

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK TÖRESİ

Eski Türklerde Töre Uygulamaları

Hasan Göktürk Erdoğan

KAROKUM

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hasan Göktürk Erdoğan

TÜRK TÖRESİ

Eski Türklerde Töre Uygulamaları

TÜRK TÖRESİ

Eski Türklerde Töre Uygulamaları

Hasan Göktürk Erdoğan

KAROKUM

TÜRK TÖRESİ

Eski Türklerde Töre Uygulamaları

Hasan Göktürk Erdoğan

Editör

Ömer Ünal

Yayına Hazırlayan

Haydar Barış Aybakır

Mizanpaj

Alper Şenadam

Kapak Görseli

Jimmy Nelson

Kapak Tasarımı

Hilal Arslan

Son Okuma

Eray Sarıçam

Karakum Yayınevi

Tüm hakları saklıdır.

Sertifika No: 34623

Bu kitabın tamamı veya belli bir bölümü 4856 Sayılı Yasanın hükümlerine göre kitabı yayınlayan yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi veya herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, basılamaz, depolanamaz.

Karakum Yayınevi

Araştırma & İnceleme - Tarih

1. Baskı - Şubat - 2018

Baskı:

Ankamat Matbaacılık

30. Cadde 1344. Sokak No: 60

İvedik Organize Sanayi / Ankara

Tel: 0312 394 54 94-95

info@ankamat.com.tr

Sertifika No: 13256

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI

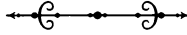
ISBN: 978-605-2290-06-4

Karakum Yayınevi

Kent Koop Mahallesi 1864. Cadde Yeşimcan Sitesi A1 Blok 17/B
Yenimahalle/Ankara

Bu kitabı, yüksek lisans mezuniyetimi göremeden tez savunmamdan 4 gün önce hayata gözlerini yuman, bana adını veren ailemizin büyüğü, asırlık çınar, çok sevdiğim dedem **Hasan Erdoğan**'ın kıymetli hatırasına ve aziz ruhuna ithaf ediyorum.

Hasan Göktürk Erdoğan

7 Eylül 1989 yılında İzmir'in Konak ilçesinde doğdu. 2003 yılında ortaöğretimi İzmir Çifte Havuzlar İÖÖ.'nda tamamladı. 2007 yılında lise eğitimini Şehit Ali Karaoğlu Lisesinde tamamladı. 2009 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümüne kaydoldu ve buradan 2013 yılında mezun oldu. Arkeoloji lisans eğitimi devam ederken ikinci lisans diploması almak maksadıyla 2012 yılında Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesinden uzaktan eğitim ile Tarih bölümüne kaydını yaptırdı ve bu eğitimini de 2016 yılında tamamladı. 2015 yılında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana bilim dalının tezli yüksek lisan programına kaydını yaptırdı. Buradan "Eski Türklerde Töre - Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları" adlı tezi savunarak 2017 yılında mezun oldu. Yine aynı sene adı geçen enstitünün aynı bölümünde doktora programına kaydolarak, halen burada çalışmalarını devam ettirmektedir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ - Prof. Dr. Osman Karatay	7
ÖNSÖZ	9

BİRİNCİ BÖLÜM

TÖRENİN ÇIKIŞI VE YAYILMASI

Törenin Kaynakları	15
Törenin Tanımı	25
Törenin Kökeni ve Ortaya Çıkış Şartları.....	32
Törenin Uygulanması ve Yaptırım Gücü	47

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET İDARESİNDE TÖRE UYGULAMALARI

Hiyerarşik Yapı, Orun ve Ülüş Sistemi.....	55
Kağanlık Kurumu ve Kut	71
Kurultay, Toy ve Kengeş.....	114
Askerlik ve Savaş Hukuku.....	131
Adalet ve Ceza Hukuku	146
Ant içme ve Kan Davasında Töre Anlayışı.....	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAYATTA TÖRE UYGULAMALARI

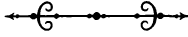
İktisadi Hayatta Törenin Belirleyiciliği	179
Doğum Törenleri Ad, Lakap ve Unvan Alma Usulleri.....	192
Evlilik Alma Usulleri.....	214
Evlilik Uygulamalarında Töre	223
- İsteme Usulü Evlilik	223
- Kayın Alma / Leviratus Usulü Evlilik.....	232
- Diplomatik İlişki Amaçlı Evlilik.....	237
- Evlilik Yolu ile Esaretten Kurtulma	243
Görgü Kuralları ve Misafir Ağır lama	246
Yas ve Yoğ Törenleri.....	259

SONUÇ.....	287

KAYNAKÇA	295

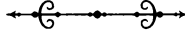
- Birinci El Kaynakçalar	297
- Araştırma Eserler	301

KISALTMALAR

AB	Ankara Barosu
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
AÜHF	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AKM	Atatürk Kültür Merkezi
Bkz.	Bakınız
CC.	Codex Cumanicus
Çev.	Çeviren.
Der.	Dergisi
DLT.	Divânu Lugâti't-Türk
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHF	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
KARAM	Karadeniz Araştırmaları Merkezi
KBKE	Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri
Kıpç.	Kıpçakça
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Oğz.	Oğuz Türkçesi
Terc.	Tercüme
Trans.	Translate
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınevi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
UASBD	Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi
UTHTK	Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi
Uyg.	Uygurca
[]	Kaynakların tercüme eden tarafından tamamlanan sözcükler
()	Kitap içinde yazar tarafından eklenen açıklamalar Metnin başında ise, bir cümlesinin bir kısmından itibaren alındığını; sonunda ise devamının var olduğunu ifade eder.

SUNUŞ

Yüksek lisans tezim kitaplaşırken, önsözünü danışmanım yazmıştı. şimdi Hasan Göktürk Erdoğan'ın tezi kitaplaşırken de danışmanı olarak ben yazıyorum. Bunun kuşkusuz çok örnekleri vardır ama yaygın olduğunu sanmıyorum. Yarın bu iş yayılır, kaide haline gelir, istisnaları ayıplanırsa, kitaplaşan teze danışmanın önsöz yazması bir töre hükmü haline gelir.

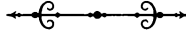
Bilimsel temkin ve teyakkuz söz konusu olduğunda en çok vurguladığımız konu insanın en iyi bildiği konularda en fazla hataya açık olmasıdır. Ezberler ise bizi bir konuyu iyi bildiğimize, daha kötüsü genel olarak iyi bilindiğine ikna eder. 2012 yılında bir araştırma vesilesiyle iyi bildiğimizi düşündüğümüz, derslerde anlattığımız töreye daha yakından bakmak gerekince, köken ve çıkış konularındaki araştırmaların ve fikirlerin yok seviyesinde bulunduğunu üzülererek fark ettik. Ziya Gökalp'ın ötesine geçebilmiş değildik. Dahası, günümüzde canımızın istediği ve işimize gelen her şeyi bağladığımız törenin kaynağındaki hükümlerin toplanmadığını, araştırma eserlerinde dağınık olarak bulunduklarını müşahade ettik. Öncelikle bize ulaşan hükümlerin toplanması, bir codex oluşturulması gerekiyordu.

İyi bir araştırmacı ve genç bir bilim adamı olduğunu çoktan ispatlamış olan Hasan Göktürk Erdoğan, tez aşamasında böyle bir göreve talip olduğunu ifade edince, bize ziyade memnuniyet düştü. İslam öncesi ile sınırlandırmak üzere, ilgili yaklaşık bütün kaynakları taradı ve eski Türklerin töre kapsamına giren uygulamalarını tespit etti ve işbu kanun külliyyatına dâhil etti. Lisans eğitimi itibariyle eski toplumu iyi tanınması, tecessüs sahibi doğasıyla birlikte bu işte en önemli yardımcısı oldu. Yüksek lisansta buna Avrasya Bozkırı'ndaki hayat ve üretim tarzlarını ilave etti. Böylece hedefteki veriyi hatalı veya gereksiz olandan ayıklama görevinde de zorluk çekmedi.

Oluşturulabilecek külliyyat veya codex elbette bu kitaptakinden ibaret değil. İslam sonrasına ait kaynaklardan ve çağdaş halkbilim araştırmalarından derlenebilecek geniş bir veri hazineşi bulunduğunun farkındayız. Bu kitap tespit noktasında yapılması gerekli işin belki üçte birini teşkil ediyor ama hacmi tez boyutlarını çoktan aştığının bir göstergesi. Ve Göktürk bu işi en güzel şekilde yaptı. Kendisinin bundan sonraki çalışmalarında bu ömürlük konuyu işlemeyi sürdüreceğine inanıyoruz. Böylece kanun külliyyatını tamamlayacak ve ardından en az tespit kadar önemli olan tahlil kısmına geçecektir. Vakıa, bu çalışma ayrıntılı tahliller de içeriyor. Nereden bakılırsa bakılsın bundan sonra töre hakkındaki çalışmalarda başucu kitabı olmayı hak eden bu eseri hazırladığı için Hasan Göktürk Erdoğan'ı tebrik ediyor, bize yaşattığı gurur için de teşekkür ediyoruz.

Prof. Dr. Osman Karatay
Bornova, 29 Aralık 2017

ÖNSÖZ

MÖ III. bin yıldan itibaren göçebe bir hayat yaşayan Türk kökenli boylar, tarih boyunca Avrasya bozkırları ve çevresinde geniş bir alana yayılım göstermişlerdir. Özellikle Moğolistan bozkırlarından Macaristan düzlüklerine kadar muhtelif Türk kökenli boylarının göç istikameti ağırlıklı olarak hep bu doğrultuda olmuştur. İskit ve Hun çağından itibaren düzenli olarak, Grek, Latin ve Çin gibi antik medeniyetlerin muhtelif kaynaklarında haberler verilmeye başlamış ve ilerleyen yüzyıllarda Arap, Fars, Macar, Slav ve Ermeni gibi diğer uluslarda buna dâhil olmuştur. Grek, Latin ve Çin kaynaklarında, Türk kökenli boylar için genel itibariyle “medeniyetten uzak, oradan oraya göçen barbarlar” şeklinde küçümseyici sıfatlar kullanılmasına karşın, “şaşırtıcı derece de teşkilatlı bir yapıya, disiplinli bir orduya ve katı hukuk kaidelerine sahip oldukları” şeklinde ifadelerde yer aldığı görülmektedir. Bir bakıma yabancı müellifler, “Sezar’ın hakkı Sezar’a” sözünde olduğu üzere kibirlerinin altında yatan hayranlıklarını da göstermekten çekinmemişlerdir.

İşte bu sözlü hukuk kaideleri olarak bilinen ve muhtelif kaynaklarda sürekli olarak bahsedilen şey, töredir. Göçebe hayatın getirdiği zorluklar ve bundan kaynaklı pratik çözümler, günlük hayat-taki işlerinde, özellikle buyruk ve teminat gibi iletişim gerektiren anlaşmaları çoğunlukla sözlü olarak yapmalarına sebep olmuştur.

Ancak bu kolaylıktan ötürü yazıyı çok fazla kullanamıyor olmaları, onların yazısız olduğu anlamına gelmemektedir. Keza, *Orhun*, *Şine-Usu*, *İhe Hüşötü*, *Suci* vs. gibi yazıtları, bunun yanında birkaç ufak taş ve metal eşya üzerinde ve Yenisey çevresinde bulunan mezar taşları dışında geriye pek fazla yazılı eser bırakmamalarına karşın, Orhun Türkçesi olarak bilinen bir yazı sistemine sahip oldukları bilinmektedir. Bunlar arasında *Orhun Yazıtları*'nda töre olarak bahsedilen sözlü hukuk kurallarının bulunduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla gerek antik çağın yabancı nüshalarından, gerekse bu yazıtların ortak ifadelerinden, eski bozkır göçebelerinde gelişmiş bir sözlü hukuk kurallarının var olduğu anlaşılmıştır.

Elinizdeki bu çalışma, 2017 yılında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalında, “Eski Türklerde Töre: Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları” adı ile yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur. Kitap olarak yayınlanması amacıyla, “Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları” şeklinde yeni bir adın koyulması uygun görülmüştür.

Öncelikle tez olarak hazırlanan ve kitap olarak basılan bu çalışmanın asıl hedefi, İslamî dokudan ayrı halde Eski Türk töresinin köklerine inmeye çalışarak, törenin siyasî ve sosyo-kültürel hayat ile ilgili teamüllerini belirlemektir. Bu sebepten kitap üç ana başlığa ayrılmıştır. Birinci bölüm, “Törenin Çıkışı ve Yayılması” ana başlığı altında olup, “Törenin Kaynakları”, “Törenin Tanımı”, “Törenin Kökeni ve Ortaya Çıkışı”, ve “Törenin Uygulanması ve Yaptırım Gücü” gibi alt başlıklara ayrılarak bu ilgili bölümleri açıklamak ve değerlendirmek üzerinedir. Bu vesileyle ilk alt başlıkta, töre metinlerinin yerli ve yabancı kaynakları ele alınmakta ve Eski Türk dilleri ile ilgili birinci el sözlüklerden bahsedilmektedir. İkinci alt başlıkta, töre kavramının ne ifade ettiği ve sözcüğün etimolojik tanımları hakkında bilgiler yer almaktadır. Üçüncü alt başlıkta ise törenin siyasî, dinî ve sosyo-ekonomik köklerine dair mevcut görüşleri dikkate alınarak ve kaynaklardaki incelemelerden elde edilen bilgilere dayanılarak, bir teori üzerinde yoğunlaştık. Son alt başlıkta ise, Eski Türk toplumunda törenin ne derece uy-

gulandığı ve yaptırım gücünün ne olduğu konusunda kaynaklarda yer alan bilgilerden örneklendirme yaparak bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

İkinci ve üçüncü bölümler de ise Eski Türk toplumunda mevcut olan töre uygulamaları ile ilgili konular yer almaktadır. Kitabın ana gövdesini de ihtiva eden bu konular esas itibarıyla bu iki bölüm altında toplanmıştır. Dolayısı ile kitap, “Devlet İdaresinde Töre Uygulamaları” ve “Toplumsal Hayatta Töre Uygulamaları” şeklinde görmüş olduğunu iki bölümden ve bunların altında yer alan ilgili konu başlıklarından müteşekkildir. İkinci bölümde, törenin siyasî boyutu incelenmiş ve siyasî konularda yer alan kaideleri ve uygulamaları açıklanmıştır. Kitabın son bölümünü teşkil eden, yani üçüncü bölümünde ise, doğum, evlilik, yas, iktisadî hayat vs. gibi toplumsal hayatı ilgilendiren konularda etkin olan töre kuralları üzerinde durduk. Her iki ana başlık ve altında yer alan konularda, öncelikle birinci el kaynaklar ve Eski Türk dilleri ile ilgili çalışmalar yapan Ortaçağ müellifleri tarafından hazırlanan birinci el sözlükler esas alınmıştır. Bundan başka kaynaklar ile benzer bilgileri veren destanlar da göz önünde bulundurulmuş ve ilgili kısımları verilmiştir.

Tez maksadıyla hazırlanan ve şimdi kitap olarak elinizde bulunan bu çalışmada herhangi bir bilgi, kaynak veya kaynakça eksikliği var ise affola. Takdir edileceği üzere böylesine geniş bir konu üzerinde çalışmanın getirdiği zorluktan ötürü ister istemez eksiklikler söz konusu olabilmektedir. Eksikliklere yöenlik bir gerekçe olarak, “Bu kadar kusur kadı kızında da bulunur” deyimini vermek ile beraber, bu çalışma için verilen zamanda elimden gelenin en iyisini yapmaya çalıştığımı burada belirtmek isterim. Bundan daha iyi çalışmaların başka araştırmacılar tarafından yapılacağını da ümit ederim.

Akademide eksikliği hissedilen Türk Töresi’ni çalışmam konusunda bana öneride bulunan ve bu süre zarfında önemli tavsiyeleri ile rehber olan ve buna mesai harcayan danışman hocam sayın Prof. Dr. Ali Osman Karatay’a çok teşekkür ederim. Danışman

hocamın yanında akademik yolda bana önemli katkıları olan ve bu hususta ufuk açan maiyette önemli tavsiyeleri ve tecrübeleri ile rehberlik eden, Ege Üniversitesi öğretim üyelerinden sayın hocalarım Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Nadim Macit, Doç. Dr. Abdullah Temizkan ve Doç. Dr. Serkan Acar'a şükranlarımı sunarım.

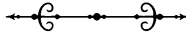
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi bölümünde yoğun mesai harcayan ve her daim bizlerden yardımlarını esirgemeyen Araş. Gör. Umut Üren, Araş. Gör. Ali Balcı ve Araş. Gör. Mertcan Akan beylere de yine burada teşekkürlerimi sunarım. Aynı yolda yürüdüğümüz ve bu yolda birbirimize her daim ve her konuda destek olduğumuz değerli arkadaşlarım Yaşar Keskin, Haşim Özel ve Recep Efe Çoban, Didem Çatalkılıç, İbrahim Doğukan Dokur, Gülbahar Kurtuluş, İlhan Aslan ve Emre Aygün'e minnettar olduğumu burada ifade etmek isterim. Bundan başka, burada saymadığım saygıdeğer hocalarıma, büyüklerime, arkadaşlarıma ve aziz dostlarıma da teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak gerek eğitim sürecim, gerekse yaşamım boyunca maddî ve manevî her türlü desteği benden esirgemeyen ve bana tahammül eden annem Nesrin, babam Sinan, kardeşim Ertürk Erdoğan'a ve geniş ailemin değerli büyükleri dedem Hüseyin Yalıncaklı, anneannem Melahat Yalıncaklı ve babaannem Nazlı Erdoğan'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Yine burada tek tek saymadığım geniş ailemin diğer değerli üyeleri olan, Erdoğan ve Yalıncaklı ailelelerinin saygıdeğer büyüklerine ve fertlerine teşekkürlerimi borç bilirim.

Ayrıca çalışmamızı yayınlatma konusunda beni cesaretlendiren ve bu konuda yayınevi ile irtibat kurmamı sağlayan, değerli arkadaşım Araş. Gör. Seçkin Sarpkaya'ya ve bu çalışmamızı yayınlama inceliğini gösteren Karakum Yayınevi sahibi Haydar Barış Aybakır'a, bu kitabın editörlüğünü üstlenen Ömer Ünal'a ve yayınevi çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Hasan Göktürk Erdoğan
02 Ocak 2018 - Çiğli/İzmir

BİRİNCİ BÖLÜM

TÖRENİN ÇIKIŞI VE YAYILMASI

Törenin Kaynakları

Tarih boyunca Avrasya bozkırları, önemli göç dalgalarına tanık olmuştur. Bu göç dalgalarını gerçekleştiren uluslararası listenin birinci basamağında Turan kavimleri yer almıştır. Avrasya'nın çetin bozkırının verimli otlaklarına doğru göç eden boylar, hareket halinde olmalarından ötürü sürekli yerleşik medeniyetler ile temas halinde olmuşlardır. Yerleşikler ile olan bu kültürel temaslar, Eski Türklerin idarî yapıları, sosyo-kültürel ve ekonomik hayatları ve hukuk kuralları hakkında önemli kayıtların tutulmasına sebep olmuştur. Bu kayıtlardaki bahisler derli toplu bir şekilde olmayıp, müelliflerinin gerekli gördüğü veya dikkatlerini çektiği kadarı ile sınırlı kalmıştır.

Eski Türk kültürünün ve hukukunun meydana gelmesinde ve şekillenmesinde en büyük etken, coğrafya olmuştur. Avrasya bozkırlarının çetin iklimi ve coğrafyası, burayı yurt tutan insanların yaşamlarını etkilemekte ve hayatlarını idame ettirmede büyük zorluklara sebebiyet vermektedir. Özellikle kışların çok soğuk ve yazların ise aşırı kurak olması, coğrafyanın toprağını tarım için kullanışsız hale getirdiği gibi, hayvancılık için de büyük sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Olumsuz etmenler yüzünden bozkırın ot bakımından fakir olması ve su kaynaklarından yeteri kadar faydalanılamaması, söz konusu coğrafya da yaşayan insanları birbirleri ile daha çok dayanışmaya itmekte ve aynı bölgede sabit kalmamaya mecbur bırakmaktadır.

Avrasyanın maddî kültür buluntuları ile izleri takip edilen ve MÖ III. binyılın sonlarından itibaren başladığı sanılan göçebeliliğin, gelişmiş bir ekonomik üretimin ve birikimin sonucu olduğu anlaşılmıştır. Bu sebepten göçebeliliğe uygun olarak çarvacılık yapabilmek ve hayvansal gıdaları üretebilmek için, sürüleri verimli vadilere doğru götürmek gerekiyordu. Bunun için seyyar ikametgâhlar ve taşınabilir eşyalar kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca gündelik iş paylaşımını daha hızlı yapabilmek ve arada çıkan sorunlara çok fazla büyümeden kalıcı çözümler sağlayabilmek için, toplumda sözlü iletişim daha ağırlıklı ve esaslı hale gelmiştir.

Avrasya göçebelerinin bu sosyo-ekonomik yapısı ile gelişen kültürü ve bunun sonucunda oluşan toplumsal yapısı, birtakım sözlü hukuk kuralların meydana gelmesinde temeli oluşturmuştur. Töre olarak bilinen bu kaideler, Eski Türk toplumunun çoğunun inandığı, terbiye standartlarını sağlamada esas olan ahlakî kurallar ve davranış biçimlerini ifade eden düzenlemelerdir. Bozkır yaşamının getirdiği zorluklar Eski Türk toplumunu da etkilediğinden, töreler de etkin biçimde uygulanıyordu. Kuralların ihlâl edilmesi söz konusu olduğunda yaşlılar tarafından kınaması veya ağır yaptırımlar ya da ahlakî tutumların yasa haline geldiği durumlarda olduğu üzere belirlenen hukukî yollarla cezalandırılmaktaydı.

Türklerde töre beşeri düzenleyici bir öge olmakla birlikte, tanrısal bir düzenleyici olarak da işlev görmüştür. Türk devlet anlayışında bireysel olarak kağanlara hiçbir zaman insanüstü veya sorumsuz bir nitelik atfedilmemiştir. İktidar, kut sahibi olan hanedandan gelen kağanların şahsında toplanmakla birlikte, düzen her zaman törenin kontrolü altında toplanmıştır.

Türklerdeki egemenlik yani kut anlayışı, hiçbir zaman sınırsız ve sorumsuz bir iktidara olanak tanımamıştır. Kağanın mutlak iktidarı ve keyfi bir yönetimi söz konusu olmayıp, yaptırım gücü bazı koşullarla sınırlandırılmıştır. Kağanlar iktidar olduktan sonra, töreyi uygulamaları, davranışlarına dikkat etmeleri

ve halka karşı görevlerini eksiksiz bir biçimde yerine getirmeleri gerekmektedir.

Türk töresine göre, kağanın en başta gelen görevi devletin birlik ve beraberliğini sağlamak, güvenliğini temin etmek, ekonomik refahı tedarik etmek, adaleti ve asayişini mümkün kılmaktır. Töre, bu görevleri yerine getirmesi, adil töreler yaparak adaletle uygulaması koşuluyla potansiyel olarak sahip olduğu hakkını isteyebileceğini ve halkın ancak bu koşullarda kendisine itaat edeceğini belirtmektedir. Kağanın yaptırım gücü, iktidarı meşru dahi olsa töreye uymadığı takdirde, kutun Tanrı tarafından kendisinden geri alındığı inancıyla kağanın tahttan indirildiği görülmektedir. Kağanlar topluma karşı sorumluydu ve yönetimlerinin hesabını vermekteydi. Buna en iyi örnek *Orhun Yazıtları*'nda Bilge Kağan'ın görevleriyle ilgili olarak halkına hesap vermesidir. Dolayısıyla kağanlar, keyfi uygulamalarda bulunamamaktaydılar. Eski Türklerde yönetim hiçbir zaman hükümdarın kişisel iradesine bağlı bir mutlak, sınırsız ve sorumsuz monarşi olmamış ve halk, törenin koruması altında yaşamıştır.

MS X. yüzyıldan önce Türk devletinin idarî yapısı ile toplumsal hayatta törenin gücünü ve kaidelerini kavrayabilmek için, öne çıkan kaynakların başında yazıtlar gelmektedir. Bu yazıtlardan en önemlisi yukarıda da ifade edildiği üzere *Orhun Yazıtları*'dır. Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin adına dikilen kitabelerde, Bilge Kağan ve Tonyukuk'un Türk töresi, idarî yapısı ve toplumu hakkında birinci ağızdan söylenen ifadelerin yer alması büyük ehemmiyet arz etmektedir. Yazıtlarda İl sözcüğü devlet anlamında kullanılmakta ve töre ile beraber zikredilmektedir. Bundan başka, Kırgız mezar taşlarında yer alan ifadeler de bir diğer önemli kaynaklarımız arasındadır.

Eski Türk töresi ve kültürü hakkında hazırlanan sözlükler, önemlidir. MS XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Oğuzlar esas olmak üzere Türk boyları hakkında bilgiler vermekle beraber, eski Türkçe söz

varlığı ve kültürü ile ilgili temel bir kaynağı oluşturmaktadır. Bir diğer önemli sözlük, MS XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başında Kıpçaklar arasında esasen Hristiyanlığı yaymak amacıyla Latince olarak hazırlanan *Codex Cumanicus*'tur. MS XIV. yüzyılda Ebü Hayyân tarafından hazırlanan ve Kahire'de tamamlanan bir diğer Kıpçak Türkçesi sözlüğü ise *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrak*'tır. Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı'nın hazırladığı, Kıpçak Türkçesi ile ilgili tüm sözlüklerin bir araya getirilerek tek bir kitapta toplanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, yazımda büyük kolaylık sağlamıştır. Aynı şekilde Ahmet Caferoğlu tarafından toparlanan Eski Uygur Türkçesi ise, faydalanılan bir diğer önemli sözlüktür. A. Melek Özyetgin tarafından Uygur ve Moğol vergi terimleri esas alınarak hazırlanan *Eski Türk Vergi Terimleri* ve Fernand D. Lessing'in meşhur *Moğolca - Türkçe Sözlük*'leri, kitapta yer alan Moğolca ve Türkçe terimlerin birbiri ile kıyaslama konusunda kolaylık sağlamıştır. Belki de Türkçe etimoloji sözlükleri arasında en önemli çalışmayı S. Gerard Clauson hazırlamıştır. Onun kaleme aldığı *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı sözlükte, MS XIII. yüzyıl öncesi Kök Türk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu vs. gibi eski Türkçede kullanılan sözcükleri bir araya getirilmiş ve etimolojik açıklamaları yapılmıştır. Bu yönü ile kitapta *DLT*'den sonra en fazla faydalanılan sözlük olmuştur.

MÖ VIII. yüzyıldan MS XIII. yüzyıl arasında Avrasya göçebeleri hakkında bilgi veren, Batı'da Grek, Latin, Slav ve Macar; Ortadoğu'da Arap, Fars ve Ermeni; Doğu'da ise Çin hanedanlık yıllıkları büyük önem arz etmektedir.

Eski Türkler hakkında verilen en erken haberler Batı'da Grekçe ve Latince yazılan kaynaklarda yer tutmuştur. Herodot'un *Tarih*'i, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan göçebe İskitlerin yaşadığı coğrafya, yaşam şekilleri, kültürleri ve yas törenleri hakkında bahislerin bulunduğu önemli bir kaynaktır. İskitlerin kültürleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermesinden ötürü Herodot'un

Tarih'inden daha fazla istifade ettik. Herodot'tan başka diğer Grek müellifler, Avrasya coğrafyasında hangi kavimlerin ve şehirlerin var olduğu hakkında bilgi verdiklerinden, bu tezin konusunu kapsamadığı için kullanmadık. Fakat yine de bu yazarların adlarını sıralamakta fayda var. Bunlar arasında ilk isim, İskit çağı hakkında eserlerinde atıflarda bulunan ve MÖ IX. yüzyılda yaşamış olan Grek yazar Homeros'tur. Ünlü eserleri İlyada ve Odysseia'da, kuzeyin geniş düzlüklerinde yaşayan bu göçebeler için, kısrak sağan ve süt içen dürüst insanlar olarak bahsetmektedir. Bir diğer müellif Hesiodos, Homeros çağının bu göçebe çobanları için 'İskit' tanımlaması yapmaktadır. Diğer müelliflerin adları şu şekildedir: MÖ VII. yüzyıldan itibaren Lesboslu (Midilli) kadın şair Sappho, Hellespontoslu Aristeas, Miletli Hekataios, Halikarnaslı Herodot, Ozan Pindare, Thukydides, Hippokrat, Attikalı üç büyük trajedi ustaları Aeschylus, Sophokles ve Euripides, Amasyalı Strabon, Plutharkos, Theopompe, Ephore, İskenderiyeli Ptolemaios (Batlamyus) vs. şeklindedir.

Karadeniz'in kuzeyi ile ilgili haber veren antik Grek kaynaklarının yerini MÖ II. yüzyıldan itibaren yükselen Roma ile Latince eserler yer almıştır. MS II. yüzyıl ve öncesinde İskit ve Sarmatlar ile başlayan göç dalgaları, MS IV. yüzyıl sonlarında Hunların önce Alanları yenip, ardından Germen kavimlerini yerinden oynatması ile Macaristan ve Balkanlara doğru devam etmiştir. Doğu Roma topraklarına gelen bu insan seli ile ilgili bilgiler, ister istemez Romalıların kayıtlarında yer tutmuştur. Töre ile ilgili bilgilerin yer aldığı bu kayıtlardan ilki, MS V. yüzyılda Doğu Roma elçilik heyeti ile Hunların yanına giden ve Attila'yı görme şansı elde edebilen tek tarihçi olan Priskos'un, günümüzde tam hali kayıp olan ancak parçalar halinde kalan eserinde bulunmaktadır. Priskos, Attila ve Hunlar'ın gelenekleri ve toplum anlayışları hakkında bilgiler vermek ile beraber, Hunların egemenliği altında olan Germen kabileleri ve Türk boylarından da bahsetmesi açısından kayda değerdir. Hunların

sosyo-kültürel hayatı hakkında kısıtlı bilgiler vermesine karşın, önem arz eden bir diğer tarihçi Got asıllı Jordanes'tir. Hunlar ile çağdaş olmasına karşın onları hiç görmeyen fakat *Res Gestae* adlı eserinde MS 353-378 yılları arasında vuku bulan hadiseleri anlatan Ammianus Marcellinus, Hun toplumunun kültürleri, âdetleri, hayat tarzları ve askerî anlayışlarına dair önemli açıklamalarda bulunarak, tezin önem arz eden kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Ayrıca Priskos, Jordanes ve Ammianus Marcellinus'un eserlerinde yer alan Hunlar ve diğer Türk boyları hakkındaki bilgilerin Ali Ahmetbeyoğlu tarafından tercüme edilmesi, ilgili konuların yazımında bu kaynaklardan faydalanırken kolaylık sağlamıştır.

Bir diğer önemli şahıs, Doğu Roma'nın ünlü generali Belisarius'un hukuk müşâviri olan ve onunla beraber Pers, Vandal ve Gotlar üzerine yapılan askerî harekâtlara katılan ve bunları *Historiae Bela Gothica, Persica, Vandalica* adlı 8 kitaptan oluşan eserinde anlatan MS VI. yüzyıl tarihçisi Prokopius'tur. Prokopius, bu kitaplarında Hunlar, Bulgarlar, Ak Hunlar (Eftalitler) ve diğer Türk boyları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Akhunlar'ın alplik teşkilatı ile ilgili kayıtları önem arz etmektedir. MS VII. yüzyılda Menandros Protektor adlı bir Bizanslı tarihçinin, Batı Kök Türklere elçi olarak giden Zemarkhos ve Valentinus'un Türkler ile ilgili izlenimlerini ve Balkanlarda saldırılarda bulunan Bayan Han ve Avarları hakkında tuttuğu kayıtlar, önemli bilgileri kapsamaktadır. Sadece Romalı müşâvirler değil, imparatorların yazdığı kitaplarda Türk toplumu hakkında fevkalade önemli bilgileri sunmaktadır. Bunlardan ilki MS VI. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru Mavrikios tarafından yazılmış olan *Strategikon* adlı kitaptır. Bu kitap Doğu Roma ordularının askerî düzenlemeleri, teçhizatları ve stratejileri ile ilgili olup, Avar ve Türk ordu yapısı hakkında örnekleri de içermesi bakımından kayda değerdir. Bir diğer önemli eser, VII. Konstantin Porphyrogenitus tarafından MS 950 yılı civarında kaleme alınan ve *De Administrando Imperio*

(İmparatorluğun Yönetimi Hakkında) adıyla bilinen ünlü kitabıdır. Bu kitapta Türk boyları hakkında bilgiler verilmek ile beraber, hukukî konular ve hükümdarlık törenlerinden de bahsedilmektedir.

Batılı kaynaklar sadece Roma dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle XIII. yüzyılda Moğol istilasası ile beraber, Papa tarafından Moğol hanları ile barış yapmak ve onları Hristiyanlığa davet ederek istilaları durdurmaya çalışmak amacıyla gönderilen din adamlarının seyahatnameleri de büyük önem arz etmektedir. Bunlar arasında Plano de Carpini ve Wilhelm von Rubruk'un kayıtlarında Avrasya coğrafyası, burada yaşayan Moğol ve Kumanların kültürleri ve töreleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Cengiz Han'ın yükselişini konu alan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Eski Türk töresinin benzer kaidelelerinin olmasından ötürü, tezde kullanma gereği gördük. Bunun dışında Moğollar ile ilgili ilk kayıtlar olan *Meng Ta Pei Lu* ve *Hei Ta Shi Lu*'da, önemli bilgilerin yer almasından ötürü kullanılan bir diğer kaynaklardır. Ayrıca *Tüzükât-ı Timur* olarak bilinen Timur'un günlüğünü gerek eski Türk töresinin dokusunu tam olarak yansıtmadığından, gerekse başka bir çalışmada bu eser üzerinde daha detaylı tetkiklerin yapılması gerektiğinden, araştırmamızda kullanmamaya karar verdik. Belki ileride yapılacak bir çalışma da bu konu daha detaylı olarak ele alınabilir.

Batılı kaynakların yansira Türk menşeli boyların doğuda Çin hanedanları ile de temas halinde bulunmaları, Çin hanedan yıllıklarında Orta Asya göçebelerinin yaşam şekilleri için benzer kayıtların tutmasına neden olmuştur. Bu yönüyle Çin hanedan yıllıkları, Eski Türk toplumu için bir diğer önemli kaynakları teşkil etmektedir. Ülkemizde Çin yıllıklarında geçen Türk ve Moğol kökenli boylar hakkında ilk çalışma, Wolfram Eberhard'ın 1942 yılında Nimet Uluğtuğ tarafından Türkçeye çevrilen *Çin'in Şimal Komşuları* adlı kitabı olmuştur. Bu kitapta boy ve kabile adları şeklinde tasnif yapılmıştır. Ancak Çin'in kuzey kısımlarını kapsayan en iyi çalışma, Liu-Mau-Tsai ta-

rafından, *Cou-shu*, *Pei-Ts'i-shu*, *Pei-shi*, *Sui-shu*, *Kiu-t'ang-shu*, *Tang-shu*, Çinli müellifler tarafından yazılan biyografiler, devlet yazışmaları derlenerek hazırlanan *Çin Yıllıklarına Göre Doğu Türkleri* adlı kitaptır. Bu çalışmayı bir nevî tamamlayıcısı olan diğer çalışma ise Edouard Chavannes'in *Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, adlı kitabıdır. Her iki kitap MS VI. yüzyıl Türk Kağanlığı ve dönemin Türk boyları hakkında bilgi veren Çin hanedan yıllıklarını kapsamaktadır. Buna ilave olarak TTK tarafından oluşturulan bir proje kapsamında Han-shu'nun Hsiung-nular ile ilgili kısımlarının ve *T'ang-shu*'nunda yine Kök Türkler ile ilgili bölümlerinin tercümesinin yapılması da, bu tez için gerekli olan bir diğer tamamlayıcı unsurlar olmuştur.

Türk toplumunun kültürel yapısı ve töresi hakkında en önemli kayıtlar, İslam müelliflerinin kaynaklarında yer almaktadır. En kapsamlı bilgileri MS X. yüzyılda Abbasi halifesi el-Muktedir'in emri ile İtil Bulgarları arasına yolculuk eden İbn Fazlân vermektedir. Seyahati sırasında Oğuz, Peçenek ve Başkurtları kendi gözleriyle görmüş ve Hazarlar hakkında da birtakım haberleri işitmişti. Tüm bu gözlemlerini ve duyduklarını seyahatnamesine yazdığından, MS X. yüzyıl Türk boylarının sosyo-ekonomik hayatlarını, gelenek ve göreneklerini, suç kabul edilen durumların neler olduğunu ve bu davaların nasıl halledildiğini yani törenin kapsadığı konuları anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Ortaçağ İslam müelliflerini ve eserlerini *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı kitapta toplayan ve Türkler ile ilgili kısımlarının tercümesini yapan, Ramazan Şeşen olmuştur. Onun ve ayrıca D. Ahsen Batur tarafından yapılan tercümeler, bu tezin hazırlanırken gerekli olan MS X. ve XIII. yüzyıllararası İslam kaynaklarının neredeyse tamamını temin etmiş ve büyük kolaylık sağlamıştır. Kullanılan kaynaklar ağırlıklı olarak Türk toplumunun idarî, sosyo-ekonomik ve töreyi ilgilendiren konuları üzerine olduğu için, sadece bunu kapsayan kısımlar kullanılmıştır. Dolayısı ile yukarıda bahsedilen iki ismin tercüme ettiği kitaplar ve ki-

taplarının içerisinde yer alan, Mesudî'nin *Mürücü'z-Zeheb*, Gerdizî'nin *Zeynü'l-Ahbar*, İdrisî'nin *Nüzhëtü'l-Müştak*, Yâkut el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*, İstahrî'nin *Kitâbü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, İbn Havkal'ın *Kitâbü Sûratü'l-Arz*, Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*, Mervezî'nin *Kitabü Tabâ'i'l-hayevân*, Ebû Düle'f'in Türk, Çin ve Hint ülkelerine yaptığı seyahatin *Risâle'si*, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz'in *Manâkib Cundü'l-Hilafa ve Fazâ'il'l-Etrâk* ve Ebü'l-Fida'nın *Takvimü'l-Büldan* adlı eserlerinin, bu konuların bahislerinin yer aldığı bölümlerden faydalanılmıştır. Ayrıca Ermeni kaynaklarından MS VII. yüzyıla tarihlenen Kalankatlı Moses'in yazdığı *Alban Tarihi*'de kullanılan bir diğer önemli kaynağı teşkil etmektedir.

Son olarak Eski Türk toplumu ile ilgili kaynakların sunduğu bilgiler ile büyük ölçüde örtüşen edebî eserlerden bahsetmek gerekmektedir. Bu edebî eserler arasında ilk sırada MS XI. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig* yer almaktadır. *Kutadgu Bilig*'de kut, töre, akıl ve akıbet kavramları kişileştirilerek, devlet ve toplum arasındaki ideal ve adil yönetimin nasıl olması gerektiği irdelenmiştir. Bu bağlamda iyi bir kağanın kuta ulaşabilmesi için ne gibi erdemlere sahip olması gerektiği ve töreye uygun davranması için neleri yerine getirmesi gerekeceği üzerine nasihat ve eleştiri şeklinde anlatılmaktadır.

Bir diğer önem arz eden edebî ürünler ise destanlardır. Destanlar, milletlerin hafızalarında derin izler bırakan olayları barındırmasın karşın kaynak niteliği taşımamaktadır. Ancak bu yargıya rağmen yine de göz ardı edilemeyen kültür birikintileridir. Zamanla değişime uğradıklarından ve İslam, Budizm, Maniheizm vs. gibi özellikle Türk toplumunu etkileyen dinî kadeleri de barındırmasından ötürü, destanlar üzerinde yapılan tetkiklerde titiz olmaya gayret edilmelidir. Bu destanlardan en önemli olanı *Dede Korkut Kitabı*'nda yer alan hikâyelerdir. MS X. yüzyılda Oğuz boylarının kahramanlık ve toplumsal olaylarını anlatan bu hikâyeler, Türk töresi ile ilgili en organik mal-

zemelerden birini temsil etmektedir. İçinde İslamî etkilerin olmasına karşın, kitapta anlatılan Oğuz toplumunun ana hatları ile müşterek kaynakların verdiği bilgilerin büyük ölçüde örtüşmesi bakımından, belki de en önemli kaynağı oluşturduğunu söylemekte bir sakınca olmamalıdır. *Dede Korkut Kitabı* ile bir bütün olarak ele alınması gereken kitaplardan bir tanesi *Oğuz Kağan Destanı*'dır. Bu destan Paris'te Milli Kütüphane'nin Türkçe eserleri arasına 1001 numarada kayıtlı olan Uygur harfleri ile yazılmış tek nüshadır. En yaygın destanî rivayetlerin esasını İlhanlı veziri Reşidüddin'in *Camiü't-Tevarih*'indeki Farsça Oğuznâme teşkil etmektedir. Bu eser A. Zeki Velidî Togan tarafından tercümesi yapılmış ve neşredilmiştir. Bunlardan başka bu destan, MS XV. yüzyılda Yazıcıoğlu Ali tarafından Batı Türkçesine, XVII. yüzyılda Ebulgazi Bahadır Han tarafından *Şecere-i Terakime*'si içinde Doğu Türkçesine aktarılmıştır.

Dede Korkut Oğuznameleri ve *Oğuz Kağan Destanı*'ndan başka kitapta kullanılan bir diğer destan Kırgızların *Manas Destanı* olmuştur. *Manas Destanı* içerik bakımından uzun bir zaman sürecini barındırmaktadır. Kırgızlar, MS XIII. yüzyılda Orta Asya'da Moğol egemenliğinin pekişmesi ile tarih boyunca ana yurtları olan Yenisey Irmağı çevresinden, bugünkü Kırgızistan devletinin kurulduğu Issık Göl ve batısına taşındırılmışlardır. Dolayısı ile destanın içeriğinde İslamiyet'in etkisinin görülmesine karşın, geçmiş kültürün ve Kırgız-Uygur mücadelesinin izlerini de görmek mümkündür. Özellikle kültürel anlamda törenin işleyişi, *Dede Korkut Kitabı*'nda ve *Oğuz Kağan Destanı*'nda görülen uygulamalar ile hemen hemen aynıdır. Ad verme ve evlilik törenleri ve toyları, yas tutma törenleri ve ölünün aşının verilmesi geleneği, alplik kurumu ve bunların birbirlerinin kan davalarını gütme yeminleri gibi hemen hemen Eski Türk töresinin Kırgızlar üzerinde devam eden gücünü simgelemesi açısından önem taşımaktadır. Töre konusunu işlerken mümkün mertebe geç dönem kaynak ve destanları kullanmamaya gayret gösterdik. Ancak Tatarların *Edigey*

Destanı ve Özbeklerin *Alpamış Destanı*'nı da, yukarıda sayılan destanlar ile benzerlik taşıyan kaidelerini kıyaslamak amacı ile yer vermeyi uygun gördük ve bunu da asgari düzeyde tutmaya çalıştık. Bu tezin yazım amacı, tarihi belge niteliği taşıyan birinci el kaynaklara dayanarak, Eski Türk töresinin teamüllerin neler olduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu amaç ile tezin yazımında birinci el nüshalar ve yazıtlar esas alınan kaynaklar olmuştur. Destan gibi diğer edebi eserler ise kaynaklar ile kıyaslama ve onlara örneklendirme maksadı ile ele alınmış ve göz ardı edilmemeye çalışılmıştır.

Törenin Tanımı

Hukuk kuralları, medeniyetler kadar eskidir. Medeniyet ile doğar, gelişir ve onunla beraber yok olan ya da bir başka etnos ile birleşerek yaşamaya devam eden, bir organizma gibidir.¹ Dolayısı ile hukuk kuralları, medeniyetin toplum yapısı ve kültürel dokusuyla bütünleşen, düşünsel kimyasıyla gelişen, kültürel kaidelerini içinde barındıran, toplumun yaşam biçimini, ahlaki alışkanlıklarını, gelenek ve göreneklerini temsil eden ve düzenleyen bir olgudur.² Diğer bir ifade ile hukuk kuralları, bir toplumda mevcut olan sosyolojik, psikolojik, dinî algı ve iktisadî şartların bir ürünü olmaktadır.

Hukuk kuralları bir yandan kültürel etmenlerden beslenerek şekil alırken, diğer yandan da kendi oluşturduğu sistematik kurallar ile topluma bu kültürel kaideleri benimsetmeye çalışmaktadır.³ Bu nedenle tarihten bugüne mevcut olmuş ve olan her toplumun, kültürleri ile orantılı olarak gelişen hukuk kuralları da birbirlerinden farklı gelişim göstermektedir. İşbu farklılık çerçevesinde eski göçebe Türkler de kendi kültürel yapılarına uygun sözlü hukuk kuralları meydana getirmişti. Eski Türklerin bozkırdaki yaşam tarzlarını ve zamanla hukukî-sos-

1 Kaya, "Kanun ve Kültür Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi", s.410; Gumilëv, *Etnogenez: Halkların Şekillenışı, Yükselişi ve Düşüşleri*, s.107-111.

2 Kaya, "Kanun ve Kültür Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi", s.410.

3 Kaya, "Kanun ve Kültür Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi", s.411.

yal değer kazanmış davranışlarını kapsayan, genellikle *kanun* mânasında alınan bu sözlü hukuk kaidelerine *törü* ya da bugünkü yaygın söylemi ile *töre*⁴ denilmektedir. Töre, Türklerin devlet hukukunu⁵, ahlâki değerlerini, dinî inançlarını,⁶ kısaca Eski Türklere atalarından miras kalan ve sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaidelerin bir bütünü anlamına gelmektedir.⁷

Töre sözcüğünün kökenini, *töz* veya *r*'li biçimi ile *tör* ile bağdaştıran Hassan, her iki sözcüğün aynı anlamı karşıladığını ifade eder ve *tör* ve *töre* arasında etimolojik ve kavramsal bir birlik olduğu görüşündedir.⁸ *Töz/tör*, çeşitli lehçelerde çadırın ya da evin giriş kapısının karşısında yer almakta olan şeref makamına verilen addır.⁹ Altay ve Yenisey kabilelerinin kutsadıkları *tözler*, çadır ya da evin en onurlu yerine, 'ceddi âlâ'ya ilişkin yapılan heykel ya da onun namına yapılan put, *tör*'e konulmaktadır. İnan'ın da belirttiği üzere, 'pederşahi' devrin özellikleri itibariyle yansıyan bazı tabular, gerek çadır içindeki yasaklar, gerekse çadırlar arası yasaklar, *tör* kelimesinin *töz* kelimesiyle ve *töz*'ün 'ceddi âlâ' kültürüyle bütünleştiğini göstermektedir.¹⁰ Eski Uygur Türkçesinde, "damar, kök, unsur, asalet"¹¹ anlamlarına karşılık gelen *töz*, genel olarak "menşe, kök, temel"¹² demektir. Dolayısıyla İnan'ın aile soyu ve atası, yani *ceddi âlâ* ile *töz* arasında anlam bakımından kurduğu bağlantı örtüşmektedir. İnan'ın listelediği¹³ ve Hassan'ın da aynen kullanmış olduğu,¹⁴ *tör* kökünden türeyen sözcükler şu şekildedir:

4 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.531-532; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.237; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.23.

5 Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s.108-109.

6 Gökalp, *Türk Töresi*, s.21.

7 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.237.

8 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.109-111.

9 İnan, "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında", s.272.

10 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.122; İnan, "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında", s.272.

11 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250.

12 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.571.

13 İnan, "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında", s.272.

14 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.122-124.

Tör, (-ke): Çeşitli lehçelerde ön, onurlu yer, şeref makamı, şeref yeri,¹⁵ sedir,¹⁶ evin veya odanın en iyi, en önemli yeri, baş kısmı veya itibarlı yeri¹⁷ anlamlarına karşılık gelmektedir.

Töre: Altay'da eski destanlarda halk, kavim; belirli soya bağlı halk, kavim.¹⁸

Töre-, Türe-, Törü-,Törö- , Töri-, Döri-, (-di, -mek, -r): Çeşitli lehçelerde halk olunmak, yaratılmak, meydana gelmek, bir kandaşıktan gelmek anlamlarına karşılık gelmektedir.¹⁹ Kıpçak Türkçesinde, 1. Türemek, üremek, çoğalmak, doğmak.²⁰ 2. Ağaç dikmek,²¹ demektir.

Törelе-: *Codex Cumanicus*'ta "yönetmek, hüküm vermek, düzenlemek, tanzim etmek" demektir.²²

Töret-, Törüt-, Döröt-, (-māk, -ti, -ür): Uygurca, 'türetmek',²³ Kıpçakçada, 'yaratmak'²⁴ ve Oğuz lehçesinde 'yaratmak, türetmek, meydana gelmek' manalarından başka 'bir şey planlanmak ve ıslah etmek'²⁵ demektir.

Törkün, (-im, -ke, -üm): Kırgızcada kullanılan törkün ve bunun türevleri, ailevi ilişkiler maksadı ile 'baba evini ziyaret eden kadın' anlamına gelmektedir.²⁶ DLT'de 'aşiretin toplandığı yer, anne babanın evi'²⁷ karşılığı verilerek, yine aynı anlamda kullanılmıştır.

15 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.249.

16 Toparlı Vural Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.282; Kâşgarlı Mahmud (b), *Divânü Lûgat-it Türk*, cilt III, s. 121, 221.

17 Kâşgarlı Mahmud (b), *Divânü Lûgat-it Türk*, cilt III, s. 121, 221; Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lûgâti't-Türk*, s.397, 443.

18 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

19 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.533.

20 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.282.

21 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.287.

22 *Codex Cumanicus*, s.581; Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.282.

23 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250.

24 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.282.

25 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lûgâti't-Türk*, s.327; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.536, 537.

26 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

27 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lûgâti't-Türk*, s.191.

Törkünlen-, (-di, -ür): *DLT*'de 'bir evi kendi ailesinin evlerinden saymak ve orada inmek'²⁸ manasında kullanılmıştır.

Töröl: Tilevüt ve diğer lehçelerde "kabile, akraba, köken" demektir. Bir töz-tör'den gelenler anlamındadır.²⁹

Törüçi: Uygurca "kanun yapan, öğretmen,³⁰ kuralları yazan kişi"³¹ demektir.

Törülüg: Uygurca, 'kanuni' anlamına gelmektedir.³² Ayrıca Clauson bu kelimenin anlamını, "halkın başında olan adam, geleneksel hukukun başındaki kişi" olarak vermektedir.³³

Törüngey: Tilevüt'de ilk yaratılan insan; töz-tör, ilk yaratılmışlık.³⁴

Töz: Uyg. "damar, kök, unsur, asalet"³⁵ demektir. Clauson bu sözcüğün anlamını "menşei, kök, temel"³⁶ şeklinde vermektedir.

Tözlüg: Soy olarak bir kökene, menşeye sahip olmak demektir.³⁷

Tür: Uygur ve Çağatay Türkçelerinde, "cins, nev'i, sima, kıyafet, renk,³⁸ türlü, kalite"³⁹ ve Kıpçak Türkçesinde yine "din, âdet, görenek, örf, töre"⁴⁰ demektir.

Türe, Törü, Törö, Töre, Tör: Geleneksel ve göreneksel yazılmamış kanun demektir.⁴¹ İnan ve Hassan'a göre, Atalar kültürüyle ilgili bağı olan töz ile bağlantılı olarak ele alındığında soydan kalma gelenek, görenek ve yasa anlamlarına karşılık gelmekte-

28 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.315.

29 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

30 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250.

31 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.534.

32 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250.

33 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.548.

34 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

35 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250.

36 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.571.

37 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.575.

38 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

39 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.258.

40 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.287.

41 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.531-532.

dir.⁴² Eski Türk lehçelerinde ve yazıtlarında yaygın olarak törü şeklinde görülen sözcük, *DLT*'de “örf, âdet, düzen, nizam, görenek”⁴³ ve buna Kıpçak ve Uygur Türkçesinde yer alan “din, töre, hukuk, kanun, kural ve yasa”⁴⁴ anlamları da eklenebilir. Kıpçak Türkçesinde ikinci bir anlam olarak ‘kadınların aybaşı-sı’ karşılığı verilmektedir.⁴⁵

Türgün: Uyg. “kez, kere, defa, yol” demektir.⁴⁶

Türkün: Daha eski zamanlarda tör/tüz’ün bulunduğu ‘tapınak’ anlamını ifade etmiştir.⁴⁷

Türlüg/k : Türlü, türlülük, çeşitli, çeşitlilik demektir.⁴⁸

Türük, Dürük: Uyg. 1. Türk, 2. Güç, kuvvet anlamlarına gelmektedir.⁴⁹ Kıpçak Türkçesinde ise “el âlem, ahali, el, gün, halk” demektir.

Türüng: Uyg. “gayretli, çalışkan, faal” demektir.⁵⁰

Tüz-: Düzene koymak, yoluna koymak, sıraya koymak demektir.⁵¹

Tüzsiz: Dağınık, terbiye edilmemiş, nizamsız, düzensiz, başıbozuk, disiplinsiz anlamlarına karşılık gelmektedir.⁵²

Töre sözcüğü, *Orhun Yazıtları*’nda törün⁵³ şeklinde geçmektedir. Töre, hem “doğmak, türemek”, hem de “töre, kanun, gelenek,

42 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

43 Kâşgarlı Mahmud (b), *Divanü Lûgat-it Türk*, cilt I, s.106; cilt II, s.18, 25; cilt III, s.120, 221; Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lügâti't-Türk*, s.52, 238, 240, 397, 443.

44 *Codex Cumanicus*, s.580; Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.282, 287; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250.

45 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.282.

46 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.259.

47 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.123.

48 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.259; Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.288.

49 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.259.

50 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.259.

51 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.572.

52 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.577.

53 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.17.

nizam” anlamlarıyla tıpkı Türkçede olduğu gibi Moğolcada da yer almaktadır.⁵⁴ Ancak eski Türkçede kanun manasına karşılık gelen *yasa/yasak* sözcüğü, Moğol istilasından sonra daha yaygınlık kazanmış ve törenin yerini tutmuştur. *Yasak*, köken bakımından hiç şüphesiz Türkçe bir kelimedir. Uygurca metinlerde de geçmekte olan, “nizam ve kanun” anlamıyla *yasak* sözcüğü, töre ile beraber kullanılmaya devam etmiştir.⁵⁵ *Kutadgu Bilig*’de de yer alan töre kelimesi, Tanrı’nın *törütgen* sıfatı ile de bir ilişkisi bulunmaktadır. Zirâ Tanrı *Törütgen*’dir.⁵⁶ Macar diline Türkçeden geçtiğine inanılmakta olan törvény sözcüğü de, yine ‘yasa ve kanun’ anlamlarına karşılık gelmektedir.⁵⁷

Hemen hemen bütün dünya dillerinde kök halde bulunan birçok temel fiil Slav dillerinde türetme olarak yer almaktadır. Söz konusu Slav dillerine mensup Sırpçada *Tvorac* ‘yaratıcı, türetici’⁵⁸, *otvoriti* ‘açmak’ ve *zatvoriti* ‘kapamak’ anlamlarına karşılık gelen bu sözcüklerde, aynı kökten gelmekte olup sonradan üretilmişlerdir.⁵⁹ *Tvorit* ‘yapmak, üretmek’ sözcüğünden üretilen *strovit*’de ‘yaratmak’ anlamına gelmektedir.⁶⁰ *Stvoriti* ‘yaratmak’, *pretvoriti se* ‘dönüşmek’, *pritvoriti* ‘tutuklamak’ ve Rusçadaki *natvorit* ‘yapmak’ fiilleri de yine aynı köktendir ve muhtemelen Türkçe *törü*’den gelen *tvore* kelimesi kullanılarak elde edilmiş olmalıydılar.⁶¹ Türkçe *törü*- ‘türemek’ fiili bir Slav diline ancak *tvore* şeklinde geçmiş olmalıdır. Burada anlam yakınlığının yanı sıra bir anlamdaşlık da söz konusu olmaktadır.⁶² Ortak Slavca’da *tvoriti* ‘yapmak, yaratmak’, *tvârty*, *tvôrty* ‘yaratık, mahluk’ ve İbranice *Torah* yani ‘Tevrat’ sözcükle-

54 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-II*, s.1288-1290; Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.2.

55 İnan, “Yasa, Töre-Türe ve Şeriat”, s.222; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.250, 289.

56 Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s.112.

57 Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.2.

58 Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu: Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, s.89.

59 Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu: Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, s.83.

60 Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu: Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, s.83.

61 Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu: Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, s.83.

62 Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu: Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, s.89.

rininde Türkçe ile bir etkileşimlerinden kaynaklı olarak töre sözcüğü ile bir bağlantıları olduğu da düşünülmektedir.⁶³ Rus âlim Barthold da, *Tevrat* ve *Törü* arasında bir bağlantı olduğu görüşündedir. Buna delil olarak, Cengiz Han'ın adına bağlı göçebelerin örfi hukukunun, Kur'an'da da yer almakta olan ve İbranice'nin etkisiyle *Tura* (Tevrat) şekline dönüşen sözcüğünün, Eski Türkçe'deki 'törü'den başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Hatta bu nedenle Çağatay ve Timurluların, Cengiz Han'ın *tura*'sını, şeriattan üstün tuttuklarına da dikkat çekmektedir.⁶⁴

Hassan'a göre *töre*, geniş anlamda Asya kandaşlığının kendi hayat tarzını kurumsallaştıran, Türk ve Moğol toplumlarının tutmak zorunda oldukları, bir *yol*'dur.⁶⁵ *Yol*, Türkler de *töre* sözünden sonra en çok kullanılan bir diğer yargıdır. Hayat, ahlâk, düzen ve dirlik yolu gibi *töre* de aslında bir bakıma *yol*'du. *Yol* kelimesi bütün Türklerde usul ve kaide anlamında kullanıldığında, *törenin* karşılığı durumundadır.⁶⁶ Yazıcıoğlu *Ali*'de töre, tutum ve davranış ile takip edilmesi gereken bir *yol* olduğu belirtilmektedir:

*Hanlar atası Oğuz Han söyledi,
Böyle töre ü erkân eyledi
İşbu resmiyle vasiyet kıldı ol
Tâ ola oğullarına göre yol.*⁶⁷

Yol, *töre* ile aynı anlamı ihtiva etmekle birlikte, efsanevî ve gerçek kişilikler olan kağanlar tarafından da pek sıkı olarak örgütlenmişti. Yalnız soylular değil, soylu olmayan her Türk ve Moğol da töreye fiilen uymak zorundadır.⁶⁸ Çünkü töre, Türklerde ve Moğollarda yalnızca devlet ile ilgili bir kanun ve

63 Karatay, "Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oйдаşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", s.2.

64 Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.180.

65 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.110.

66 Tanyu, "Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma", s.104; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.300.

67 Tanyu, "Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma", s.104

68 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s.110; Karatay, "Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oйдаşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", s.2.

düzen değildi. Bir bakıma topluma mensup bir insanın kanunlar ile devlet düzenine uyabilmesi için ahlak bakımından da kendisini geliştirmiş ve ailesiyle kendi topluluğuna uyum sağlamış olması da gerekmektedir.⁶⁹

Törenin Kökeni ve Ortaya Çıkış Şartları

MÖ II. binyılın sonundan itibaren şekillenmeye başlayan göçebelik ve buna bağlı olarak gelişen Türk kültürü, özellikle devletleşmeden evvelki safhasında, kısmî ölçüde bir takım hukuk kuralları vücuda getirmiştir. Ancak bu kuralların erken çağlarda Avrasyada hayatını idame ettiren tüm göçebelerde genel geçer olduğuna dair destek sunacak bir kanıtın olmayışı ve buna yönelik bir teorinin oluşturulmaması, törenin köklerine dair sorulan soruları ne yazık ki cevapsız bırakmaktadır. Son yıllarda erken dönem Türk tarihi ve folkloruna yönelik bilimsel araştırmaların yoğunlaşmasıyla, nispeten daha umut vadeci bir yol alınmaya başlanmıştır. Özellikle sözlü hukuk olarak bilinen Eski Türk Töresi, akademik çevrelerde en ilgi duyulan ve merak edilen konular arasında listenin üst sıralarında yer almıştır. Ancak araştırmalar, güncel bilgiler çerçevesinde yapılmaya gayret edildiğinden, köklere yönelik yaklaşımlarda gereken hassasiyet ve ilgi eksik kalmıştır. Buna ilaveten Türk kültürünün erken safhası ile ilgili bilgi veren yerli ve yabancı kaynaklarda, törenin köklerine yönelik herhangi bir ifadenin geçmemesi işleri daha da zora sokmuştur. Nihayetinde konu ile ilgili gerçekleştirilen araştırmalar, nispeten daha kolay olan töre sözcüğünün etimolojisi ve kaynakların sunduğu açık ifadeler halindeki kaideler üzerinde olmuştur. Tabiri caizse, buz dağının görünen kısmı tanımlanmış, fakat suyun altına kalan kısımlar bundan mahrum kalmıştır.

Törenin kökleri ile ilgili yapılan araştırmalar, çok doyurucu değildir. Bununla ilgili tanımlamalar, çoğunlukla devlet merkezli ve halkı düzenleyici bir bakış açısıyla verilmektedir.⁷⁰ Örneğin, Arsal'a göre töre, devletle doğar, devlet idaresi ve çerçevesi içinde

⁶⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.300.

⁷⁰ Karatay, "Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri" s.1

kaideler halinde şekillenerek yaşardı.⁷¹ Diğer bir deyişle o, töreyi tamamen bir devlet üretimi olarak görüyordu.⁷² Kafesoğlu'nda ise töre, devletin halkı yönetmesi anında kullanılan bir vasıta olarak görme eğilimi daha ağır basmaktadır.⁷³ Bununla birlikte Kafesoğlu, törenin köklerine de şu şekilde değinmektedir: *“Bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukukî-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden ve umumiyetle ‘kanun’ manasında kullanılan töre, eski Türk sosyal hayatını düzenleyen ‘mecburi’ kaideler bütünüydü.”*⁷⁴ Karatay’a göre Kafesoğlu, töreyi gelenekten ayırma noktasında dikkatli davranarak, ikincisinin ayrı bir tanımlaması olduğuna vurgu yapmaktadır.⁷⁵ Köklere dair benzer bir açıklamayı ise Hassan yaparak, törenin köklerini soy kültüne bağlamaktadır. Hassan’a göre, *“Töre geniş anlamda Asya kandaşlığının kendi hayat tarzını kurumsallaştırmasıdır.”* Boy ve urukların ongunlarını, kutsallıklarını maddileşmiş biçimini temsil eden *töz* ile *tör* kelimeleri arasında R’leşme üzerinden bir bağlantı kurmaktadır.⁷⁶ Konuyu daha da irdeleyen Karatay, törenin köklerini Avrasya göçebeliliğinin sosyo-ekonomik yapısında görmektedir. Ona göre sözlü hukukun kökleri, MÖ II. binyılın sonlarından itibaren Avrasya yarı-yerleşikliğinden, gelişmiş bir üretim modeli olarak öne çıkan göçebeliliğe geçiş esnasında şekillenmeye başlamış olmalıydı. Özellikle MÖ I. binyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlayan göçebeliliğin ilk zamanlarında, otlak paylaşımının sıkıntı doğurduğunu, zamanla tanış kimse ve toplulukların otlak kullanımında belli bir hukuk geliştirdiklerini tahmin etmektedir.⁷⁷

Töreyi meydana getiren etmenlerin ve teamüllerinin şekillenmesinde en etkili teori, gerçekten de Avrasya göçebeliliğinin

71 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.285.

72 Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.1, dipnot 3.

73 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.237-238.

74 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.237.

75 Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.1-2

76 Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, s.110.

77 Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.2

sosyo-ekonomik hayatında olduğu yönündedir. Avrasya iktisadî yapısı ile ilgili detaylı bilgiler, ilgili konu başlığında ayrıntılı olarak verileceğinden, burada fazla irdelenmeyecektir. Ancak bu bölümde göçebeliliğin sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili bir takım bilgileri izah etmekte bir sakınca yoktur. Avrasya göçebe yaşamı ve üretim tarzı ‘genetik’ ve ‘ezelden’ olmayıp, son üç bin yılın bir gerçeğidir.⁷⁸ Avrasya bozkırları, burada yaşamını idame ettirmeye çalışan insanlar için hayatı zorlaştıran coğrafi bir yapıya sahiptir. Özellikle sert iklim ve arazi yapısı ile buna bağlı olarak ot ve su bakımından da fakir ve geniş bir coğrafya olduğundan, hayvancılık için gereken kaynakların bol olduğu zengin yaylalara doğru hareket söz konusudur. Bu tarz bölgeler çok fazla olmadığından, göçebeliliğin erken dönemlerinde göç takvimi ve güzergâhı da zaman içinde bir düzene oturtulmaya başlanacaktır. Ancak mevsimlik taşınmalar esnasında çok sık uğranılan göç noktalarında başka ailelerin de olmaya başlaması bazı hoşnutsuzlukları beraberinde getirecektir. Sürekli göç edilen bir yere başka bir ailenin gelmesi ve onların bu doğal kaynaklardan faydalanması sebebiyle tartışmalar ve belki de işin boyutu büyüyerek kanlı kavgaların meydana gelmesine sebep olacaktır. Çatışmalar sonucunda güçlü olan zayıf olanı kovacağından, buna karşı en iyi yöntem aileler arasında evlilik aracılığıyla akrabalık bağlarının oluşturulmasıdır.⁷⁹ Dolayısı ile güçlü ailelere karşı meydana gelen çatışmalarda İbn Haldun’un da ifade ettiği üzere, akraba göçebe aşiretler içinde kan bağı olanlar ile diğer yakın akrabaların birbirlerine yardım ederek diğer yabancı veya dışarıdan gelenlere karşı bir ittifak oluşturulması şeklindedir. Yardımlaşma sonucunda düşman aşiretler genellikle ya kaçmaya zorlanacak, ya da kendi bünyelerine dâhil edileceklerdir. Bir bakıma kendi bünyesine dâhil edilen aileler neticesin-

78 Khazanov, Karatay, “Göçebe Toplumu ve Türklük”, 188-192, 214-215; s.2-3, 8.

79 Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.3-4. Ayrıca bu bölüm ile ilgili olarak fikir edinmemde katkı sağlayan ve kendisininde hassiyetle yaklaştığı bu konu ile ilgili görüşlerinden fazlasıyla istifade ettiğim, değerli hocam Sn. Prof. Dr. Fikret Türkmen’e teşekkürlerimi burada sunarım. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

de, bir aileler birliği yani boylar konfederasyonu vücut bulmaya başlayacaktır.⁸⁰

Oluşan aileler birliği içerisinde de toprak paylaşımı konusunda sorunlar olabilir. Sadece toprak konusunda değil, bundan başka hırsızlık, zina, gasp, adam öldürme vs. gibi toplumu ilgilendiren sorunlara yönelik çözümler de gerekmektedir. Bu tür çözümler aile büyüklerinden yani aksakallılardan oluşan divanlarda sağlanabilmektedir.⁸¹ İç huzuru sağlamaya yönelik tedbirler ve teklif edilen çözümler toplum tarafından kabul edilmek zorundadır. İtiraz edenler veya karara uymayanlar büyüklerin, dolayısıyla toplumun ortak kararını ihlal ettikleri için kınanacak, hatta kamu suçu teşkil eden eylemleri gerçekleştirenlere yönelikte sert cezalar verilecek ve hangi ailelerin hangi bölgelere göç edebileceği belirlenecektir. Çin kaynaklarından *Han-shu* ve *Yan Tien Lun*'da yer alan bilgiler, bu açıklamaya destek sağlayacak türdendir:

*Surlarla çevrili bir şehirleri, sürekli oturdukları bir yer ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu. Ancak, yine de herkesin kendine ait bir toprağı bulunurdu...*⁸²

*Hukukları basittir ve kolayca farklılaşabilir. Aza kanaat getirir ve rahat geçinirler. Cezaları katı olduğundan [kanunlar] çiğnenmez, emir verilir ve sorgusuz yerine getirilir...*⁸³

Anlaşmazlıklar bir defaya mahsus olmayacağından, benzer vakalardaki kararların birbirine işaret etmesi tabii olarak beklenir. Öbür türlü, aynı anlaşmazlığa veya aynı suça farklı zamanlarda, farklı kişiler için farklı hüküm vermek, bir taraftan hakem heyetinin itibarını sarsacak, diğer taraftan da mağdur tarafın hoşnutsuzluğuna sebep olacaktır. Bu yüzden, ayrımcılık hissi uyandırmamak için hakem heyeti önceki kararlara işaretle benzer durumlar için hep aynı hükmü verecektir ve bu zaman

80 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.247; Frye, *Orta Asya Mirası*, s.133.

81 Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük", s.3.

82 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

83 Koç - Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı olarak Yan Tien Lun", s.57.

içinde alışıldık, herkesçe bilinen ve beklenen bir uygulama halini alacaktır. Artık gittikçe verilen hükümler toplum tarafından benimsenecek ve bu hükümler hakemlerin değil, toplumun iradesine ait olmaya başlayacaktır. Töreyle meydana getiren bu güç, bütün toplumun isteğini, kararını ve kararlılığını yansıtmaktadır. Hükümler toplum tarafından benimsendikçe değiştirilmesi zorlaşacak, nesiller boyunca bilinir ve uygulanır hale gelecektir.⁸⁴

Törenin köklerinde bozkırın sosyo-ekonomik hayatının etkin olduğu pekâlâ aşikârdır. Ancak bu sorunun çözümünde cevabı yarım bırakmaktadır. “Bozkırda önce devlet mi, yoksa töre mi meydana gelmişti? Ve bunda dinin ne gibi bir etkisi vardı?” şeklinde bir soru, törenin köklerine dair yapılan teoriyi daha da geliştirmek açısından önem arz etmektedir. Avrasya’da MÖ III. binyılın sonlarından itibaren, kurumları ile bir göçebe devletin varlığını söyleyemeyiz, aynı şekilde gerçek manada bir bozkır töresinden de bahsetmek doğru olmaz. Türklüğün erken devirlerinde devletleşmeye giden yolun başlarında, tıpkı sosyo-ekonomik kökenlerde ifade edildiği üzere, bozkırda göçebe hayatını benimseyen aileler meydana gelmeye başlamıştı. Her ailenin hasbelkader kendi kuralları vardı ve bu kurallar aileler arasında farklılık teşkil etmekteydi. Dolayısı ile ailelerin evlilik, alışveriş ve dış tehditlere karşı savunma konusunda birbirleri ile dayanışmayı geliştirmesi neticesinde, ortak havuzda bu kurallar toplanmaya başlayacaktır. Özellikle boylar federasyonu haline gelmesinde etkin olan güçlü ve karizmatik ailenin etkinliği ve önderliği ile henüz prototip halinde olan töre, federasyon içinde yer alan diğer boylarda da geçerli hale gelmeye başlayacaktır. Örneğin Uygurların henüz boylar federasyonu halinde yaşadıkları dönemde kabile lideri P’u-sa’nın annesi Wu-lo’nun adliye işleri ile ilgileniyor olması, muhtemelen lider kabile olarak idarenin Uygur uruğuna ait kurallara göre yapıldığı ve bu kurallar dahilinde federasyon içinde yer alan diğer kabilelerin yönetildiğini akla getirecektir:

84 Karatay, “Göçebe Toplumu ve Türklük” s. 3-4. <https://rantey.org>

Annesi Wu-lo-hun Hatun, danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, kanunları ihlal edenleri şiddetli şekilde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Kabileye bir düzen gelmişti. Hui-holar [Uygurlar] P'u-sa döneminde asude bir hayat yaşadılar.⁸⁵

Devletleşme yolunda atılan en önemli adım, boyların henüz bir federasyon sürecinde iken lider uruğun çevresinde şekillenen bir iç teşkilatlanma sürecidir. Kendi isteği ile katılan veyahut zor kullanarak itaat altına alınan boyların liderleri de nispeten bu sistemden payını almaktaydılar. Özellikle lider ailenin beyi tarafından yetkilendirilmeleri ile hiyerarşik düzende unvanları ile sıralanacaklardır.⁸⁶ Ortaya çıkan tablo da töre içine siyasi konulardaki teamüllerinde girmeye başladığı görülecektir. Bu süreç bozkıra ve boylara egemen olan her hakan ve beyin, töre kaidelerine kendisinden bazı şeyler de ilave etmesiyle daha da kapsamlı hale gelecektir. İnan'a göre tarihi kaynaklarda yer alan hemen her büyük vakanın ya da yeni bir sülalenin tahta geçmesinin ardından, işbu *bozkır töresi* veya *yasası* toplanan kurultaylarda tekrar gözden geçirilmiş ve bazı hükümlerinin münakaşası yapılmıştı. Örneğin Cengiz Han'da töreye, zaman ve zeminin icap ettirdiği bazı kaide ve maddeler eklemişti.⁸⁷ Kök Türklerin meşhur kağanı Mukan'da, taht tevarüs sisteminde ciddi değişiklikler yapmıştı. Özellikle veliaht adayları için yabancı veya aşağı tabakaya mensup bir anneden doğmamak, olgun yaşta olmak ve kendini beylere kanıtlamış olmak gibi bir takım şartlar koyduğundan, ancak yeterli vasıflara sahip olanlar kurultayda aday olarak değerlendirilmekteydi.⁸⁸

Hiyerarşik düzen konusunda daha da ayrıntıya gidilecek ve devlet erkânı tarafından töreye bununla ilgili bir takım kurallar eklenecektir. Özellikle kağanın sofrasında veya otağında yer alma, bu toplantılardaki davranışlar, adap ve usuller bu konu-

85 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.132.

86 Eberhard, "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", s.6

87 İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", s.222-223.

88 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.80-82. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

da en etkili kuralları oluşturacaktır. Bu yapılanma sonucunda kağan da gücünü daha da pekiştirmek için, Tanrı tarafından verilen yönetme hakkı, efsanevî bir ata ve yer-sular ile bağlantı gibi olaya dinî bir boyut kazandırarak, dinî itikatları kendi karizmatik ailesinin kökleri ile bağdaştıracak ve bu vesileyle iktidarını meşru hale getirmeye çalışacaktır.⁸⁹ *Orhun Yazıtları*'nda Bilge Kağan'ın sürekli olarak Tanrı'nın adını zikrederek işlerini onun inayeti ve iradesiyle yaptığını söylemesi bunun bir göstergesi olmalıdır.⁹⁰ Neticede bozkırın kağanları sadece siyâsî lider değildiler. Kağan olarak bilinen bu erkler, Váczy'nin de ifade ettiği üzere tüm dünyanın ve evrenin düzeninin koruyucusu, gereğinde bu düzeni toplumda da sağlamak için irade kullanma hakkın sahip olan kişilerdir. İnsanlar ve tüm dünya arasındaki dengenin korunması, kağanların işidir. Eğer bu denge bir kez bozulursa, insanların başına çok büyük dertler gelebilir, halk acı çekebilirdi. Bir bakıma kağanlık mertebesi, ona halkı ve Tanrı arasında aracılık yapma görevini vermektedir. Yani kağan aynı zamanda din hayatının da lideriydi.⁹¹ Sorumlulukları çok büyüktü ve sadece bu dünyanın düşmanlarıyla değil, öteki dünyanın kötü ruhlarıyla da mücadele etmek zorundaydı. Halkı, kağanından kötü ruhları ülkeye sokmamasını, iyi ruhları ise yardımcı çağırmasını, *yer-su ruhları* ile barışık olmasını isterdi.⁹² Özellikle 'iyilik ve uğur' getiren *ak su*'ları yanına çekip, 'kötülük ve felaket' timsali olan *kara su*'lara karşı koruması beklenmektedir. Ancak *kut*'a sahip olanlar *kara su*'nun getireceği felakete karşı durabilmekteydi. Eğer kağanın *kut*'u elinden gitmiş ise, boy felaketlere karşı savunmasız kaldığına inanılmaktaydı.⁹³ Bu yönüyle kağanın iktidarının, sihirli bir güce dayandığına inanılmaktaydı. Eğer ülke, kuraklık, don vb. gibi doğal bir afetle yüz yüze gelirse kağan da çok güç durumda

89 Golden, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia", s.42-46.

90 Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 34-35, 38-39, 40-41, 43-45, 48-51, 72-75, vd.

91 Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.118-119.

92 Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.119.

93 Sertkaya, "Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Atasözü", s.238.

kalıyordu, çoğu zaman halkının isyanıyla karşılaşılıyor, bazen de hayatından bile olabiliyordu. Bir nev'i kağan, halkın kaderininde bir simgesiydi. Halkının kaderi iyi gidiyorsa büyür, kötüleşirse yok olabilirdi.⁹⁴ Örneğin Hazarlarda bir kağanın dönemi tıpkı bu açıklamada olduğu gibi uğursuzluklar ve felaketler ile geçtiği zaman, halkın bu konudaki görüşü, kağanlarının *kut*'unun gittiği; yani Tanrı'nın verdiği yetkiyi kaybettiği yönündeydi:

*Eğer ülkede herhangi bir kuraklık olur yahut bir felaket yaşanır veya bir savaşta hezimete duçar kalınır, kısacası başlarına bir iş gelirse, zadenânlar ve halk tabakası Hazar melikine [bey, şad] müracaat ederek, "Bu hakan ve devri bize uğursuzluk getirdi, ya onu öldür ya da ver, biz öldürelim!.." derler.*⁹⁵

Örnekten anlaşıldığı ve Karatay'ın da bu konu ile ilgili ifadesine göre, töre kavramının içeriğinin önemli bir kısmı, inanç dünyası ile ilgilidir ve kesişmektedir. Bugün varlığı bilinen pek çok hüküm de dâhil, törenin hükümlerinin esasında Türklerin semavi kaynaklı eski bir inancın korunmuş veya bozulmuş emirleri olduğunu düşünmek icap etmektedir. İnanç hükümleri hayatı düzenlemeyi amaçlar, töre de nihayet toplumsal hayatın düzenlemesidir. Fakat inanç sahasının baskın özelliği olan münferitlik onu daha çok gelenek sahasıyla ilintilendirmektedir. Bağlayıcılığı da semaviliğinden değil, toplumsallığından ileri gelmektedir.⁹⁶ Dolayısı ile kağanların yaptığı işler ve uygulamaya soktuğu kurallar bir bakıma Tanrı'nın inayeti veya iradesi olarak ifade ediliyor ve onun emri ile *il* itilip, *töre* düzenleniyordu.⁹⁷ Ancak ona bu yetkiyi kullanmasına izin veren de halk idi. Tanrı'nın buyruklarını ve düzenini, diğer ifade ile töreyi tüm dünyaya hâkim kılma düşüncesi şeklinde Türk fütuhatının da altında yatan bu anlayış, Moğol çağına kadar Avrasya göçebe iktidarlarının en temel dayanaklarından birini teşkil etmişti.

94 Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.119.

95 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s.140; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.47; Karatay, *Hazarlar*, s.224; Karatay, "Hazarlar", s.393-394.

96 Karatay, "Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", s.2.

97 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.64-65.

Özellikle Cengiz Han'ın kağan seçildiği kurultayda Horçi adlı bir kişi, gördüğü rüyayı şu sözler ile anlatmaktaydı: "Gökle yer, 'Temucin' i ulusun hükümdarı ilan ettiler. Şimdi [Temucin] ulusu idaresine alsın!" diyorlardı."⁹⁸ Dolayısı ile kağanlar, Tanrı'nın emri ile iktidara gelmelerine bir dayanak olarak, Tanrı tarafından seçilmiş soylu kan, yani kutlu aile olduklarını dile getirerek iktidarlarını meşrulaştırmaktaydılar. Bu meşruiyete bir dayanak olarak, gök yeleli bir bozkurttan türemek gibi ailenin kökünü mitolojik bir varlığa veya Tanrısal bir boyuta dayandırmaktaydılar.⁹⁹ Örneğin *Köl Tigin Yazıtı*'nda Bilge Kağan, ailesinin iktidar olma gücünü ve yetkisini Tanrı'nın emri ile aldığını şu sözlerle ifade etmektedir:

*Tengri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum. / "Tanrı buyurduğu için, kendim kutlu olduğum için, kağan oturdum."*¹⁰⁰

*Üze kök Tengri, asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. / "Üstte Kök Tengri, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş."*¹⁰¹

*Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kangım İltiriş Kaganıg ögüm İlbiğe Katunug Tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmüş erinç. / "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbiğe Hatunu Tengri tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak."*¹⁰²

Tengri küç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş, yağısı koñ teg ermiş. / "Tanrı kuvvet verdiği için

98 Moğolların Gizli Tarihi, s.56.

99 Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.119.

100 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.38-39.

101 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.40-41.

102 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.43-45.

babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.”¹⁰³

*Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış, yağig baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlığıg yükündü[rmiş. Kangım kagan ança ilig] törüg kazganıp uça barmış. / “Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlığı kağansızlatmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş.”*¹⁰⁴

*Türk budunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganug ögüm katunug kötürmüş Tengri il birigme Tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun [tiyin özümün ol Tengri] kagan olurtdı erinç. / “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii.”*¹⁰⁵

*Anda, kisre Tengri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi budunug tırgürü igit[t]im. Yaling budunug tonlug, çıgañ budunug bay kıldım. Az budunug öküş kıldım. İgar illigde [ıgar kaganlığıda yig kıldım. Dört bulungdaki] budunug kop baz kıldım, yağısız kıldım. Kop manga körti. İşig küçük birür. / “Ondan sonra, Tanrı bağışlasın, kutum var olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti. İş gücü veriyor.”*¹⁰⁶

Elbette ki törenin iç tüzüğünün tam tekmil oluşturulabilmesi, bunun toplumun geneline nüfuz edecek düzeyde genelleştirilmesi ve özellikle ceza hukukunun geliştirilmesinde, devletin hâkimiyeti ve yetkinliği yadsınamaz bir gerçekliği teşkil etmektedir.¹⁰⁷ Bir kere devletin gölgesi altında yasayan insanların bu kuralları as-

103 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.44-45.

104 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.44-47.

105 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.48-51.

106 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.50-51.

107 Anık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar: I. Suçlar ve Cezalar”, s.3.

garî düzeyde bilmesi daha hızlı olacaktır. Özellikle devlet tarafından hükümdar ailesinin erkek fertlerine ve beylerine verilen ülüşler, diğer bir deyişle devlet gücünün tabii boylar üzerindeki otoritesini ifade etmektedir. Bu vesileyle devlet, nüfuz edebildiği topluluk ve yerlere kendi töre kurallarını, teşkilat sistemini, idarî kurumlarını ve memurlarını etkin hale getirecektir. En azından devlet dağılma sürecine girdiğinde veya dağıldığında, toplum bu yapıyı hafızalarında yaşatmaya devam edeceğinden, özellikle yaşlı bireyler bu hukuk kaidelerini ve yapıyı gençlere öğreteceğinden, bir şekilde töre yaşamaya devam ettirecektir. Bu nedenle daha önce oluşturulan sistem, devlet çökse dahi mevcudiyetini koruyacak ve bir sonraki devletleşme yolunun önünü açarak, yapılanma sürecinin daha da hızlı olmasını sağlayacaktır. Neticede dağılan devlet tarafından belirlenen kurallar boylar üzerinde etkinliğini kaybetse de, toplumun benimseydiği ortak kaideler, yani töre yerini korumaya devam edecektir. Belki dağılan boylar arasında birbirinden ayrılan ufak değişiklikleri ile geçerliliğini koruyacaktır.

Töre kuralları, tamamıyla değişmez kaideler değildir. Elbette sorun teşkil eden kanun maddelerinin kurultaylar aracılığı ile değiştirilmesi gündeme gelmektedir.¹⁰⁸ Töre, bu yönüyle kendini yenileyen ve geçerliliğini koruyan bir organizma gibidir. Bu sadece bozkır töresi için geçerli değil, yerleşiklerin yazılı hukukları için de böyledir. Örneğin MÖ 2351-2342 yılları arasına tarihlenen ve terminoloji de en eski yazılı hukuk kanunları olarak bilinen Sümerlerin Lagaş kralı Urukagina'nın reformları, bu şekilde bir gelişim göstermiştir. Bu reformları meydana getiren etmen, Sümer medeniyetinin ruhban sınıfının artan gücü ile keyfi ve yozlaşmış idarî yapısından rahatsızlık duyan halkın hoşnutsuzluğunu ortadan kaldırmak, mevcut sistemi tekrar düzenleyerek toplumu iyileştirmek kaygısıdır.¹⁰⁹ İşbu düzenlemeler daha sonra Babillerin ünlü kralı Hammurabi tarafından

108 İnan, "Kazak-Kırgızlar'da 'Yeğenlik Hakkı' ve 'Konuk Aşı' Meseleleri", s.288.

109 Tosun - Yalvaç, *Sümer, Babil- Assur Kanunları ve Annni Saduqa Fermanı*, s.11.

dikkatle incelenmiş, eldeki yasalar daha da genişletilerek hem Sümerce, hem de Akadça olmak üzere iki dilde yazdırılmış ve kendi adını taşıyan bir kodeks halini almıştır.¹¹⁰ Hammurabi kodeksi içinde yer alan kanunların cezai yasaları, Asurlular tarafından hükümleri daha da sertleştirilmiştir. En son olarak tekrar Sümerlerdeki gibi biraz daha sosyo-kültürel yapıyı iyileştirmeye yönelik, özellikle iktisadî hayatı, aile hukuku ve suçlara karşı ceza maddeleri hafifletilmiş ve yasalar genişletilmiş olarak Hititler tarafından yürürlüğe koyulmuştur. Özellikle ceza kanunlarında önemli değişiklikler yapılarak, ölüm cezası veren hükümler aza indirgenmiş ve bunun yerine para cezası gibi tazminatı esas almışlardır. Ön Asya yazılı hukukun gelişim süreci, Roma hukukunun meydana gelmesinde de etkisi olmuştur.¹¹¹

Ortada bir sorun yok ise, olmayan bir soruna çare üretmek anlamsız olur. Tıpkı Mezopotamya'nın yerleşik medeniyetlerinde gelişen hukuk sisteminde olduğu gibi, Avrasya göçebelerinde töre, bir gelişim, eleme ve yaygınlaşma sürecinden geçmiştir. Bu gelişim ve yaygınlaşma süreci incelenirken, göçebelerde en ufak ailelerin dahi aile içi kurallara sahip olduğu görülecektir. Ancak törenin vücuda gelmeye başladığı erken yıllarda, göçebe bir ailede mevcut olan kuralların diğerlerinde ne derece geçerli olduğu kesin değildir. Asıl soru diğer ailelerin ve boyların da bu kurallara uymasını gerektirecek etkenin, yani yaptırım gücünün ne olduğuydu. Töre ve devlet yani il, kaynaklarda bir-biri ile anılan iki ifadedir.¹¹² Töre ile ilgili genel kanı, Kaşgarlı Mahmud'un *DLT*'de tanımını yaptığı, *İl kaldı törü kalma.s* yani "Ülke terk edildi, fakat töre terk edilmedi"¹¹³ yönündedir. Bu yargının mantığa ters düşen bir tarafı yoktur. Gerçekten de devletsiz ya da devlete gerek duymadan sadece törenin etkin olduğu, Peçenekler, Kıpçaklar ve Oğuzlar gibi boylar söz konusu-

110 Tosun - Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.3.

111 Sipahi, "Eski Yakındoğu'da, Kültürel ve Sosyal Gelişmelerin Işığında Yasa Kavramı", s.42-49.

112 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s.109.

113 Kaşgarlı Mahmud (a), *Divânü Lügâti't-Türk*, s.520; Kaşgarlı Mahmud (b), *Divânü Lügat-it-Türk*, II. Cilt, s.25; Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lügâti't-Türk*, s.240.

dur. Örneğin VII. Constantine Porphyrogenitus, Peçeneklerin yeminlerini ederken kendilerine ait kanun olan *zakona*'sından bahsetmektedir.¹¹⁴

Ancak devlet olmadan törenin hükümleri de zayıflamaktadır. Törenin toplumda daha güçlü ve etkin olmasını sağlayan, bunu kara buduna resmi devlet hukuku olarak kabul ettiren şey devlettir. Devlet olmadan elbette töre yaşayacaktır. Fakat göç halinde olan boyların yabancı ulusların topraklarına yerleşimleri söz konusu olduğunda, bir kaç kuşak sonra töre kurallarının gücünü yitirmeye başladığı görülmektedir. Özellikle kalabalık yerleşik toplumların topraklarına doğru ayrı zamanlarda birbirinden bağımsız gruplar halinde göç edildiğinde ve buna birde kültürel etkileşim ile din değiştirme söz konusu olmaya başladığında, töre kurallarına daha az veya hiç riayet edilmemeye başlanmaktadır. Dolayısı ile törenin toplum üzerinde etkinliğini kaybeden teamüllerin yerini ise yeni dinin veya kültürün hukukî kaideleri ve anlayışları yer almaya başlayacaktır. Bununla ilgili olarak Bilge Kağan'ın nutkunda ifade ettiği sözler, önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Kardeşi Köl Tigin ve kendi yazıtında, bir nevî Kök Türk ili ve milletinin geçmiş tarihi üzerinde bir değerlendirme yaparak sözlerine başlayan Bilge Kağan, geçmişte atalarının kurduğu devletin zayıflayarak dağılma sürecine girmesinin nedenlerini izah etmektedir. Devletin geçtiği bu zor süreçte ili terk ederek Çin'e giden ve Çin imparatorunun hizmetine giren Türk boylarının, daha sonra başlarına ne gibi şeylerin geldiği ile ilgili olarak, yukarıdaki teoriye kaynak oluşturacak önemli tespitlerde bulunmuştur. Kendisi Çin hizmetine giren Türklerin kültürel olarak Çin kültürünün etkisinde kaldığını, gücünü ve kuvvetini onlara verdiğini ve özellikle kendi töresini bırakıp, Çin töresini tutmaya başladığını ifade etmektedir. Bu sebepten ilini ve töresini kaybeden ve teşkilatsız bir şekilde yaşayan Türk milletinin, oğlunun köle, kızının da cariye olduğunu ve Çinli adlar alarak yok olmaya başladığını açıkça

114 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.55-57; Karatay, "Turco-Slavica -I-: Ortak Slav *Zakon* 'Kanun' Kelimesinin Kökleri Hakkında", s.3.

söylemektedir. Bilge Kağan'ın *Köl Tigin Yazıtı*'nda ifade ettiği sözler şu şekildedir:

Tabgaç budun sabı süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp ırak budunug ança yagutor ermiş. Yaguru kondukda kisre ańıg bilig anda öyür ermiş. Edgü bilge kişig edgü alp kişig yorutmaz ermiş. Bir kişi yańılsar oğuşı budunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabına yımşak agısına arturup öküş Türk budun öltüg. Türk budun ölsikiñ... Türk budun tokurkak sen. Açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen. Antağının üçün igidmiş kaganının sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anda alkıntıg, arıltıg. Anda kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertig. Tenrı yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan olurlup yok çıgañ budunug kop kubratdım. Çıgañ budunug bay kıldım. Az budunug öküş kıldım. Azu bu sabımda igid bar gu?.. / “Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin!... Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölerək yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim kutum olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı?..”¹¹⁵

(Türk) Begleri budını tüzşüz üçün Tabgaç budun tebligın kürlüg üçün armakçısın üçün inili eçili kiñşürtükün üçün begli budunlıg yonşurtukın üçün Türk budun illedük ilin ıçgını ıdmış, kaganladuk kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boldı, işilik kız

oglin küñ boldı. Türk begler Türk atın ıtı. Tabğaçı begler Tabğaç atın tutupan Tabğaç kaganka körmiş. Elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü küñ togsıkda Bökli kaganka tegi süleyü birmiş. Kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş. Tabğaç kaganka ilin törüsin alı birmiş. Türk kara kamağ budun ança timiş: İllig budun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig kazganur men tir ermiş. Kaganlık budun ertim, kaganım kanı, ne kaganka işigküçük birür men tir ermiş. Ança tip Tabğaç kaganka yağı bolmuş. Tağı bolup itünü yaratunu umaduk yana içikmiş... / “(Türk) Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evladı cariyeye oldu. Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını adını tutup, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevk edi vermiş. Batıda Demir Kapiya kadar ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: “İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş...”¹¹⁶

Üze Türk Tenrısı Türk ıduk yiri subı ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin bolççun tiyin kañım İltiriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug Tenri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç... Tenri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş, yağısı koñ teg ermiş. İlgerü kurıgaru sülep ti[r]m[iş] kubrat[mış]. [K]amağı yiti yüz er bolmuş. Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış budunug, küñedmiş kuladmış budunug Türk törüsin içgıñmış budunug eçim apam törüsinçe yaratmış, boşgurmuş. Tölis Tarduş [budunug anda itmiş.] Yabgug şadıg anda birmiş... / “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri ve suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye,

millet olsun diye babam İltiriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak... Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş..."¹¹⁷

Türk boylarının nispeten akraba kavimleri ile komşu olanları, yerinde kalan kısımları veya yabancı topraklarda izole olabilenleri ise, organik kuralları asgari düzeyde yaşatmaya devam edebilmektedir. Örneğin günümüzde halen töre kurallarının izlerinin bulunduğu Saha Yakutları böyledir; Kazak ve Kırgızların bozkırda kalan kesimlerinde de töre nispeten organik halde yaşamaktadır. Sonuç olarak töre, prototip hali ile kısmî ölçüde ve her göçebe toplulukta farklı olmak şartıyla, devletten önce oluşmaya başlamış olmalıdır. Ancak gerçek manada tasvir edilen "bozkır töresi", yazıtlardan da görüldüğü üzere *İl* ile beraber mümkün olmuş, tam şeklini almış ve ondan ayrı düşünülmemiştir.

Törenin Uygulanması ve Yaptırım Gücü

Göçebeliğin sosyo-ekonomik hayatı ile meydana gelen ve siyasî yapısıyla şekillenen ve gelişen töre, halkın ve devletin denetimi dâhilinde geçerliydi. Töre kurallarının geçerliliği ve yaptırım gücü onun toplumsal dayanağından kaynaklıydı. Devlet haline gelmemiş, en ufak ailelerden büyük boy federasyonlarına kadar toplumda bu kurallar geçerli idi. Kuralların geçerliliğini sağlayan en önemli faktör, toplumda bu kuralları iyi bilen aksakallı denilen bilge kişilerdi. Burada itibara malik olan unsur töredir; bunu bilen kişilere duyulan saygı ise, onların töre kaidelelerini iyi bildiklerine dair gösterilen itimattır. Nihayetinde töre yazısız dönemin sözel hukuk kaynağı olarak yaygın toplumsal kabul görmüş, fazla değişikliğe uğramadan korunmuş bir hü-

kümleler bütünüdür. Bu nedenle bağlayıcılığı toplumsallığından ileri gelmektedir.¹¹⁸ Dolayısı ile toplumun gücünü yani töreyi temsil eden yegâne kurum, toplumun yetiştirdiği ve içinden çıkan tecrübe sahibi bilge kişilerin meydana getirdiği konseylerdir.¹¹⁹ Toplumdan beslenen ve onları temsil eden bu meclisler, askerî, sosyo-ekonomik ve idarî kararları almada bir merci idi. Hukukî davalara bakan, suç kabul edilecek fiillerin neler olduğunu belirleyen ve bunlara verilecek sert cezaları onaylayan bu kurum, törenin yegâne yaptırım gücünü oluşturmaktaydı.

Töreyi en iyi bilen ve tecrübe sahibi olan devlet adamlarından oluşturulan kengeş adı verilen bu yüksek idarî meclisler, eski Türk toplumunda yasama yetkisi ile bir millet meclisini ve devletin yargı yetkisi ile de bir yüksek mahkeme görevini üstlenmekteydi. Ancak yürütme yetkisi yani alınan kararları onaylayarak bunun uygulanmasını tasvip eden kişiler, elbette kağanlar ve yetkili tudunlar olmaktadır.¹²⁰ Aynı şekilde meclis, hakan seçiminde ve hakanı tahttan indirme de tam yetki sahibi idi. Bu yetkisi ile idare başına gelecek hakan adayının hükümdarlığını tasdik ederek meşrulaştırabiliyor, ya da bir gerekçe göstererek adayı reddedilebiliyordu.¹²¹ Seçilen adayın, her şeyden evvel hukukun üstünlüğünü bilip, buna uygun olarak yöneteceğine dair yemin etmesi isteniyordu. Aksi halde keyfi ve kötü yönetim sergileyen bir kağan İbn Fazlân ve Mesudî'nin naklettiği bilgideki Hazar kağanlarında olduğu üzere, *kut*'larının gittiği gerekçesi gösterilerek halk tarafından tahttan indirilmekte ve öldürülmekteydiler.¹²² Örneğin İbn Havkal¹²³ ve İstahri,¹²⁴ Hazarlarda kağan tahta geçerken, yardımcısı olan şad tarafın-

118 Karatay, "Töre yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oyaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", s.2.

119 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.66; Chavannes, *Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.79-80; Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s. 52-55, 58-59.

120 Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.99.

121 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, s.151.

122 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.82; Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s.140; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.47.

123 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.303.

124 İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.380-381.

dan kendisine, bir takım ihsanlarda bulunduklarını ve töreye göre yöneteceğine dair telkin edildiğini ifade etmekteydiler:

*Hükümdarları ölüp de yeni bir hükümdar tayin etmek istedikleri zaman şad [bey], hükümdar olacak şahsı getirir, ona Tanrı'yı hatırlatır, nasihatte bulunur, devletin hukukundan yapması ve yapmaması gereken şeyleri, vazifesinde kusur yaptığı, yapmaması gereken şeyleri yaptığı, kararlarında ve icraatında hak ve doğru yoldan ayrıldığı zaman nasıl bir vebal ve günaha gireceğini anlatır. Bazen hükümdar tayin etmek istedikleri kişi başına gelebilecek günah ve felâketleri duyunca, hükümdarlığı bırakmakla iyi edeceğini, kendisinin bu yükü kaldıramayacağını, dirayeti ve aklı daha iyi olduğunu iddia eden başka birinin bunun kabul etmesini düşünerek dindarlığı dolayısıyla hükümdarlık teklifini kabul etmez...*¹²⁵

Hatta Hazarlarda devletin idarî yetkilerinin hakanın değil, bir bakıma başbakan vazifesi üstlenen şadın ve yanında yer alan kurulun elinde bulunduğunu ifade etmektedir. İbn Havkal bu olayı *Sûratü'l-Arz* adlı coğrafya kitabında yer alan Hazarlar kısmında ele almış ve şadın hakandan daha fazla yetkiye sahip olduğunu ifade etmiştir. İbn Havkal, İstahri'nin *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini de onun isteği üzerine düzenlediğinden, benzer ifadeler her ikisinin eserinde yer almıştır.¹²⁶ Bu nedenle her iki eserde Hazarların *şad*'ı 'hakan' ve *hakan*'ı da 'hükümdar' olarak tanımlanmış ve söz konusu unvanlar karıştırılmıştır:

*Hazarlar'ın devlet idaresine ve ülke yönetimine gelince, bu konuda son söz Hazar hakanı (şad) denen büyüklerine aittir. Şad, Hazar hükümdarından (hakan) daha büyüktür. Hazar hükümdarlığını ayakta tutan ve salâhiyetler veren odur. Hükümdarlık onunla akdolunur... Hazarlar arasında hakanın emir ve men hakkı yoktur.*¹²⁷

Diğer taraftan boylarda hâlihazırda bir nev'i mahallî idarî şeklinde mevcut olan bu meclisler, devlet idaresi altında ve

125 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.169-170.

126 İbn Havkal, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, s.12.

127 İbn Havkal, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, s.303.

milletin genelini kapsayan, işbu üst düzey meclise bağlı olarak tekrar örgütleniyordu. Devletin töresini, boyların dâhilî idarelerinde yer alan ileri gelen beyleri, söz sahibi aksakallı bilgeleri ve merkezden atanan tudunları, tarkanları veya buyrukları tatbik etmekteydi. Örneğin, X. yüzyıl seyyahlarından İbn Fazlân, elçilik heyeti ile Oğuz topraklarından geçiş izni alabilmek için, Oğuzların söz konusu bölgesinden sorumlu olan beylerinin toplanmalarını ve bir karara varmalarını beklemişti.¹²⁸

Kök Türk dönemi ile ilgili kaynaklarda, haklarında daha fazla bilgi verilen ve kağanlar tarafından “buyruk, tutuk veya tudun” şeklinde geçen unvanlarıyla tayin olunan memurlar bu vazifeyi üstlenmişlerdi. Bu tudunlar bir bakıma vali sıfatı taşıyan şadların yanında yer alarak, şad tarafından idare olunan veya yeni fethedilen bölge ve itaat altına alınan boylar üzerinde idarî ve hukukî vazifelerini yürütüyor ve şada destek oluyorlardı. Tudunlar, görev yaptıkları boylar üzerinde, onların mahalli idarelerinin yanında merkezi temsil ederek, yerli veya yabancı halk üzerinde devletin töresini tatbik ediyorlardı.¹²⁹ Ancak farklı bölge ve boylar üzerinde törenin bazı kararlarını uygularken inisiyatif kullanılmakta ve verilen hükümler buna göre değişebilmekteydi. *Yan Tie Lun*’da *Hsiung-nu* tudunları ve toplumunda törenin uygulanması ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

Hukukları basittir ve kolayca farklılaşabilir. Aza kanaat getirir ve rahat geçinirler. Cezaları katı olduğundan [kannunlar] çiğnenmez, emir verilir ve sorgusuz yerine getirilir. ...kaidelerinin ve erdemlerinin [görgü kurallarının yazıldığı] kitapları olmasa da kemiklere hak eder ağaçla ciltlerler [bükerler], türlü memurların karşılıklı yazışmaları vardır, böylece idâre edenler ile edilenler ve ast ile üst birbirine karşılıklı olarak bağlanır. İdare altındaki halk, kafasına göre hareket eden memurların keyfine bağlıdır, [bunların] hepsi konuşarak hükmederler, fakat [emirler] kesin ve tartışmasız olduğu için Qin [İmparatorluğu] on-

128 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.43-44.

129 Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş* 53-54.

ları sürmek istese de karşılık görmüş ve daha da kayıp vermiştir. Bu yüzden ordu ve dehşetli silahlar fayda sağlayamaz.¹³⁰

Bir başka örnek, İbn Fazlân'ın seyahatnâmesinde yer alan bir vakada görülmektedir. Oğuz beylerinden birine misafir olan Müslüman tâcirin, konuk olduğu beyin oğlunu kandırarak ırzın geçmeye çalışmış ve bu esnada suçüstü yakalanmıştı. Bunun üzerine toplanan mahkeme kararında böyle bir inisiyatif alınmıştı. İbn Fazlân olayı şu şekilde ifade etmektedir:

Oğlancılık onlar arsında çok büyük suçtur. Bir defasında Türk hükümdarının [Yabgu'nun] vekili Kûzerkin'in (Yabgu vekilinin)¹³¹ oymağına Harezmi biri gelmiş. Koyun satın almak maksadiyle, daha önce misafir ettiği bir Türk'ün evinde bir müddet misafir kalmıştı. Bu Türk'ün, henüz yüzünde tüy bitmemiş bir oğlu vardı. Harezmi, oğlanı durmadan kandırmaya ve isteğine râm etmeye çalışıyordu. Nihâyet, çocuk onun isteğini kabul etti. Türk de gelip onları suçüstü yakaladı. Hemen meseleyi Kuzerkin'e götürdü. Kûzerkin ona "Türkleri topla" dedi. O da topladı. Türkler toplanınca çocuğun babası olan Türk'e "Doğru (töreyle göre) karar vermemi mi? Yoksa yanlış [sahte] karar vermemi mi istersin?" diye sordu. Türk, "Doğru karar vermeni isterim." dedi. Kûzerkin, "Öyleyse oğlunu getir." dedi. Türk de getirdi. Kûzerkin "Her ikisinin de öldürülmesi gerekir." dedi. Türk buna razı olmadı. "Oğlumu teslim etmem!" dedi. Bunun üzerine Kûzerkin, "Tâcir fidye vererek canını kurtarır." Cevabını verdi. Tâcir, oğluna yaptığı hareketten dolayı Türk'e bir miktar, Kûzerkin'e ise 400 koyun verdikten sonra Türklerin ülkesini terketti.¹³²

Töre kurallarının Çin kaynaklarında da ifade edildiği üzere, basit ama sert hükümleri vardı. Avrasya göçebelerinin devlet yapısı ve sosyo-kültürel hayatı ile o kadar iç içe girmişti ki, muhtelif konularda hükümleri ve usulleri meydana gelmişti. Evlenme, ad alma, yemin etme, orun, askerlik hukuku, toy ve

130 Koç - Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı olarak Yan Tie Lun", s.57.

131 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.38, dipnot 51.

132 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.38-39.

cenaze törenleri gibi sosyal hayatı ilgilendiren konularda hükümleri olduğu gibi, oğlancılık, hırsızlık, cinayet, vatana ihanet gibi suç teşkil eden konularda da ağır cezaların bulunduğu hükümleri vardı. Özellikle bu konudaki hükümleri toplumda suç oranını düşürmek ve buna niyetlenen insanlar üzerinde caydırıcı bir etkisi yaratmak maksadı taşıyordu. Bu nedenle İbn Fazlân'ın Oğuz ve İtil Bulgar toplumu için söylediği ifadeler bir tesadüf değildir. İtil Bulgarları için kadın erkek beraber nehre girdiklerini, zina yapanı da ölüm cezası verdiklerini bildirmektedir:

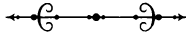
*Kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip çıtırçıplak yıkanır. Birbirinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar... Hırsız da zina yapan gibi öldürürler...*¹³³

Töre kurallarının bu tür konularda ağır hükümlerinin olması, bozkır insanının huzurunu bozmayı değil, toplumun düzenini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu kaideleri geçerli kılan toplumdur ve Avrasya'nın geniş coğrafyasında göçe duran eski Türk boyları bu kaideleri de beraberinde götürmekteydiler. Bu sebepten töre hükümlerinin yaptırım gücü geniş bir coğrafyaya nüfuz etmiştir. Bozkırda uyuşmazlıkların ve çatışmaların temel sebebi kıtlık ve yokluktan doğan sıkıntılar kaynaklanmaktadır. Fakat bilinenin aksine bozkırdaki dahilî barış ortamının istikrarlı ve süreğen olmasının altında yatan neden, devletlerin kalıcı olmadığı bir coğrafyada bu istikrarı sağlayan ana unsur olarak töredir.¹³⁴

¹³³ Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.61.

¹³⁴ Karatay, "Töre yapmak, Âdet Çıkartmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", s.7.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET İDARESİNDE TÖRE UYGULAMALARI

Hiyerarşik Yapı, Orun ve Ülüş Sistemi

Eski Türk devlet teşkilatında en önemli esaslardan biri devlet adamlarının ve boyların ileri gelen beylerinin hükümdarın huzurunda, kurultayda, büyük toplantılarda ve ziyafetlerde işgal edecekleri yerlerin belirlenmesidir.¹³⁵ Söz konusu meclis ve toplantılara iştirak eden önemli kişilerden, kimin nereye oturacağı töre kurallarına göre yapılmaktadır. Bu kurallara bağlı olarak kişilerin hiyerarşik düzene göre bir mevkii işgal etmeleri işlemine orun denilmektedir.¹³⁶ *Orun*, *urun* ya da *oron*¹³⁷ şeklinde görülebilen bu sözcük Kaşgarlı'da "oturulan yer, mekân ve mevkî" anlamlarına karşılık gelmektedir.¹³⁸ Eski Türk devletlerinin hiyerarşik düzenleri ile ilgili öncelikle en önemli bilgileri, yabancı müellifler tarafından kaydedilen tarihi vesikalarda bulunmaktadır. Tarihi kaynakların haricinde bir diğer önemli bilgi hazinesini de destanlar oluşturmaktadır.

Söz konusu destanlara göre hiyerarşik yapı, ilk kez *Oğuz Kağan Destanı*'nda meydana gelmiştir. Destanda orun meselesi ile ilgili ilk ciddi düzenlemeleri önce Oğuz Kağan yapmıştır. Oğuz ilk eşinden olan üç oğluna yay bozdukları için *Bozuklar*, diğer eşinden olan üç oğluna da üç ok getirdikleri için *Üçoklar*

135 İnan, " 'Orun' ve 'Ülüş' Meselesi I - Mevki - Orun Hukuku", s.241.

136 Koçak, "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Üleş (Mevki ve Pay)", s.31.

137 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.233.

138 Kaşgarlı Mahmud (c) , *Divânü Lügâti't-Türk*, s.252, 284, 287, 443, 525.

şeklinde ad vermişti. Ardından büyük bir kurultay toplayarak, oğullarına mevkilerini vermiş ve ülkeyi üleştirmişti:

Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyetini ve halkını çağırttı. Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz kağan ordugâh (kurdurdu). Sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi; üstüne bir altın tavuk koydu; altına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir gümüş tavuk koydu; dibine bir kara koyun bağladı. Sağ yanda Bozuklar oturdu; sol yanda Üç Oklar oturdu. Kırk gün, kırk gece yediler, içtiler ve sevindiler... Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi...¹³⁹

Oğuz Kağan'ın oluşturmuş olduğu ilk yapılandırmadan sonra, kendisinden sonra başa geçen oğlu Kün (Gün) Han ve onun akıl hocası Irkıl tarafından bu düzenleme daha da genişletilmiştir. Yeni düzenleme, eskisine nazaran daha da ayrıntıya gidilmiş; kimlerin nerede yer işgal edeceği ve ziyafetlerde kurban etinin hangi kısımlarının kimlere üleştirileceği ve hatta kimlerin hangi ongunlar ile temsil edileceği dahi katî surette belirlenmiştir. Buna göre ortaya çıkan düzenleme Ebülğazi ve Reşidüddin'in Oğuznâmelerinden derleme şeklinde açıklanırsa, şu şekilde olacaktır:

(Irkıl Hoca) Bir gün Kün Han'a dedi ki: 'Oğuz büyük bir padişahı ve yeryüzünü idaresi altına alıp pek çok hazine ve sayısız hayvan toplamıştı. Şimdi onların hepsi sizindir. Siz altı oğulun, Tanrı'nın izniyle her birinizin dörder taneden yirmi dört evladınız var. Olabilir ki onlar sonradan birbirleriyle çekişirler. Bunun çaresi, her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakabı kararlaşınsın; her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiçbirinin diğeriyle bir çekişmesi olmasın. Onların evladının da her biri kendi yerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğunuzun iyi nam kazanmasının gereğidir.' Bu sözler Kün Han'a çok uygun geldi ve Irkıl Hoca'ya söylediklerini yerine getirmesini emretti. Irkıl hoca, daha Oğuz'un hayatında bir yarısı Bozok, bir yarısı Üçok ismini alan bu oğullarından olan tam yirmi

dört evladın her birine birer lakap verdi; yine her birine bunlardan kime ait olduğunu belirtmek üzere hayvanlara burmak için birer tamga tespit etti. Her bir oğula hangi hayvanın ongun olacağını da belirtti. Ongun 'Azık bolsun' dan türemiştir, yani kutlu olsun; ongun da kut ve devlet demektir. Şimdi her bir şahsı teşe'ül yoluyla ve onları her birinin ismi altında açıklayarak analım:¹⁴⁰

Altın çadırın başköşesinde Kün Han oturdu. Bütün il iyileri ittifak kılıp koyunun başını ve arkasını, kuyruk sokumunu ve bağrını sırtın üstünde bırakıp Kün Han'ın önüne koydular. 'Her kim han olursa payları bu olsun', dediler.

Çadırın iç eşiğinde Irkıl Hoca oturdu. Göğsünü onun önüne koydular. Ve 'Her kim vezir olursa, onun payı bu olsun', dediler.

Sağ kolda birinci çadırda Kün Han'ın büyük oğlu Kayı'yı oturtular. Sağ aşıklı iliği pay verdiler. Bayat onu doğradı. Sorkı atlarını tuttu. Bu zamanda ona Sorhı diyorlar.

İkinci çadırda Alka Evli'yi oturtular. Sağ kol iliğini pay verdiler. Kara Evli onu doğradı. Lala atlarını tuttu.

Üçüncü çadırda Ay Han'ın büyük oğlu Yazır'ı oturtular. Sağ yanbaşı pay verdiler. Yasır onu doğradı. Kumu atlarını tuttu.

Dördüncü çadırda Dodurga'yı oturtular. Sağ oyluk başını (omasını, kalçasını) pay verdiler. Düker onu doğradı. Mürdeşuy atlarını tuttu.

Beşinci çadırda Yulduz Han'ın büyük oğlu Avşar'ı oturtular. Sağ oyluğu pay verdiler. Kızık onu doğradı. Torumçı atlarını tuttu.

Altıncı çadırda Bigdili'yi oturtular. Sağ sırtı pay verdiler. Karkın onu doğradı. Karaçık atlarını tuttu.

Sol yandaki birinci çadırda Kök Han'ın büyük oğlu Bayındır'ı oturtular. Sol oyluğu pay verdiler. Becene onu doğradı. Kazgurt atlarını tuttu.

140 Togan, Oğuz Destanı, s.49-50; Ebülгази Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.42-44.

İkinci çadırda Çavuldur'u oturtular. Sol yanbaşı pay verdiler. Çepni onu doğradı. Kanklı atlarını tuttu.

Üçüncü çadırda Tağ Han'ın büyük oğlu Salur'u oturtular. Sol aşıklı iliği pay verdiler. İmir onu doğradı. Kalaç atlarını tuttu.

Dördüncü çadırda Alayuntlu'yu oturtular. Sol oyluk başını pay verdiler. Üregir onu doğradı. Tigin (Tiken) atlarını tuttu.

Beşinci çadırda Tingiz Han'ın büyük oğlu İgdir'i oturtular. Sol kol iliğini pay verdiler. Bügdüz onu doğradı. Karlık atlarını tuttu.

Altıncı çadırda Ava'yı oturtular. Sol sırtı pay verdiler. Kınık onu doğradı. Kıpçak atlarını tuttu...¹⁴¹

Kün Han ve İrkıl Hoca'nın oluşturduğu bu yapıya göre en önemli ve yüksek yer kağanın tahtının bulunduğu konum yani *tör*'dür.¹⁴² Diğer mevkilerde taht merkez esas alınarak yapılmıştır.¹⁴³ Clauson'a göre taht anlamına gelen bu yüksek makama '*orunluk*' da denilmektedir.¹⁴⁴ Kesilen kurbanlık hayvanın etinden kimlerin hangi kısımlarını yiyeceğini ifade etmek için kullanılan ve *üle-* fiil kökünden türetilen, '*ülüş*' veya '*ülüg*' genellikle "pay, kısım, kismet, hisse" anlamlarına karşılık gelmektedir. Ayrıca 'iyi kismet, talih' manasına da gelebilen bu sözcük, *ülüglüg* şeklinde türetilen bir sözcükle de ifade edilebilmektedir. Buna *kutlug ülüglüg*, *ülüglüg kutlug bodun* cümleleri örnek olarak verilebilir.¹⁴⁵

Eski Türk devlet ve boylar federasyonlarının hiyerarşik yapılarında sağ ve sol kanatlardan hangisinin üstün olduğu, kafa karıştıran bir unsurdur. Genellikle mevcut destanlarda ve ağırlıklı olarak çeşitli müelliflerin kayıtlarında ihtiva edilen ortak

141 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.46-47.

142 İnan, " 'Orun' ve 'Ülüş' Meselesi I - Mevki - Orun Hukuku", s.241.

143 Togan, *Oğuz Destanı*, s.49-53.

144 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.233, 237.

145 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.142, 144, 153, 145; Kâşgarlı Mahmud (b), *Düvânü Lûgat-it-Türk*, cilt I, s.51,189, 214, cilt III, s.255.

yargı, hükümdarın sağ kanadında oturanların üstün olduğu yönündedir. Ancak bu bilgilerde ifade edilen hiyerarşik yapı incelendiğinde, ‘sağ’ ve ‘sol’ olarak aktarılan yönlerin değişken olabileceği görülecektir. Bilindiği üzere yabancı elçiler veya müellifler otağa iştirak ettiklerinde usule göre eşığe yakın bir kesimde oturduklarından, onların bulundukları konumun bakış açısına “eşik esasına göre tasnif” gibi bir adlandırma yapılabilir. Bu açıdan, yani müellifin gözünden hiyerarşik tabloya bakıldığında, tahtın sağ kanadında sıralananların itibar bakımından daha yüksek olduğunun ifade edilmesi gayet doğru olacaktır. Hâlbuki bu durum hükümdarın bakış açısında sol tarafı işaret etmektedir. Aynı şekilde tahtın sağ kanadındakilerden sonra itibar derecesi bakımından en yüksek rütbeye sahip olanların bulunduğu yer olarak belirtilen sol taraf ise; aslında bunun tam tersini, yani hükümdara göre sağ tarafı gösterecektir.¹⁴⁶ Destanlarda ve tarihi nüshalarda sürekli olarak sağ kanadın üstünlüğünün arz edilmesinin sebebi işte bu eşik esasına göre tasnif, yani diğer bir deyişle üçüncü kişi bakış açısı ile yapılan bir sınıflandırmadan ibaret olabilir. Örneğin, *Dede Korkut kitabında*, Ulaş oğlu Salur Kazan’ın bir ziyafetinde sağ yanında kardeşi Kara Göne’nin, sol yanında ise dayısı Aruz’un oturduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁷ Burada çıkan tablonun, hikâye anlatıcısının bakışı açısı ile verildiği düşünülebilir; bu sebepten Kazan’ın kardeşinin sağ yanında ve dayısının da sol yanında oturması uygun gelmektedir.

Aksi taraftan, şayet birinci kişi yani hükümdar esas alınarak yapılır ise, ortaya çıkan hiyerarşik tablodaki oturma düzenlerinin tam tersi bir istikamette olduğu anlaşılabacaktır. Örneğin *Hsiung-nu Ch’an-yü’sü* ve komutanları ile ilgili *Han-shu*’da şöyle bir ifade söylenmektedir:

146 Orun meselesindeki, özellikle metinlerde geçen ve otağ içinde yer alan hükümdar ve eşikte oturan müelliflerin bakış açılarına göre yön tasniflerindeki, sorunu çözmemde bana yeni bir bakış açısı getiren ve bu fikirde yardımını benden esirgemen saygıdeğer arkadaşım Recep Efe Çoban’a teşekkürü bir borç bilirim.

147 Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.101.

[Devlet teşkilâtında] Sol ve Sağ Bilge Beyliği, Sol ve Sağ Lu-li [Beyliği], Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Generalliği, Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu [gibi makamlar] kurulmuştu... Sol taraftaki bey ve komutanlar doğuda otururlardı... Sağ tarafın bey ve komutanları batıda otururlar... Ch'an-yü sabahları otağından çıkarak güneşin doğuşuna, geceleri de aya saygısını sunardı. Kuzeyde oturup sol tarafa önem verirler [ve yüz güneye dönük olurdu].¹⁴⁸

Bilindiği üzere hükümdarların tahtı, otağlarının eşiğinden içeri girildiğinde tam karşıda yer almaktadır. Dolayısı ile hükümdarların sırtı kuzeye, yüzleri de eşiğe yani güneye bakmaktadır. Yön kavramında doğunun batı kanadından üstünlüğü göz önünde bulundurulur ise, otağ içerisinde oturma düzenlerinin de buna göre olması gerekmektedir. Nihayetinde doğu kanadın beyleri hükümdarın solunda ve batı kanadındakiler de sağında yer işgal edeceklerdir. Her halükârda bu orun sisteminde en tartışmasız olan konum, kağanın önünde yer alan kesimdir. İşbu önemli konum, veliahtlar ve alplar gibi kahraman askerlere ait bir mevki olmakla beraber, bu mevcut konumlar değişmemekte ve keyfi olarak başka kişiler tarafından işgal edilememektedir.¹⁴⁹

Birçok konuda sosyo-kültürel yapı ile ilgili bilgileri barındıran *Dede Korkut Oğuznâmelerinde* de, beyin otağına iştirak eden erlerin orun meselesi ile ilgili olası sorunlar dile getirilmektedir. Beyin otağına veya ziyafetine iştirak eden erler de, yine belirlenmiş bir sistem uyarınca kendi itibarlarına ve rütbelerine göre yer işgal etmektedirler. *Dede Korkut Kitabı*'nın Uşun Koca oğlu Segrek boyunda, Segrek'in ağabeyi Egrek'in bu düzenden bihaber olduğu dile getirilmektedir. Destan kahramanı Egrek, başına buyruk bir şekilde Bayındır Han'ın ve Beylerbeyi Salur Kazan'ın divanına girip çıkan, kimseye iltifat etmeyen, oturan beyleri çiğneyip hanın önünde oturan pervasız bir kişilik

148 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.8

149 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.46.

olarak tasvir edilmektedir. Ancak bu olumsuzlara karşın, yine de kendisinden iyi bir yiğit olarak bahsedilmektedir. Hikâyede Kazan Bey'in divanında düzenlenen bir toplantıya katıldığı esnada, orada oturan beyleri çiğneyip Kazan Bey'in önünde bulunan işbu itibarlı mevkiye oturmaya kalkışarak, hadsizlik yapar. Kural tanımaz pervasız davranışları insanların tahammül sınırlarını zorlar ve netice itibariyle orada bulunan Ters Uzamış adlı bir yiğit daha fazla dayanamayarak, karşı çıkar ve ona ağır tenkitlerde bulunur:

... Mere Uşun Koca oğlu, bu oturan begler her biri oturduğu yeri kılıcıyla etmegiyle alubdur. Mere, sen baş mı kesdün kanmı tökdün, açmı toyurdun, yalincakmı tonatdun?

Egrek'in cevabı:

Mere Ters Uzamış, baş kesüb kan tökmek hüner midür?

Ters Uzamış'ın, *Beli, hünerdür ya!..* şeklinde cevabı üzerine Egrek, Kazan Bey'den akın için izin ister. Müzakerenin sonunda Salur Kazan Bey'den desturu da alınca, 300 yiğit toplayıp akına çıkar.¹⁵⁰ Oğuznâme'de yer alan bu münakaşada görüldüğü üzere, göçebe toplumunda insanların konumlarına göre yer işgal etmeleri büyük önem arz etmektedir. Bu o kadar önemli bir kuraldı ki, toplumda hemen herkesin bu kuralları asgari ölçüde biliyor ve itikat ediyor olması gerekmektedir. Aynı kurallar, yabancı uluslardan gelen misafir ve elçiler için de geçerlidir. Onların ilk etapta bu kuralları bilmiyor olmaları bir özür teşkil etmemekte ve onlardan da bu kurallara uymaları beklenmektedir. Kendilerine farklı bir hiyerarşik yapıyı teşkil ettiğinden, ister istemez bu yabancı elçilerin çevreyi dikkatle gözlemlemeleri ve buna anılarında veyahut raporlarında yer vermeleri, belki de bundan kaynaklı olmaktadır. Söz gelimi Attila'nın sofra düzeni hakkında ayrıntılı bilgi veren Priskos'un bu yapı dikkatinden kaçmamıştı. Kendisi bu elçilere önemli bir örneği teşkil etmekte ve Attila'nın otağının iç yapısını genel hatları ile anlatırken, bu oturma düzeninden de bahsetmektedir:

150 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.167.

... Yemekte en hürmetli yer, Attila'nın sağ tarafı idi. İkinci mevkii sol tarafı idi. Biz de bu sol tarafta oturduk. Fakat üstümüzde Berichus adlı bir İskit reisi bulunuyordu. Onegesius Attila'nın sağ tarafına oturmuş, karşısında iki oğlu yer almıştı. En büyük oğlu ise Attila'nın divanında ve belirli bir uzaklıkta oturmuş olup babasına saygıdan dolayı gözlerini öne eğmiş bulunuyordu.¹⁵¹

Hsiung-nu Ch'an-yü'leri (Hun Şanyüleri) için verilen ifade göz önünde bulundurulur ise, eşiğe yakın oturan Priskos'un otağ içerisinde gördüğü tabloda, yani hükümdarın sağ ve sol tarafında oturan beylerin tam tersi istikamette oturuyor olmaları gerekmektedir. Muhtemel olarak otağın kapısının da güneye doğru bakıyor olması gerekir. Dolayısı ile itibar bakımından en yüksek rütbe sahip olan ve sağ orunda oturduğu söylenen Onegesius, aslında Attila'nın sağında değil, solunda oturuyor olmalıdır. Bir diğer önemli bilgi Çin kaynaklarında yer almaktadır. Kaynağın ifade ettiğine göre Çinliler Wu-sun'lar ile ittifak kurabilmek için bir prenses göndermişlerdi. Burada kaynağın verdiği önemli bilgi, gelen prensesin Wu-sun hükümdarının otağında kendisine gösterilen yerdir:

... Han [imparatoru Wu' nun] Yüen-feng [saltanat devresinde, MÖ 110-105] Chiang-tu Kralı [Liu] Chien'in kızı Hsi-chün prenses [unvanıyla] (K'un-mo'ya) eş olarak yollandı... Wu-sun K'un-mo¹⁵² [onu] Sağ Fu-jen¹⁵³ yaptı. Hsiung-nu'larda aynı şekilde K'un-mo'ya eş olarak [bir] kız gönderdiler, K'un-mo [onu da] Sol Fu-jen yaptı.¹⁵⁴

Wu-sun'ların beyi K'un-mo, Çinliler tarafından gönderilen Hsi-chün Prensesine, işbu hükümdar merkez esasına göre değerlendirirsek, ona tahtın sağ kanadında yer gösterilmişti.

151 Ahmeybeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.48.

152 K'un-mo: Bir kral unvanıdır. Bu kişinin gerçek adı ise, Liehchiao-mi'dir. Eski kitaplarda Kun-mo diye geçen bu sözcük, tek başına 'K'un' K'un-mo, 'mi' de 'chiao-mi' yerine kullanılmıştır. Sonraları K'un-mi, kral unvanı karşısında verilmiştir. Bkz. Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s.48, dipnot 16.

153 Fu-jen: Çin İmparatorunun haremındaki kadınlar ve soylu kişilerin eşleri için kullanılan genel bir tabirdir. Bkz. Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihine "Batı Bölgeleri"*, s.48, dipnot 15.

154 Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihine "Batı Bölgeleri"*, s.47-48.

Eğer eşik esasına göre düşünürsek Çinli prensesin sol kanatta oturduğu görülecektir. Hsiung-nu'lar tarafından gönderilen prensese yine hükümdar merkez esası icabında sol tarafta yer gösterilmiştir. Burada kaynağın verdiği bilgide dikkat edilmesi gereken husus, diğer kaynaklarda müelliflerin gözlemlerine göre tasvir edilen yapının aksine, bu kaynakta hükümdarın yetkilendirmesi ile yapıldığı nakledilmektedir. Yani Wu-sun lideri, Hsi-chün prensesini 'Sağ Fu-jen' olarak tayin ettiği için, bu bizzat Hükümdarın yani birinci kişinin bulunduğu konuma göre yapılmış bir yapıyı göstermektedir. Sağ ve Sol mevkiler, Büyük Hsiung-nu İmparatorluğu ile Wu-sun devlet teşkilatlarında doğu-batı yönlerindeki yönetim bölgelerini belirtmektedir. Doğru veya sol, Hsiung-nu'larda olduğu üzere Wu-sun'larda Batı yani sağ taraftan üstündür. Buradan yola çıkarak kendisine sol kanatta yer gösterilen Hsiung-nu prensesi birinci, sağ kanatta oturan Çinli Hsi-chün prensesi ise ikinci kadındır. Bu sebepten Wu-sun lideri K'un-mo, Hsiung-nu prensesini baş hatun yani birinci hanım sıfatıyla Çin'den gelen Hsi-chün prensesinden üstün tutmuştur.¹⁵⁵

Eski Türk hiyerarşik yapısında dışarıdan gelen veyahut dışarıya gönderilen elçilerin protokoldeki konumları da belirlidir. Elçilerin derecelerini belirlemede en önemli etken, temsil ettikleri devletlerin gücüdür. Dolayısı ile protokoldeki mevkileri bu güce bağlı olarak belirlenmekte ve elçiler bu konumlarda durmaktaydılar. Eğer bu konumlarda bir haksızlık yapılırsa, bu büyük sorunlara sebep olmaktadır. Böyle bir sorun T'ang'lara Türgiş ve Kök Türkler tarafından gönderilen elçiler arasında meydana gelmişti. MS 730 yılında imparator Hsüan-tsung'a nezaket ziyareti için gelen Türgişlerden Sulu'nun elçisi Şi-çi A-pu-se ile hâlihazırda orada bulunan Kök Türk elçisi arasında bir tartışma meydana gelmişti. Bu tartışmanın sebebi, itibar bakımından önem arz eden bir mevkiin Kök Türk elçisi yerine Türgiş elçisine verilmesidir:

155 Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihine "Batı Bölgeleri"*, s.48, dipnot 15.

(Su-lu) Daha sonra, yabgu Şi-çi A-pu-se'yi saygılarını sunmak üzere saraya gönderdi. Hsüan-tsung, onu kabul ederek onuruna bir ziyafet tertipledi. A-pu-se saraya geldiğinde Doğu T'u-küe'lerinden bir elçinin de orada bulunduğunu gördü. T'u-küe elçisi Türgiş elçisiyle öncelik konusunda tartıştı ve 'Türgişler küçük kağanlıktır ve esasen T'u-küe'lerin tebaasıdır. Bu yüzden birinci sırada duramaz' dedi. Su-lu'nun elçisi ise, 'Ziyafet benim onuruma verilmiştir. İkinci sırayı almayacağım' karşılığını verdi. Bu durumda bir çadır batıda, bir çadır doğuda kuruldu. Su-lu'nun elçisi batıdakiinde yerini aldı. Böylece şölen icra edilebildi.¹⁵⁶

Dış ülkelerden gelen elçiler beraberinde getirdikleri hediyeleri, diplomatik temasta bulundukları boyun en yüksek mevkii sahibinden başlayarak ondan sonra gelen sıralamaya göre vermek durumundaydı. Bunun için diplomatik temasta bulundukları boyların teşkilat yapısı ve özellikle önemli kişileri hakkında bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Hediye getirmek, sembolik bir saygının göstergesi olarak kabul edildiğinden, eli boş gelmek veya hediyeleri rastgele vermek olası bir diplomatik gerileme sebep olmaktaydı. Doğu Roma İmparatoru Theodosius, Akatir'leri kendi yanına çekmek ve Hunlara karşı kıskırtmak amacı ile onlara bir elçilik heyeti göndermişti. Ancak bu diplomatlar Türk teşkilat yapısı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarından, beraberinde getirdikleri hediyeleri usule aykırı bir şekilde vermiş ve bu yaptıkları basit hata yüzünden Doğu Roma ile Akatir'ler arasındaki ittifakın daha başlamadan bitmesine sebep olmuşlardı. Bu olayı işiten Priskos, Onegesius'un Akatir meselesini çözmek için Attila tarafından oğlu İlek'e eşlik etmek amacıyla gönderildiğini ve bu sebepten kendi elçilik heyeti ile beraberinde getirdikleri hediyeleri verebilmek için, onu beklemek zorunda olduklarını belirtmektedir. Bu süre zarfında Akatir beyleri arasında patlak veren iç kavganın nedenini şu şekilde anlatmaktadır:

¹⁵⁶ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.120-121; Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.545-546.

... Diğer taraftan bize elçilik heyetine verilen cevap üzerine Onegesius'u beklememiz icap ediyordu ki, kendisine imparatorun gönderdiği ve bizim kendimizin vermek istediğimiz hediyeleri verelim diye. O tam bu sıralarda Attila'nın büyükoğlu ile Akatir milletine gönderilmiş bulunuyordu ki, bu Akatir'ler İskit asıllı olup, şu sebepten dolayı Attila'nın hâkimiyeti altına girmişti: Bu milletin kabileler ve soylar olarak çok reisleri olduğu için, Theodosius onlara hediyeler göndererek Attila ile yaptıkları antlaşmayı bozmalarını ve Romalılar ile antlaşma yapmalarını temin etmek istemişti. Fakat hediyeleri götüreren şahıs, bu hediyeleri rütbe sırasına göre vermedi. Beyler içerisinde en rütbeli şahıs olan, Kuridakh[us] hediyesini ikinci olarak aldı. Bunun için o, küçük düşürülmüş ve ona ait hediyeler de düşük olduğundan, bu saygısızlığa ve dikkatsizliğe dayanamayıp diğer krallara karşı Attila'yı çağırırdı. O da derhal büyük bir ordu ile yola çıktı. Bazı kralları öldürdü, diğerlerini itaat altına aldı ve fetih ganimetlerinden hissesini alsın diye Kuridakhus'u huzuruna davet etti. Fakat Kuridakhus (bunu) bir tuzak sanıp, insanın Tanrı huzuruna çıkmasının zor bir iş olduğunu söyledi. 'Eğer insan güneşe bakamazsa Tanrıların en büyüğüne nasıl bakabilir ki?' diyerek memleketine kaldı, krallığını muhafaza etti. Akatir'lerin diğer kısmı ise Attila'ya tabi oldu. Büyük oğlunu bu kavmin üzerine kral atadığından Onegesius'u da beraberinde göndermişti. Önceden söylediğim gibi bizim de bunun için beklememiz gerekiyordu.¹⁵⁷

Buna benzer sorunları yaşayan İbn Fazlân, İtil Bulgarlarına olan diplomatik maksatlı seyahati esnasında, topraklarından geçtikleri ve konuk oldukları Oğuz beyleri ile halktan kimselere, işbu rütbe derecelerine göre hediyeler vermeleri gerekmişti.¹⁵⁸ Özellikle İtil Bulgar İlteber'i Almuş'un huzuruna çıktığında, Abbasi halifesi Muktedir-billâh'ın gönderdiği hediyeleri resmi bir törenle teslim etmiştir. İbn Fazlân bu tören esnasında uygulanan protokolü ve Bulgarların usulleri ile ilgili izlenimlerini şu şekilde bahsetmektedir:

157 Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, s.36.

158 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.36, 39, 42-43.

Hükümdar, Halife'nin mektubu okunurken hazır bulunmaları için beylerini, kumandanlarını ve ailesinin fertlerini topladı. Perşembe günü hepsi toplanınca yanımızda getirdiğimiz iki bayrağı açtık. Halife tarafından bizimle gönderilen eyerle hükümdarın atını eyerlerdik. Sarığını sardık. Bundan sonra Halife'nin mektubunu çıkardım. Hükümdara, 'Halife'nin mektubu okunurken oturmanız doğru olmaz' dedim. Bunun üzerine, o ve memleketinin ileri gelenleri ayağa kalktılar... Sonra, hükümdar ayakta iken vezir Hâmid b. el-Abbâs'ın mektubunu da okudum. Oturmasını emrettim. Nezîr el-Haramî'nin mektubu okunurken oturdu. Bu mektubun okunması tamamlanınca, adamları hükümdarın üzerine çok miktarda gümüş para saçtılar. Bundan sonra ona ve karısına getirdiğimiz ıtr, elbise, invi gibi kıymetli hediyeleri çıkardım. Bunları birer birer ona ve karısına takdim ediyordum. Nihâyet, bu işi de bitirince halkın huzurunda, hükümdarın karısına hilât giydirdim. Hâtûn hükümdarın yanında oturuyordu. Bu onların âdetidir. Hâtûna hilât giydirdince, kadınlar onun üzerine gümüş paralar saçtılar. Biz de çadırlarımıza döndük.¹⁵⁹

Aynı şekilde Moğollara elçilik vazifesi ile seyahat eden batılı din adamları Plano Carpini ve Wilhelm von Rubruk'ta, seyahatnâmelerinde bu hediye meselesini özellikle dile getirmişlerdir. Hatta Carpini, yanındaki heyet ile beraber Altın Orda Han'ı Batu'nun huzuruna çıkmadan evvel, o sırada tesadüfen karşılaştıkları Rus knezi Vasilico'nun onları bu hediye konusunda uyarmasını Tanrı'nın bir takdiri ilâhisi olarak tabir etmiştir:

Vasilico bize, şayet Moğollara gitmek istiyorsak mutlaka büyük hediyeler götürüp vermemiz gerektiğini söyledi, zira bir elçi kendilerine bir şey sunmazsa, bunu büyük bir saygısızlık olarak telakki ederler ve bu durumda [gelen elçiler] onlarla herhangi bir meseleyi halletmeyi ümit etmemelidir. Zikrettiği gibi böyle elçilerin genellikle bir hiç olarak görüldüğü bir gerçektir. [Papa'nın ve kilisemizin teşebbüslerinin boşa gitmesini istemediğimizden dolayı] yolculuk sırasında bize masraflarımızı karşılamamız ve sıkıntı çekmememiz için verilmiş olan parayla, kunduz ve

*diğer hayvanların kürklerinden satın aldık. Dük Konrad, Krakau prensesi, Krakau piskoposu ve bazı şövalyeler bunu duyunca bize daha fazla kürkler hediye ettiler...*¹⁶⁰

Bir Fransisken rahibi olan Wilhelm von Rubruk, İstanbul'da bulunduğu esnada orada bulunan tâcirlerin tavsiyesi üzerine, seyahati boyunca herhangi bir sorunla karşılaşmamak için bir takım hediyeler almıştı:

*...Yine tâcirlerin önerileriyle İstanbul'dan meyve, misket üzümü şarabı ve kumandanlar için hediye olarak iyi peksimetlerden almış ve beraberimde getirmiştım. Böylece seyahatimin daha rahat geçeceğini umuyordum, zira kim onlara [Moğollara] boş ellerle giderse dostça karşılanmazdı. Şehrin valisiyle karşılaşmadığım için, bütün eşyalarımı bir arabaya yükledim. Bana söylendiğine göre bu armağanlar Sertak tarafından çok iyi muamele görmemize vesile olacaktı.*¹⁶¹

Yabancı diplomatlar, ancak kendilerine gösterilen yerde çadır kurup, ikamet edebilirlerdi. Onlar için ayrılan otağlar, kesinlikle rastgele bir yere kurulamazdı. Kağanın otağının etrafında yer alan diğer otağlar da dâhil, her şey yine belirli bir hiyerarşik düzen dâhilinde konumlandırılmak zorunda idi. Hiçbir otağ, kağanın otağından daha yüksek bir zemin veya tepe üzerinde ve hatta kağanın otağının önüne gelecek şekilde keyfi olarak kurulamazdı. Her şey belirli bir düzen dâhilinde konumlandırılmaktaydı. Priskos'un Atilla'nın otağı ve çehresi hakkında bizzat kendisinin şahit olduğu olay çerçevesinde naklettiği bir bilgi, bu otağ hiyerarşisi hakkında önemli bir örneği teşkil etmektedir.

*O gün saat 9 civarında [öğleden sonra] Attila'nın çadırına vardık ki, orada çok sayıda başkalarının da çadırı vardı. Orada bir tepede biz de çadır kurmak istedik. Fakat oradaki barbarlar bize bunu yasakladılar. Çünkü Attila'nın çadırı da düz yerde idi. Bunun üzerine bize gösterdikleri yerde çadır kurduk...*¹⁶²

160 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi* (1245-1247), s.123-124.

161 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.30.

162 Ahmeybeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır'a Göre Avrupa Hunları)*, s.33.

Tıpkı Priskos'un Attila'nın karargâh düzeni hakkında verdiği bilgilere benzer ifadeleri, Wilhelm von Rubruk Batu'nun karargâhı hakkında söylemektedir. Özellikle Rubruk, ordaya ulaştığında gördüğü manzara karşısında hayrete kapıldığını söylemekte ve ordayı şu şekilde tasvir etmektedir:

Batu'nun karargâhını gördüğümde sonsuz bir hayrete kapıldım. Çünkü sadece kendi şahsi yurtları bana, etrafında üç dört millik banliyöler bulunan büyük bir şehir intibahını verdi. Ve İsrail kavminde herkesin çadırını hangi istikamette, nereye çivileyeceğini bildiği gibi, buradaki insanlar da çadırını arabadan indirdiği zaman kampın neresinde yerleşeceğini bilmekteydi. [Moğolların] lisanında saray çadırına 'orda' adı veriliyordu; bunun anlamı ortadır, çünkü daima kampın ortasına kurulur. Aslında bir istisna ile, ki ordanın güney tarafına kimse geçirilmez, çünkü sarayın giriş kapıları buradan açılır. Bunun sağında ve solunda müsait bulunan uzaklıklara istedikleri gibi ama sarayın direkt önünde ve arkasında olmamak üzere yurtlarını kurarlar.¹⁶³

Priskos'un belki de bir anlam veremediği ve Hunlar arasında şahit olduğu bu seyyar konutların yerleşim sistemindeki hassasiyet, Rubruk'un da hemen hemen aynı şekilde başına gelmişti. Her ikisi de aralarındaki neredeyse 700 senelik bir zaman farkına karşın bilerek ya da bilmeyerek otağların konumları konusundaki hiyerarşik tabloyu tam olarak tasvir etmişlerdi. Eski Türklerin ve hatta ardılı yapı ile Moğolların oturma konumları yani orunları belirli bir hiyerarşik düzen dâhilinde olduğu gibi, aynı şekilde ikamet ettikleri otağlarını yeri de yine bu düzene göre belirlenmektedir. Otağlar belirli bir mertebeye göre konumlandırılırken, bazen teamüllerde ufak değişiklikler yapılabilmektedir. Kurallar kati bir şekilde değiştirilmemek kaydı ile kurultay danışıklığında belirli bir ölçüye kadar değiştirilmesi veya yeni kuralların eklenmesi de söz konusu olabilmektedir. *Dede Korkut Kitabı*'nda bununla ilgili olarak Dirse Han oğlu Boğaç boyunda böyle bir hadise mevcuttur. Boyda, Bayındır

163 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.62-63.

Han'ın her yıl bir kez olmak üzere düzenlediği bir toyda, usul gereği tüm Oğuz beyleri ziyafete davetlidir. Dede Korkut hikâyelerinde bahsi geçen hemen her ziyafette olduğu üzere “atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç” kestirilerek, büyük bir kitleyi kapsayacak kadar etraflıca bir hazırlık söz konusudur. İşbu düzenlemede bir değişiklik yapılarak, ak, kızıl ve kara olmak üzere üç büyük otağ altında yeni bir tasnife başvurulmuştur. Bu tasnife göre ziyafet düzeni alışlageldiği üzere davetlilerin unvan derecelerine göre değil, davetlilerin sahip oldukları veya olmadıkları çocuklara göre yapılmıştır. Dolayısı ile oğlu olan ak, kızı olanın da kızıl ve hiç çocuk sahibi olmayanın da kara otağa oturtulması, Bayındır Han tarafından emredilmiştir.¹⁶⁴

Ancak bununla da kalınmayarak, Kün Han ve İrkıl Hoca'nın belirlediği ziyafetlerdeki orun ve kurban eti ülüşünde dahi ilginç değişikliklere gidilmiştir.¹⁶⁵ Bu değişiklikler icabında Bayındır Han'ın yeni kararnamesine göre, kara otağa oturacak olanların altına kara keçe serilmesi ve kara koyun yahnisinden yemeleri, yemedikleri takdirde kalkıp gitmeleri ve hatta çocuk sahibi olmayanlara Tanrı'nın nezdinde hoş görülmediğinden, diğer konukların bu gibi kimselere beddua etmelerini de emreder.¹⁶⁶

Görüldüğü üzere burada evlat sahibi olmanın Tanrı'nın bir buyruğu olduğu ve bu buyruğa uymayanın Tanrı'nın şerrine uğrayacağı gibi bir hükme varılmaktadır. Fazla nüfusla az yerde yaşayabilen yerleşik hayatı benimsemiş bir toplumun aksine göçebe toplumlar daha geniş alanlara daha az nüfusla hâkim olmaktadırlar. Özellikle bozkırın geniş alanlarına hâkim olan ve göçebe halinde yaşamlarını sürdüren Türk boyları için nüfus çok önemliydi. Nüfuslarının az olması sebebiyle herhalde çocuk sahibi olmak büyük önem arz eder. Bu sadece Türk toplumu için değil, göçebe olarak yaşayan her toplum için geçerlidir. Çocuk sahibi olmak güç demektir. Dolayısıyla destanda

164 Tezcan - Boeschoten, *Dede korkut Oğuznameleri*, s.35.

165 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.46-47.

166 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.35-36.

Bayındır Han'ın bu yeni sistemini, Tanrı'nın çocuk sahibi olmak ile ilgili bir buyruğuna göre temellendirmesindeki amacı, olaya kutsal bir boyut kazandırarak, toplumdaki nüfus artışındaki hassasiyete arz edilen önemin ciddiyetini arttırmaktır.

Destanın devamında olayın ana karakteri olan Dirse Han, Bayındır Han'ın davetine yanında kırk yiğidi ile iştirak eder; ancak bu yeni uygulamadan habersizdir. Kendisini karşılayan erler, Bayındır Han'ın buyruğu üzerine Dirse Han'ı çocuğu olmadığından ötürü kara otağa götürürler. Emir gereği altına kara keçe serip, önüne kara koyun yahnisinden koyarlar. Mevcut kurallara göre böyle bir muameleyi şahsi itibarına bir hakaret olarak algılayan Dirse Han, hali hazırda kendisini karşılayan erlere sitem ederek şu sözleri söyler:

... Bayındır Hân benüm ne egsükligüm gördi? Kılıcumdanmı gördi, sofram-danmı gördi? Benden alçak kişileri ag otaga kızıl otaga kondurdi, benüm suçum ne oldıkım karğ otaga kondurdi?..¹⁶⁷

Bu ifadeden görüldüğü üzere Dirse Han, kara otağda oturtulmayı konumu itibarı ile kendisinin hak etmediğini ve daha alt rütbeli kişilerin ak ve kızıl otağda oturtulduklarını söylemektedir. İster istemez kendisinin bir kabahatten ötürü böyle bir muameleye tabi tutulduğunu düşünerek, etrafındaki buyruklara neden cezalandırıldığını sormuştur.

Türk töresi, asla değişmez yasalardan oluşan bir düzenleme değildir. Burada açık bir örneği görüldüğü üzere, bazen hükümler uygulanırken değişiklikler yapılabilmektedir. Ancak bu değişiklikler keyfi yapıldığı takdirde, bu boyda görüldüğü üzere yanlış anlaşılmalara, hoşnutsuzluklara ve şiddetli tepkilere sebebiyet verecektir. Haklı gerekçelerden kaynaklı bu ve benzeri değişiklikler yapılacak dahi olsa, toplumu ilgilendiren önemli kararları bir liderin tek başına değil, bir kurul danışıklığında alması gerekmektedir. Töre kuralları, sadece toplumun ileri gelen beylerinin ve bilgeleri olarak kabul görülen aksakallı-

167 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.36.

larının toplandığı yüksek bir konsey kararı ile değiştirilebilmektedir. Buna bir örnek olarak, XVIII. yüzyılda Kazakların lideri Tauke/Tavke/Tevke Han (1710-1724) zamanda Sırderya havzasında Kültübe (Kültepe) denilen yerde bir kurultay toplanarak, “Kasım Han’dan kalan kaska yol (töre), İsim Han’dan kalan eski yol (töre)”a bazı kaideler ilave edilmesi söz konusu olmuştur. Bu sebepten Kültübe Kurultayı’na Ulu Yüz’den Töle Biy, Orta Cüz’den Kaz Davustı (seski) Kazı Bek, Kiçi (Küçük) Cüz’den Aytek Biy ve bunlardan başka dört büyük bey de iştirak etmiştir. Kurultay da alınan kararlar neticesinde eski töreye, hazırlanan yeni maddeler eklenmiş ve bu ilave edilen maddelere *Jeti Jargı/Ceti cargı* yani ‘Yedi Yargu’ denilmiştir. İnan’a göre bu kaidelerin neler olduğu tespit edilip derlenememişe de, toplumda kısa cümleler halinde, bir nevî atasözü şeklinde, XX. yüzyıla kadar bilinmiştir.¹⁶⁸ Dolayısı ile *Dede Korkut Kitabı*’nda Dirse Han oğlu Boğaç hikâyesi, başlangıç konusu olarak göçebe toplumunda çocuk sahibi olmanın önemi üzerine bir görüntü çizilerek inşa edilmektedir. Aslında hikâyenin gelişeceği olaylar silsilesinin başında yer alan satır aralarında, Bayındır Han’ın hiyerarşik düzen üzerinde kendisinin aldığı bu fevri kararlara da dikkat çekilmektedir. Belki de Dede Korkut, toplum için büyük önem arz eden töre kurallarının bunun gibi keyfi ve alelade bir şekilde değiştirilmesindeki usulsüzlüklerin yanlış olduğunu, Dirse Han aracılığı ile ince bir eleştiriye tabi tutarak dile getirmektedir.

Kağanlık Kurumu ve Kut

Bozkırın zor şartlarında hayatı idame ettirmeye çalışan göçebe topluluklar için ot bakımından verimli topraklar büyük önem arz etmektedir. Bu otlaklar üzerinde hâkim olabilmek ve bulundukları bölgeleri diğer boylara karşı koruyabilmek amacıyla, sürekli olarak mücadeleler meydana gelmiştir. Boylar arası ilişkiler, bir bakıma bozkırdaki verimli otlakların bulunduğu bölgeleri, köşe kapmaca misali paylaşmaya ve bunun akabinde

¹⁶⁸ İnan, “Kazak-Kırgızlar’da ‘Yeğenlik Hakkı’ ve ‘Konuk Aşı’ Meseleleri”, s.288; Kara, “Kazak Türklerinde Barımta Geleneği Hakkında”, s.28.

çıkan çatışmalar sonucunda toprakların, bir ailenin elinden başka bir aile tarafından zor kullanılarak ele geçirilmesine neden olmaktadır. Büyük anlaşmazlıklar sonucunda meydana gelen kavgalara karşı alınabilecek en makul tedbir, İbn Haldun'un da ifade ettiği üzere, göçebe aşiretler içinde kan bağı olanlar ile diğer yakın akrabaların birbirlerine yardım ederek diğer yabancı veya dışarıdan gelenlere karşı bir ittifak oluşturmaları olacaktır.¹⁶⁹ Yardımlaşma sonucunda düşman aşiretler genellikle ya kaçmaya zorlanacak, ya da kendi bünyelerine dâhil edilerek, bir aileler birliği yani boylar konfederasyonu haline gelinecektir.¹⁷⁰

Bozkırdaki göçebe kavimler arasında, 'karizmatik aile' olarak bilinen bir yönetici ailenin, diğer ailelerin de izleyebilecekleri bir önder çıkarma haklarına sahip olduğu ve bu hakkın katı bir sıradüzen şeklinde teşkil olunduğu düşünülmektedir.¹⁷¹ 'Kara budun' yani tabî halktan ayrılan, diğer tüm göçebeler tarafından da meşru olarak kabul edilebilen ve 'ak kemik' olarak tabir edilen bu yüksek sosyete arasındaki ayrımın ne zaman ortaya çıktığı ve köklerinin ne kadar eskiye gittiğine dair kesin bir tarihleme ve tanımlama yapılamamaktadır. Khazanov'a göre hâkim kabile, uygun şartlar olduğu takdirde diğerlerinden farklılaşıp, söz konusu toplulukların soysal basmakalıplardan kısmen veya tamamen kopabildiği gibi, kan ve soya bağlı kurallar oluşturabilmekte ve en önemlisi de ayrı bir sınıfa dönüşebilmektedir.¹⁷² Bu uygun şartların meydana gelebilmesinde en temel etken, ak kemik olmaya aday kabile önderlerinin köken ve gücü kullanışları itibariyle ailenin ününden ziyade ilk etapta kazanacakları başarılar ile elde edecekleri karizma sayesinde gerçekleşecektir.¹⁷³ Bu başarı neticesinde elde edilen itibarla çevrelerinde komşu olarak yaşayan, dil ya da akrabalık bağları bulunan diğer aşiretler, isteyerek veyahut işbu yönetici ailenin

169 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.247.

170 Frye, *Orta Asya Mirası*, s.133.

171 Frye, *Orta Asya Mirası*, s.182.

172 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.255.

173 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.280.

bulunduğu aşirete yenildikten sonra zorla onlara destek vermeye başlayacaklardır. Aksi halde mağlup kabileler, topraklarını terk edecek ve başka yerleri yurt edinmek için göç etmek mecburiyetinde kalacaklardır. Oluşan yeni konfederasyon, genellikle güç kullanarak komşu aşiretleri de bünyesine katarak yerleşik toprakları fethedecek ve nihayetinde meydana gelen bozkır imparatorluğu ile bütünleşmeye başlayacaklardır.¹⁷⁴

Devletleşme yolunda atılan bu önemli adım, diğer adımları da beraberinde getirerek bir iç teşkilatlanma sürecini de tetikleyecektir. İtaat altına alınan boyların liderleri, gücü elinde bulunduran aşiret liderinin yetkilendirmesi ile bir hiyerarşik düzen meydana getirecek, buna göre liderin sofrasında ve otağında yer edinmeye başlayacaklardır. Elbette bunun yanında iktidarı elinde bulunduran kişi, ailesinin diğer fertlerini, işbu itaat altına alınan boylar üzerine yetkilendirerek, devletin idarî birimlerini üleştirmeye de başlayacaktır. Örneğin, MS IV. yüzyılda İtil nehrinden Macaristan bozkırlarına doğru hareket eden Hun kitleleri, ilk önce Alan ve ardından Got kabileleri ile mücadele etmişlerdir.¹⁷⁵ Bu Germen kavimin doğu kanadını temsil eden *Ostrogot* yani ‘Doğu Gotları’ olarak bilinen kabileleri, Hunlara karşı yaptıkları savaşı kaybetmeleri ve kralları Ermanarık soyundan gelen Vithmir’in de savaş alanında öldürülmesi ile Hunların boyunduruğu altına girmişlerdir. Hunlar, itaat altına aldıkları Ostrogotlara kendi krallarını seçebilme özgürlüğünü tanımışlardı. Ancak bu hakkı, kral seçimi esnasında kendilerine danışmaları şartıyla vermişlerdi. Hatta Vithmir’in ölümünden sonra seçilen yeni Ostrogot kralının adının “*Hunların himayesinde olan kişi*” anlamına gelen *Hunimund* olması, bu seçimin Hunların etkisi ile yaptıklarını ya da bu sembolik ad ile onlara boyun eğdiklerini gösteren bir kanıtı teşkil etmektedir.¹⁷⁶

174 Frye, *Orta Asya Mirası*, s.182; Eberhard, “Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci”, s.6.

175 Váczy, “Avrupa’da Hunlar”, s.60, 63.

176 Váczy, “Avrupa’da Hunlar”, s.63-65.

Ayrıca bu itaat altına alınan Germen kavim liderleri de, Hun başbuğunun otağında yer alabiliyor ve rütbe alarak vazifelendirilebiliyorlardı. Örneğin Hunlar Doğu Germen kavimleri üzerinde otorite kurduktan sonra bu kavimlerin krallarının, Attila döneminde onun otağına istedikleri gibi gelip gidebildikleri bilinmektedir. Özellikle bunlar arasında adları geçen, Gepidlerin kralı Ardarik, Doğu Gotların kralı Valamir ve Skirlerin kralı Edecon dikkat çekmektedir. Bu isimler Attila'nın aynı zamanda danışma meclisinde de yer almaktaydı ve Hun ordusunun öncü kuvvetlerini teşkil etmekteydiler.¹⁷⁷ Hatta Priskos, Edecon için Attila'nın en yakın arkadaşı olarak ifade etmekte ve onun Romalılar ile diplomatik ilişkilerde elçilik vazifesini üstlendiğinden de bahsetmektedir. Priskos, kendi hizmetinde olan bir hadım ile Edecon arasında geçen konuşmadan, Edecon'un bu vazifesinin haricinde Attila'nın kişisel güvenliğinden ve dolayısı ile onun konağında nöbet tutan muhafızların yine Edecon'un sorumluluğu altında olduğunu öğrenmişti:

*O (Edecon), Attila'nın yakın adamı ve muhafızların kendi emrinde olduğunu ve bu muhafızların sıra ile emredilen gün ve yerde nöbet tutup, silahla Attila'yı koruduklarını söyledi.*¹⁷⁸

Diğer göçebe Türk boylarında görüldüğü üzere, Hunlarda egemenlikleri atına aldıkları kavimlerin sadece stratejik olarak büyük önem arz edenlerin bölgelerine kendi adamlarını bey olarak atamaktaydılar. İtaat altına alınan diğer toplumlar da tıpkı Ostrogotlar da olduğu üzere kendi beylerini seçme hakkı tanınabilmekteydi. Ancak sorun oluşturdıkları takdirde bu haklarından derhal mahrum bırakılır ve Hun hükümdar ailesinden bir kişiye tekrar otoriteyi sağlaması için ona ülüş olarak verilirlerdi. Yine Avrupa Hunları ile ilgili bir örnekte Attila'nın, sorun oluşturan ve birbirleri ile iç kavgaya tutuşan Akatzir/Akatirler üzerinde tekrar otoriteyi sağlamak için, eşi

¹⁷⁷ Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.131.

¹⁷⁸ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.30.

Arıkan'dan olma en büyük oğlu İlek¹⁷⁹ ve ona destek olması için komutanı Onegesius'u tayin etmişti.¹⁸⁰

Avrasya göçebe boylarda, teşkilatlanma sürecine giren ve devletin kurumlarını meydana getirmeye başlayan yönetici boyun lideri, kaçınılmaz bir sürecin gereği olarak diğer boy liderleri ile eşit olmadığının ve onlardan üstün olduğunun bir göstergesi olarak bir unvana sahip olmak mecburiyetinde kalmaktaydı. Eski Türk devletlerinde bu kutlu aileye mensup hükümdarların özel bir unvana sahip olduğu bilinmektedir. Çin kaynaklarının da verdiği bilgilere dayanarak bu unvanların, Hsiung-nu'larda (Hunlarda) Ch'an-yü (Şanyü) ve Kök Türklerde ona eş değer olan Kağan (Kagan) olduğu ifade edilmektedir. Kağandan itibaren meydana gelen hiyerarşik yapıyla ilgili olarak Tang-shu'da şu sözler söylenmektedir:

Türklerin kağanları eski zamanların Ch'an-yü'süne teka-bül ederdi. Kağanın karısının ünvanı, katun idi ve eski zamanlardaki yen-chih'nin karşılığı idi. Kağanın oğullarına ve erkek kardeşlerine tigin, başka boyları emrindeki askerlerle idare eden tiginlerin hepsine şad denilirdi. Devletin resmî, idarî makamlarını işgal edenlere gelince, önce külüg çor, sonra apa, sonra eltäbär, sonra tudun ondan sonra da erkin gelirdi. Onlar bu mevkilerde, vekâleten de bulunabilirlerdi. Ancak bir kişinin vekâleten yöneteceği makamlar birden çok olabilirdi. Birinin babası veya ağabeyi ölünce, oğlu veya erkek kardeşlerinden biri onun yerine geçerdi.¹⁸¹

Kağan, kan veya han olarak bilinen ve eski Türk devletlerinde devletin hükümdarlarının en yaygın olarak kullandığı bu

179 Türkçe *ilig*, *élig* deyimini genellikle hükümdar, prens veya bir devletin yahut belirli bir bölgenin idaresinden sorumlu kişi anlamındadır. İlek, Türkçe *il* yani 'devlet' sözcüğünden türemiştir. Avrupa Hunlarının başbuğu Attila'nın oğlunun da adı olan bu sözcük, *Ellak*, *Elleg*, *Elig*, *İlig*, *illik*, *İlli* ve *İlek* şeklinde görülebilmekte ve İl-lik 'İl-li' yani 'illi olmak, yönetmek' anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.20-21; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.161, dipnot 10.

180 Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a göre Avrupa Hunları*, s.36, 45; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.161; Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.84-85.

181 Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski Tang Tarihi*, s.3-4.

unvanın ilk defa *Hsien-pi*'ler arasında kullanıldığı bilinmektedir.¹⁸² *Hsien-pi*'lerden başka Tuyü Hun liderlerinde aldığı bu unvan,¹⁸³ daha sonra Kök Türk hükümdarları tarafından da kullanılmıştır; özellikle *Orhun Kitabelerinde* kağan unvanı sıklıkla geçmektedir.¹⁸⁴ Kan tabiri bazı araştırmacılar tarafından Kore dilinde *kwan* ve Çince de *kuan* kelimeleri ile ilişkilendirilmek istenilmişse de, Donuk'a göre bu unvanın Türkçe olduğuna dair kuvvetli deliller bulunmaktadır. Donuk, Uygur lehçesinde mevcut olan *tängrikän* sözünün son hecesi Türkçe qan unvanından başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. *Han*, *kan* veya *kağan* tabirleri Asya *Hsiung-nu* Devleti zamanında ve *İl/El* kelimesi ile bir arada kullanılmış olduğunu da ayrıca sözlerine ilave etmektedir.¹⁸⁵ Golden ise *kağan* unvanının kökeninin ve onunla yer değiştiren *qan/xan* unvanlarıyla ilişkisinin pek açık olmadığı görüşündedir.¹⁸⁶ Gumilëv'a göre *İl/El* ile kağan unvanlarının bir arada kullanılması, belki de devletin bütünlüğünü ve merkeziyetçiliğini bir mertebede temsil edildiğini simgelemek amacı ile olmalıydı. Nitekim Kök Türklerde Bumın Kağan'ın bütün kabileleri birleştirip, Juan-Juan'ları yenilgiye uğrattıktan sonra *İl-kan* unvanını aldığı da bilinmektedir. *İl-kan* kelimesinin tam anlamı "halkların hükümdarı" demektir.¹⁸⁷

Kaşgarlı'da *İl/El* olarak yer alan bu sözcük "ülke, eyalet" anlamlarına karşılık gelmektedir.¹⁸⁸ S.P. Tolstov da *El* kelimesinin 'devlet' manasına da geldiğini belirterek buna katılmaktadır. Ancak Gumilëv'a göre politik manada bu tanımlama doğru, fakat mahalli anlam itibarıyla yanlıştır. Bunun nedeni *El* sözcüğünün anlam bakımından içerisine fatih kabilelerinde girmesinden ve mevcut tarihi kaynaklarda bunun aksi bir görüşün bulunmayışından kaynaklı olmaktadır.¹⁸⁹

182 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.172.

183 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.20.

184 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.26-27.

185 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.28.

186 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.172.

187 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.134.

188 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divanü Lugâti't-Türk*, s.23.

189 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.134-135.

Orhun Yazıtları’ndan *Köl Tigin Yazıtı*’nın doğu yüzünde, Bilge Kağan söylevine başlarken mensubu olduğu *A-shih-na* uruğunun devletleşme sürecine de yüzeysel olarak değinmektedir. Bilge Kağan, devletin kuruluş günlerini anlatırken, bir nevî ailesinin soyluluğunu Tanrı’nın bir lütfu olarak ifade etmekte ve Tanrı’nın aileye ihsan ettiği kut sayesinde diğer herkes üstünde otorite olduğunu açıklayarak, *ak kemik* ailesinin oluşum sürecinin köklerine bir nevî dayanak oluşturmaktadır:

Üze Kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulung kop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulungdaki budunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yükündürmüş, tizligig sökürmüş. İlegerü Kadirkan yışka tegi kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş. İkin ara ... idi oksuz Kök Türk anca olurur ermiş. Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş. Buyrukı yime bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunı yime tüz ermiş. Anı üçün ilig anca tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş... / “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinini ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilatsız Kök Türk öylece oturu yormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş, tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş...”¹⁹⁰

Kut sözcüğü, Kaşgarlı’da “talih, şans,¹⁹¹ uğur, baht, saadet ve devlet”¹⁹² anlamlarına karşılık gelmektedir. Clauson, Eski

190 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.41.

191 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divanü Lügât’it-Türk*, s.30, 132, 140, 144.

192 Kaşgarlı Mahmud (a), *Divanü Lügât’it-Türk*, s.381; Kaşgarlı Mahmud (b), *Divanü Lügât-it Türk*, cilt I, s.85, 92, 301, 164, 177, 272, 304, 320, 384, 413, 457, 508; cilt II, s.121, 122, 154, 229, 299; cilt III, s. 60.

Türkçede yaygın kullanım gören bu sözcüğün “iyi talih, cennet-ten gelen lütuf, mutluluk, yaşam gücü, ruh” anlamlarını kapsadığını da ifade etmektedir. Ayrıca bu sözcük ‘-lug’ eki alması ile *kutlug* şeklinde bir niteleme sıfatı haline geldiğinde, “kutlu, talihli, bahtlı, lütuflu ve devletli” anlamlarını ihtiva etmektedir.¹⁹³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* çevirisinde kut kelimesini “saadet, talih, mutluluk” ve “devlet” anlamları ile karşılaştırmıştır.¹⁹⁴ *Kutadgu Bilig*’de kut, her şeyden evvel Tanrı’nın bir ihsanı olarak ifade edilmektedir. Kitapta, kişileri kut ile yükselten ve alçaltanın da yine Tanrı olduğu belirtilmektedir:

1258. *törüttüng mini sen kötürdüng kutun*
yazuklug kulung men tapugsuz otun
 Beni yarattın ve kut’umu yükselttin;
 Ben senin kusurlu, günahkâr ve âsi bir kulunum.¹⁹⁵

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*’i yazarken, bunu dört temel üzerine inşa ettiğini ve bunlardan biri olan devletin de kut’tan ayrı olmadığını zikrederek, mukaddime kısmında devletin kut ve ikbal üzerine kurulu olduğu ifade etmektedir:

64. *yana bu kitabıñ beyanıñ ayur*
bu dört nik şerifler özele kılur
 Yine bu kitabın içindekileri söyler;
 Bunu dört soylu temel üzerin kurar.
65. *birisi me ‘adl ol könilik öze*
İkinçi bu devlet kut ikbal tüze
 Bunlardan biri adalet olup doğruluk üzerinedir;
 İkincisi devlet olup, kut ve ikbal demektir.
66. *üçünçi hired ol ılgıluk bile*
törtünçü kanaat ve ‘afyet bile
 Üçüncüsü akıldır, ululuk ile;
 Dördüncüsü kanaat ve afiyettir.¹⁹⁶

193 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.594, 601.

194 Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s.81-82.

195 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.292-293; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.112; Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s.82.

196 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.80-81; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.11.

Ayrıca kut'u temsil eden Aytoldı karakteri, tabiat olarak karsısız, dünyayı dolaşan, gelip-giden ve sabit bir yurdu olmayan biri olarak tasvir edilmektedir.¹⁹⁷ Kitapta Aytoldı, kut ile ilgili olarak şu tasviri yapmaktadır:

694. *küvenme bu kutka kelir hem barır
İnanma bu devlet birür hem alır
Güvenme bu kuta gelir ve gider,
İnanma devlete verir ve alır.*

695. *yayığ ermez erse bu devlet özi
Ne edgü neng erdi bu kut ay kozı
Dönek olmasaydı bu devletin huyu,
Ne güzel şey olurdu bu kut ey kuzu.*

696. *kelip barmaz erse bu devlet yana
Tünermegey erdi yarumış küne
Devlet gelici gidici olmasaydı;
Parlayan gün kararmazdı.¹⁹⁸*

712. *keyik sanı devlet kişike tezig
Kalı tezse tegmez yana terk kezig
Geyik gibidir devlet, insana gelir sırayla,
Eğer gelirse tut hemen bağla.*

713. *tuta bilse devlet tezümez turur
kalı tezse tegmez yana terk kezig
Devlet gitmez durur, tutabilirsen,
Eğer giderse sıra sana gelmez hemen.¹⁹⁹*

Kağanların yönetimi, ancak Tanrı'nın bir lütfu ile kut sahibi olmakla meşrulaşmaktaydı. Kağanlar devletin en üst kanun koyucuları olduğundan, tahta çıktıktan sonraki ilk işleri "ili tutup, töreyi düzenlemek"ti.²⁰⁰ *Orhun Yazıtları*'ndan *Köl Tigin Yazıtı*'nda, Bilge Kağan hükümdar olmasının Tengri sayesinde olduğunu dile getirmektedir:

197 Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s.83.

198 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.200-201; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.72.

199 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.204-205; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.73.

200 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.41; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.173.

*Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan / Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan.*²⁰¹

*Tengri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kağan olurtum... / Tanrı buyurduğu için kendi kutum olduğu için kağan oturdum.*²⁰²

*Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş. / İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş.*²⁰³

*Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganı-gögüm katunug kötürügme Tengri il birigme Tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tengri kağan olurtdı erinç. / Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii.*²⁰⁴

İbn Havkal'a göre Hazarlarda kağan tahta geçerken, yardımcısı olan şad tarafından kendisine, tıpkı *Orhun Yazıtları*'nda olduğu gibi, bir takım ihsanlarda bulunulmaktaydı:

*Hükümdarları ölüp de yeni bir hükümdar tayin etmek istedikleri zaman şad (bey), hükümdar olacak şahsı getirir, ona Tanrı'yı hatırlatır, nasihatte bulunur, devletin hukukundan yapması ve yapmaması gereken şeyleri, vazifesinde kusur yaptığı, yapmaması gereken şeyleri yaptığı, kararlarında ve icraatında hak ve doğru yoldan ayrıldığı zaman nasıl bir vebal ve günaha gireceğini anlatır...*²⁰⁵

Kutadgu Bilig'de söz konusu kaynakların ihtiva ettiği bilgilere benzer beyitler yer almaktadır:

2015. iki neng turur ilke bağı beki
biri saklık ol bir törü il köki

201 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.34-35.

202 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.38-39.

203 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.41.

204 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.72-75.

205 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.169-170.

*İki şeyden ibarettir ilin bağı, kilidi;
Biri sakınmaktır, biri töre, ilin kökü.*

2016. *kayu beg sak erse ilin bekledi
yagı boynı yençti öze örkledi
Eğer bey tedbirliyse ilini korur,
Düşmana boyun eğdirir, onu sıkı tutar.*

2017. *kayu beg törü birse ilde köni
ilin itti kodtı yaruttı küni
Hangi bey memlekete doğru töre verirse,
İli ilerler ve günü parlar.*

2018. *bu beglik bağı kör bu iki bolur
bu iki tükel bolsa beglik kılur
Bu beylik bağı bak ikisidir,
Bu ikisi tamsa beylik yapılır.²⁰⁶*

Avrasya Bozkırında devletleşme sürecinin erken safhalarında, ilk etapta hükümdar belirlemede bir kurultayın varlığından söz edilememektedir. Ancak devletleşme yolunda önemli adımlar atan kurucu liderlerden sonra, veliahtlardan tahta aday olabilecek niteliklere sahip olanlar arasından birini belirleyebilmek için, tahminen bir yüksek kurulun var olması gerekmektedir. Kurucu liderlerin bir kurultay ile seçilip seçilmediğine dair kaynaklarda açık bir dille ifade edilen kesin bir bilgi olmamasına karşın, yüksek bir ihtimal olarak devletleşme sürecinden önceki evrede, lider adayları kendi kabilesinin reisliğine atanabilmek için, ailenin ileri gelenlerinden oluşan bir aile meclisinde onaylanmış olması gerekmektedir. Örneğin Çin kaynaklarında henüz bir uruk halinde yaşayan Uygular ile ilgili verilen bir bilgide, bu kabile içinde de bir meclisin varlığına şahit olunmaktadır:

(Hui-holar / Uygurlar) İlk önceleri T'e-kien se-kin tarafından yönetiliyorlardı; onun ölümünden sonra kabile üyeleri oğlu P'u-sa'yı akıllı bularak işbaşına getirdiler...²⁰⁷

206 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.408-411; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.165.

207 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.132.

Moğolların Gizli Tarihi'nde Yesui hatunun, halef belirlenmesi önerisi üzerine Cengiz Han, baş hatun Börte'den olma dört oğlunu etrafına toplamış ve onların fikirlerini öğrenmek istemişti. İlk olarak en büyük oğlu Coçi (Cuci)'nin fikrini sorduğunda Ça'adai (Çağatay) araya girerek, ağabeyinin Merkit kanı taşıdığını ve bu sebepten han olma hakkına sahip olmadığını söyleyerek karşı çıkmıştı. Buna cevaben Cuci, bu iddiaların asılsız olduğunu, şayet böyle bir şey doğru olsaydı babasının ona kardeşlerinden ayrı bir muamele sergileyeceğini ve asıl sorunun Çağatay'ın inatçılığından kaynaklandığını söyler ve bunun üzerine tartışma daha da alevlenir. Bunun bir kavgaya dönüşmesine mani olan Cengiz Han, Cuci'nin kendi öz oğlu olduğunu ve artık bu gibi asılsız söylemlere bir son verilmesi gerektiğini dile getirir. Cengiz'in bu sözlerini tutan Çağatay, *Senin oğullarından, Coci ile ben ikimiz de en büyükleri değil miyiz? Biz, babamıza ikimiz de hizmet edelim!*

*Vazifede ihmal edeni,
Biri diğerini hemen yok etsin,
İşlerinde geri kalanın
Ayakları hemen kesilsin!*

*Ogodai sakın bir adamdır. Ogodai'yı seç. Ogodai, han babamızın yanında kalsın ve babamız onu merasim [âdabı-muaşeret] ve büyük [askerî] şapkanın durumu hususunda terbiye etsin!*²⁰⁸

Çağatay'ın görüşlerine Cuci'nin de katılması üzerine Cengiz Han, Ögeday'a kendisinden sonra hanlığın başına geçmek isteyip istemediğini sorar. Ögeday'ın cevabı bu teklifi kabul edebileceği yönde olmasına karşın, kendisinin ölümünden sonra çocuklarından başa geçenin iyi bir yönetici olamaması konusunda tereddütlerini dile getirir. Bu defa aynı soruyu en küçük oğlu Tolui (Tuluy)'a sorar. Tuluy ise Ögeday'a sadık olacağını ve ona devlet töresi hakkında destekleyeceği konusunda fikir beyan edince, Cengiz Han Ögeday'ın halef olması konusunda

karar vermiştir.²⁰⁹ Ögeday'ın endişesini de göz önünde bulundurarak, bir sonraki hanın yine seçimle yapılması gerektiğini şu sözler ile ifade etmiştir:

*Ogodai'yın neslinden
Doğanlar, beceriksiz olursa:*

*'Ot içine atılıp ta
İnekler bile yemezse,*

*Yağ içine atılıp ta
Köpekler bile yemezse',*

*Diğer çocuklarımdan
İyiler hiç doğmaz mı? dedi.²¹⁰*

Her hâlükârda liderliğin aile veya beylerden oluşan bir kurul onayından geçiyor olması ihtimalinin yüksekliği, kaynaklarda yer alan bu gibi örneklerin varlığı ile kanıtlanmaktadır. Dolayısı ile mantıken soylu uruğun devlet haline geldikten sonra yeni hükümdar adaylarının, işbu kurultay tarafından seçimle başa getirme geleneğinin devam ettirilmesi beklenecektir. Çin kaynakları, Kök Türklerde kurultay ile ilgili bilgilerin önemli bir kısmını vermek ile beraber, söz konusu bir seçimin varlığını da dolaylı yoldan dile getirmektedirler. Keza Kök Türklerden önce *Hsiung-nu*'larda da böyle bir seçim kurultayının varlığına dair *Han-shu*'daki bahisler daha üstü kapalı bir haldedir. *Han-shu*'da *Hsiung-nu* hükümdarlarının kurultay ile seçildiğine dair açıkça dile getirilen bir bilgiye tesadüf edilememesine karşın, *M'o-tu*'nun babasını öldürüp başa geçtikten sonra devlet işleri ve askerî harekâtları ile ilgili kararlarını bir yüksek divana danışarak yapıyor olduğu belirtilmektedir. *M'o-tu*'nun kararlarını danıştığı bu meclisin, hükümdar seçimlerinde de toplanıyor olması ihtimali vardır.²¹¹ *Tang-shu*'da Kök Türkler ile ilgili verilen dolaylı bilgilerde kurultayın varlığı nispeten daha açıktır. Bu bilgilerde kurultayda bir kağan seçimi gündeme geldiğinde,

209 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.179-180.

210 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.181.

211 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.6-8.

gelenek icabı bir takım törenlerin yapıldığı ve söz konusu belirlenen adaya kaç yıl hüküm süreceği sorulmaktadır:

Yeni bir hükümdar seçilince, topluluğun en yüksek rütbeli kişileri onu bir keçe örtünün içinde taşıyarak, güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte, bütün tebaa onun önünde eğildi. Döndürmeler ve eğilmeler sona erince, hükümdarlarını ata bindirerek dolaştırırlardı. Dolaşma sırasında, boğazına ipek bir bez dolayarak sıkırlar. Hükümdar zorlukla soluk alabilirdi. Sonra bağı çözerek hemen sorarlardı: 'Kaç yıl bizim hükümdarımız [kağan] olarak kalacaksınız?' Kağan baygın durumda olduğundan süreyi açık seçik söyleyemezdi. Ağzından karmakarışık dökülen sözcüklerden, hükümdarlık süresini kestirirlerdi.²¹²

Çin Kaynaklarında, Kök Türkler ile ilgili bu bahislerin hemen hemen aynısını İstahri²¹³ ve İbn Havkal²¹⁴ Hazarlar için söylemektedir. Görünen o ki, Batı Kök Türk Yabguluğu'nun halefleri olan Hazar Kağanlığında da tahta geçme töreninde uygulanan usul aynen devam ettirilmekteydi:

Hazarların idareleri ve devlet düzenlerine gelince, en büyük idareciye Hazar Hakan'ı denir. Bu zat Hazar hükümdarından (Şad'dan) daha büyüktür. Yalnız, Hakan'ı Hazar hükümdarı (Şad) tahta çıkarır. Hakan'ı tahta çıkarmak istedikleri zaman onu getirip iplikle boynunu sıkırlar. Canı çıkmaya yaklaşıncı 'Ne kadar müddet hakanlık yapmak istersin?' derler. O da 'Şu kadar sene' der. Bu müddet dolmadan önce ölürse ne ala. Aksi halde, söylediği seneye varınca öldürürler...²¹⁵

Burada bahsi geçen Hazar hükümdarı, kaynaklarda çoğunlukla sanı beg olarak geçen kimsedir. İbn Rüsteh orduyla sefere çıkan ve ülkeyi esas yöneten kimseye *ışâ* der ama bunun *ıhşid* üzerinden bir *şad* biçimini içermesi mümkündür. Gerdizi'de ise bu unvan *ilşad* olarak geçmektedir. Söz konusu kişi, bütün

212 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.20; Sinor, "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", s.423.

213 İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.200-201.

214 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.303.

215 Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.160, 169-170; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.200-201; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.303; Karatay, *Hazarlar*, s.120.

icra gücünü elinde bulunduran ikinci adamdır. İbn Havkal'a göre de hükümdarı tahta çıkaran kişi bu beydir. Karatay'a göre bu durumu kağanı yükselten devlet erkânının başı olarak büyük beyin bulunması şeklinde görmek gerekmektedir.²¹⁶

VII. Konstantin Porphyrogenitus tarafından MS 950 yılı civarında kaleme alınan ve *İmparatorluğun Yönetimi Hakkında* diye bilinen ünlü kitabında, benzer bir hükümdarlık töreninden bahsedilmektedir. Kitapta Hazar kağanının, Türkler arasında Lebedias adlı bir Türk beyini yanına çağırarak onu yönetici olarak atamak istediğinden bahsedilir. Fakat Lebedias, kendisinden ziyade Almoutzis (Álmos/Almuş) ve oğlu Arpad'ın bu yetkiye daha layık olduğunu ifade ederek, kağanı nazikçe reddetmektedir. Olayı ve devamında gerçekleşen hükümdar törenini Porphyrogenitus şu şekilde anlatmaktadır:

Bundan sonra Lebedias, Hazar kağanının huzuruna geldi ve ona neden çağırıldığını sordu. Kağan ona: 'Türkler arasında soylu, bilgili, cesur ve saygın biri olduğunuzdan dolayı, bizim emrimize ve sözümüze itaat edeceğinizi göz önünde bulundurarak, sizi halkınızın başına prens atamak için çağırdık.' dedi. Fakat o karşılık olarak hakana cevap verdi: 'Sizin bana teveccühünüze ve benden bekleninize büyük saygı duyuyorum ve münasip şükranlarımı sunuyorum, fakat ben hükmetmek için yeterince güçlü olmadığım için size itaat edemem, öte yandan benden başka Almoutzis adında bir voyvoda ve onun Arpad adında bir oğlu vardır; bunlardan birisi, ya Almoutzis ya da oğlu Arpad prens yapılsın ve sizin sözünüze itaat etsin.' Kağan bu sözlerden hoşlandı ve adamlarından bazılarını onun yanına verdi ve onları Türklere gönderdi ve onlar konuyu Türkler ile konuştuktan sonra, Türkler babası Almoutzis'den ziyade Arpad'ın prens olmasını yeğlediler, çünkü o daha kabiliyetliydi ve bilgeliği ve basireti ve yiğitliğiyle büyük hayranlık duyuluyordu ve bu idareye yetenekliydi ve böylece bir kalkan üzerinde kaldıran Hazarların âdetine veya zakanona (çâkavov) göre onu prens yaptılar.²¹⁷

216 Karatay, "Hazarlar", s.394; İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s.303.

217 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.173; Karatay, "Turco-Slavica -I-: Ortak Slav Zakon 'Kanun' Kelimesinin Kökleri Hakkında"s.3-4.

İbn Fazlân'a göre Hazar Hakanları, en fazla kırk sene hükümdarlık yapabilmekteydiler. Şayet hakanın iktidarı bu süreyi aşarsa, özellikle ülkede uğursuzluklarda söz konusu olursa, hakanı tahttan indirip öldürmekteydiler:

... Hükümdarlığı, bu müddeti bir gün dahi aşarsa tebaası ve maiyeti onu öldürürler: "Bu bunadı ve beyni sulandı." derler.²¹⁸

Gumilëv'a göre Türk tarihinde tahta geçme merasimleri esnasında hükümdar adaylarına sorulan hüküm süreleri sorusunun cevabı, iktidarın ömrünün tayininde herhangi bir rol oynamamaktadır. Ancak boy beylerinden birini kağan seçerken uyguladıkları bu usulün varlığı, çok daha eski zamandan kalma bir uygulamanın göstergesi olmalıdır.²¹⁹ Karatay'a göre işbu mesele belirli bir süreyi aşmak değil, gerçekten de bunamak ile ilgili olabilirdi. Nihayetinde bozkırda yaşam süresi çok düşük olduğu için, bunayacak kadar uzun yaşayan bir kimse de pek bilinmemektedir. Fakat Hazarların devlet teşkilatlanması da klasik göçebelikten biraz farklı bir dinamiğe sahip olduğundan, hükümdarların saltanat süreleri nispeten biraz daha uzun oluyordu. Dolayısı ile iktidarı kısıtlama ölçütü bunama gibi bir bahane ile izah edilmeye çalışılıyor gibi görünse de, aslında tabiri caizse tıpkı geçmişte olduğu gibi, başarısız olan kağanların *kut* kaybından dolayı tahttan indirilmesi ve hatta öldürülmesi söz konusudur.²²⁰ Mesudi'ye göre Hazar halkı, hakanlarının *kut*'unun gittiğine ancak bir felaket veya uğursuz bir olaya maruz kaldıkları zaman kanaat getiriyorlardı. Bundan dolayı onun tahttan indirilmesi gerektiğine karar verdikleri zaman hakanın sarayına doğru hareket ederlerdi. Saraya gelen guruh, hakanın yardımcısı olan şada onu öldürmesini veya kendilerine teslim etmesini şu gerekçeleri göstererek ifade etmekteydiler:

Eğer ülkede herhangi bir kuraklık olur yahut bir felaket yaşanır veya bir savaşta hezimete duçar kalınır, kısacası

218 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.82.

219 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.76.

220 Karatay, *Hazarlar*, s.120.

*başlarına bir iş gelirse, zadedânlar ve halk tabakası Hazar melikine (şad, bey) müracaat ederek, "Bu hakan ve devri bize uğursuzluk getirdi, ya onu öldür ya da ver, biz öldürelim!.."*²²¹

Kağanların belirlenmesinde bir üst kurulun varlığı hemen her dönemde mevcut olmaktadır. *Şecere-i Terakime*'de han öldükten sonra yerine geçecek olan adayı belirlemek için, her boyun ileri gelen kimselerinden olan aksakallıları ve beylerinin toplandığı ve tıpkı Hazarlarda görüldüğü üzere bir seçici kurulun toplandığı ifade edilmektedir. Bu kurulda ölen hanın yerine geçebilecek varisler değerlendirilir ve aday belirlenirdi. Kağan seçilmesinde görev alan beyler, kağan tahta oturduktan sonra onun danışma kurulunda yer almaktaydılar. Ebülğazi'nin *Şecere-i Terakime*'sine göre Kayı'nın oğlu Dip Bakuy ve onun soyundan gelen Kuzı Yavı ve İnâl Yavı'nın han olarak seçilmesi de bu şekilde gerçekleşmiştir:

Kayı Han'ın oğulları çoktu. Bir oğluna babaları Dip Bakuy'un adını koymuştu. Büyük, küçük hep ittifak ile Dip Bakuy'u Hanlığa yükselttiler...

Dip Bakuy Han'ın büyük beyleri Yazır halkından Alan ve Arlan, Düker halkından Çekes ve Başibik ve Baygubik ve Bayındır halkından Kabıl Hoca idiler. Han bir gün av avlayıp giderken attan düşüp baş kemiği kırıldı ve ondan öldü.

*Kuzı Yavı adlı oğlu var idi. Onu padişah yaptılar. Otuz yıl padişahlık edip o dünyaya gitti. Ama o Kuzı Yavı, Han Olunca, onun müşavir beyleri İmir halkından Kerünçek idi, Salur halkından Tabak [Batak, Badak] idi. Ve yine Salur'dan Engeş'in oğlu Ötken ve onun oğlu Kul Sarı üç arka vezir oldular. Yüzyirmi yıl Hanlık kıldı ve sonra öldü.*²²²

Kayı Kara Hoca'nın oğlu Korkut Ata, Salur Enkeş Hoca ve Ayaşban Hoca başlı bütün Oğuz ili toplanıp Kayı halkından İnâl Yavı'yı padişah yaptılar.

221 Mesudî, *Murûc Ez-Zehab*, s.140; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.47; Karatay, *Hazarlar*, s.224; Karatay, "Hazarlar", s.393-394.

222 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.54-55.

İnal Yavı'nın veziri Korkut Ata idi. Korkut Ata her ne dese, İnal Yavı onun sözünden çıkmazdı. Korkut Ata'nın kerametleri çok idi.

İnal Yavı Han'ın iki oğlu var idi. Büyük olanın adı Al, küçüğünün adı Duyılı Kayı. İnal Yavı öleceği sırada Duyılı Kayı'yı yerine oturtup gitti.

Duyılı Kayı da Korkut Ata'nın sözü ile amel kılardı. Ve daha Korkut'tan başka iki müşavir beyi [İnak beyi, İnanç beyi] var idi. Birisi Bayındır boyundan Bügdüz adlı ve yine biri İgdir'den Dünke adlı.²²³

1246 yılında Güyük'ün tahta çıkma merasiminde, Eski Türklerdeki gelenekte görülen benzer kaideler yer almaktadır. Ancak Moğollarda görülen, hanların tahta çıkma töreni esnasında yemin ettirilmesi ve karşılığında da beylerin ona yemin etmesi usulü daha erken dönemlerde uygulanıyor muydu, buna kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Şayet tören esnasında bir and içme merasiminin yapılması gibi Moğol ve Eski Türklerin devlet yönetiminde görülen benzer teamüllerin varlığı, teorik açıdan işbu konu içinde böyle bir şeyin mevcut olabilme ihtimalini mümkün kılmaktadır. Ancak Ebülğazi'nin eserinde anlattığı bir olay göz önünde bulundurulduğunda, bu söz konusu ihtimal yüksek olabilir. Şecere-i Terakime'de Oğuz Kağan'ın oğlu Kün, hakan olduktan sonra kardeşleri ve beyleri onun hanlığını tanıdıklarına dair bir and içmekte ve bunu da bir kâğıda mühürlerini vurmak suretiyle tasdikledikleri anlatılmaktadır:

ve sonra şu var ki, Oğuz neslinden ve Bozok oğullarından bir kimseyi padişah yaparlar, iki kişiyi yükseltmezler. Onun için han bir olsa il düzene girer, ve iki olsa il bozular. Evvelki geçmiş bilgililer demişlerdir ki, 'Bir kına iki kılıç sığmaz ve bir kadını iki erkek alıp oturamaz ve bir yurda iki töre sığmaz.' Bir Büyüyük kâğıda ahitname yazıp Kün Han başlı kardeşleri ve oğulları ve beyleri ve halkın yaşlılarının iyileri ve yiğitlerinin iyileri, hepsi yazıda adlarını yazıp and içtiler ki:

223 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.58-59.

“Yaşadıkça işbu söylenen sözlerden dönmeyiz. Eğer bizden çocuklar helalzade olurlarsa ta dünya son buluncaya kadar bu ahitnameyi okuyup amel kılarlar, eğer haramzade olup yurdu bozalım derlerse amel kılmazlar” dediler.

Sonra adlarını yazıp mühürlerini basıp ahitnameyi Kün Han’ın hazinesine koydular.²²⁴

Söz konusu Moğol hanlarının tahta geçme töreni olduğunda, yabancı müellifler bununla ilgili olarak kaynaklarında yeterince doyurucu bilgiler vermektedir. Bunlar arasında Carpini’nin bizzat kendisinin tanık olduğu bir tahta geçme merasimi önemli bir yer teşkil etmektedir. Carpini seyahatnâmesinde, Güyük’ün tahta çıkma merasimi ayrıntıları ile şu şekilde anlatmaktadır:

1246 yılında Güyük’e, Gök Han yani kaan veya hakan olarak aşağıdaki tören yapıldı. Bütün ileri gelenler ve Noyanlar toplandıktan sonra, ortalarına altın bir taht koyup bu Gök’ü üzerine oturtarak, önüne bir kılıç koydular ve şöyle dediler: ‘Bizim senden isteğimiz, ricamız ve sana emrimiz, hepimizin üzerine hükümrân olmandır.’ Bunun üzerine o da: ‘Eğer hepiniz üzerine hükümrân olmamı istiyorsanız, o zaman emrettiğimde her şeyi yapmağa hazır ve kararlı olmanız gerekir. Çağırdığımda gelmeyi, yolladığım yere gitmeyi ve gösterdiğim kişiye öldürmeyi kabul ediyor musunuz?’ dedi. Hepsi de: ‘Evet’ cevabını verince; o da: ‘Bundan sonra benim en ufak sözüüm kılıç gibi kessin’ dedi. Hepsi de bunu kabul ettiler.

Bundan sonra yere keçeden bir örtü serdiler, üzerine oturdular ve dediler ki; ‘Göge bak ve Tanrı’yı tanı, yere bak ve üzerinde oturduğun bu keçe örtüyü gör. Eğer ülkeni iyi yönetir, cömert davranır, iyilik yapar, adaleti kendine yöne verecek rehber edinir, beylere ve kumandanlara hükmeder ve herkese mevkiine göre hürmet gösterirsen, hükümdarlığın parlak olacaktır. Bütün dünya önünde diz çökecek ve Tanrı da yüreğin ne isterse sana verecektir, fakat eğer bu söylenenlerin aksine davranırsan sonun kötü olur; herkesin nefretini kazanır ve o kadar yoksul düşersin ki, şimdi üzerinde oturduğun keçeye bile sahip olamazsın.’

224 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.52-53.

*Bu sözlerden sonra devlet büyükleri Güyük'ün karısını da keçenin üzerine ve onun yanına oturtular. Her ikisi de otururlarken keçeyi havaya kaldırarak, yüksek sesle ve tantanayla onları Moğolların hakan ve hatunu olarak ilân ettiler. Bundan sonra yeni hakana, Ögeday Kaan'ın ölümünden miras kalan çok büyük miktarda altın, gümüş, kıymetli taş ve diğer değerli eşyaları getirerek teslim ettiler ve bunları istediği gibi kullanması için yetki kıldılar. Hakan da bu hazineden, hemen orada bulunan asillere isteğine göre dağıttıktan sonra geriye kalanının kendisi için ayırttı. Tören bittikten sonra eğlence başladı ve akşama kadar bol miktarda içki içilerek devam etti...*²²⁵

Eski Türklere kıyasla Moğollarda hanlık, sadece Cengiz ve onun soyundan gelenlere düşmektedir. Kaynakların verdiği bilgilere dayanarak MS X. yüzyıl öncesi Türk toplumlarından Hazarlar²²⁶ Uygurlar²²⁷ ve hatta Oğuz boyları arasında sayılan Peçeneklerde²²⁸ de böyle bir yapının varlığı söz konusu olabilmektedir. Bozkırda varlığı çok fazla bilinmeyen bu istisnai yapının en çok bilinen örneğini Cengiz Han oluşturmuş, onun tarafından da yürürlüğe konmuş ve tahta geçme hakkıda imparatorluğun henüz inşa edildiği yıllarda sadece kendi soyundan gelenlere mâl edilmiştir. Bir bakıma Cengiz kendi ak kemik uruşunu meydana getirmiştir. Hazarlar ve Uygurların haricinde Eski Türklerde kağanlık için, aileye mensup olmak kaydı ile her erkek fert bunda hak iddia edebilmekteydi. Dolayısı ile kağan öldükten sonra kimin tahta geçeceği büyük bir sorun olduğundan ve bu hususa çözümü sağlayacak bir seçici kurula ihtiyaç duyulduğu tahmin edilmektedir.

Eski Türk devletleri ile ilgili bilgilerin yer aldığı muhtelif kaynaklarda önemli bir vaka anlatılırken, bazı önem arz eden bilgiler farkında olarak veya olmayarak, müellifleri tarafından dolaylı yoldan anlatılmaktadır. Bu bilgilerde devletin başındaki kağan öldüğünde veya tahttan indirildiğinde, yeni bir kağanın

²²⁵ Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (1245-1247), s.142-143.

²²⁶ Karatay, *Hazarlar*, s.222, 298, 310.

²²⁷ Almas, *Uygurlar*, s.168.

²²⁸ Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s.185.

seçimi için hususi olarak bir kurultay toplanıp toplanmadığı ve böyle bir şey söz konusu ise bunun ne kadar bir süre zarfında toplandığına dair bilgiler çok açık değildir. Ancak bununla ilgili olarak Moğollar ile ilgili kaynaklarda nispeten daha açık ifadeler kullanılmaktadır. Moğollarda böyle bir durum söz konusu olduğunda, öncelikle imparatorluğun geniş coğrafyasına dağılmış olan ve vazife başında bulunan hanedan üyeleri, noyanlar, yüksek rütbeli komutanlar ve bilge aksakallıların belirlenen tarihte, Cengiz'den beri hep aynı yer olan, Onon nehri kıyısında toplanmaları gerekmektedir.²²⁹ Bu sebepten, kurultay uzun bir zaman zarfında, ancak toplanabilmekteydi. Dolayısı ile yeni han seçimine kadar kurultayı toplama vazifesi, ileri gelenler tarafından ölen hanın eşi hatuna veriliyordu. Hatta devletin yetkileri dahi, kurultaya kadar resmi olarak hatunun yönetimine emanet ediliyor ve bunda herhangi bir sakınca da görülüyordu.²³⁰ Hatunun belirleyeceği bir tarihte kurultay toplanabilmekteydi ve bu nedenle kurultayın, aylar ve belki de yıllar sonra toplandığı da oluyordu. Örneğin 1241 yılında Ögedey Han öldükten sonra eşi Töregene Hatun, hanın ölüm haberini bütün ileri gelenlere elçiler göndererek derhal bildirmişti. Ancak kurultayın toplanıp Güyük'ün tahta geçmesi ancak 1245 yılında gerçekleşebilmişti.²³¹

Ögedey öldükten sonra eşi Töregene Hatun, Han'ın oğullarına, kardeşlerine ve kardeşlerinin oğullarına elçiler gönderip onlara Han'ın ölümünü duyurarak, memleket işlerinin yüz üstü kalmaması, devlet idaresinin bozulmaması için oybirliğiyle bir han seçilinceye kadar ülkeyi yönetecek bir kimse lazım olduğunu belirten haberler göndermiştir. Ancak Çağatay başta olmak üzere diğer şehzadeler, kurultay toplanıp hanlık işini yoluna koyuncaya kadar ülke yönetiminin dizginlerini şehzadelerin annesi Töregene Hatun'un eline alması, görevlilerin yerinde kalması ve yasalardan sapılmaması görüşlerini bildirdiler.²³²

229 Moğolların Gizli Tarihi, s.133-134.

230 Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, s.87-88.

231 Ayan, Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247), s.141, dipnot 134.

232 Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s.228.

Cengiz Han öldüğünde, eşi Börte'nin kurultayı toparlanma sürecinde yetkileri eline aldığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak Ögedey'in ölümünden sonra eşi Töregene Hatun'un yetkileri eline alması, hatta Cüveynî'nin de ifade ettiği üzere Ögedey'in kardeşleri, amcaları ve noyanların bu yönde desteklerinin olması ve bunda bir mahzur görmemeleri, böyle bir görevlendirmenin ilk kez yapılmadığının ve buna yabancı olmadıklarının bir göstergesidir. Nitekim Eski Türk devlet geleneğinde de buna benzer dolaylı olarak birkaç örneğe tesadüf edilmektedir.

Hsiung-nu'larda hükümdar eşlerine *Yen-chih* denilmektedir.²³³ Kök Türklerde bu unvan *katun*, *qatun*, *qağatun*, Çince *ko'ho-tun*, Soğdça *xwtcyn*, *xwatên* yani 'hatun' biçimindeydi.²³⁴ Tuyü Hunlarda ise *ke-dun*, yani günümüzde kullanılan tabiri ile 'kadın' olarak hitap edilmektedir.²³⁵ Hatun devlet işlerinde hükümdar ile eşit mertebeye sahipti ve hükümdarın yanında otururdu. İbn Fazlân Bulgar hükümdarı Almuş'un otağına teşrif ettiği esnada bu dikkatini çekmişti. Gördüklerini aynen seyahatnamesinde yazarak, bunun Türklerin bir âdeti olduğunu da sözlerine ilave etmektedir.²³⁶ Ancak hükümdarların ölümünden sonra dul kalan hatunların ne gibi bir vaziyet içerisinde olduğu konusunda eldeki kaynaklar sessiz kalmaktadır. Sadece ipucu olabilecek birkaç örnek söz konusudur. Bunlar arasında Avrupa Hunlarının hükümdarı, Attila'nın ağabeyi Bleda öldükten sonra, karısının bir kasabanın yöneticiliğini yaptığı ve adalet işlerine baktığı haberlerini, Attila'ya elçilik vazifesiyle giden Priskos vermektedir.²³⁷ Çin kaynaklarında ise Uygurların reisi P'u-sa'nın annesi Wu-lo-hun hatunun, kabilenin yönetiminde etkin olduğu ifade edilmektedir:

233 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.5, 107, dipnot 110.

234 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.174.

235 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.20.

236 Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnâmesi, s.49.

237 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a (V.Asır)'a göre Avrupa Hunları*, 38-39.

(P'u-sa'nın) Annesi Wu-lo-hun hatun, danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, kanunları ihlal edenleri şiddetli şekilde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Kabileye bir düzen gelmişti. Hui-holar P'u-sa döneminde asude bir hayat yaşadılar.²³⁸

Reşidüddin'in Oğuznâme'sinde, Buğra Han'ın eşi Bayır Hatun tıpkı Uygurların reisi P'u-sa'nın annesi Wu-lo-hun hatunun üstlendiği gibi, adalet ve danışmanlık ile ilgili konularda etkin ve yetkindi:

*Buğra Han zamanında adalet ve hakkaniyet tamdı; herkes hakkını tam olarak alıyordu. Halk bolluk ve ucuzluk içinde idi. Her üç oğlunun da annesi olan Bayır Hatun adında gayet akıllı, bilgili ve iş bilir bir hatunu vardı. Memleket işleri hakkında da çoğu zaman o hüküm verirdi. Bir gün bu kadın ölüverdi. Buğra Han üç yıl boyunca yas tuttu; otağından dışarı çıkmadı ve saçını kestirmedi.*²³⁹

Elbette yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, gerek Hunların bir kasabanın idaresinde veya henüz bir boy olan Uygurların yönetiminde olsun, gerekte Oğuz Kağan destanında Buğra Han'ın eşi Bayır Hatun olsun, söz konusu kadınlar elde ettikleri bir mevkii dâhilinde yetkilerini kullanabilmekteydiler. Özellikle hatun sıfatını taşıyan ve önemli bir mevkii de olan kadınlar, kocalarının ölümünden sonra tıpkı Moğollarda olduğu üzere geçici olarak devletin tüm yetkilerini ellerinde tutabilmekteydiler ve bir an evvel yeni kağanın seçimi için gerekli hazırlıkları yapmak ile mükelleftiler. Eski Türklerde devletin yetkilerini elinde tutan kadın hükümdar örnekleri çok azdır. Buna örnek teşkil edebilecek olan bir tanesinin Orhun Kitabelerinde yer aldığı düşünülmektedir. Kök Türk hükümdarı İltiş Kutluk Kağan öldükten sonra, yetkilerinin kısa bir süreliğine eşi Bilge Hatun'da olduğu tahmin edilmektedir. Bu olasılık *Köl Tigin Yazıtı*'nda Bilge Kağan'ın söylediği bir sözden dolayı muhtemeldir. Bilge Kağan yazıttaki söylevinde, kardeşi Köl Tigin'in ölümünün ardından onun icraatlarından bahsederken annesi ile ilgili şu sözleri söylemektedir:

238 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.132.

239 Togan, *Oğuz Kağan Destanı*, s.63-64.

Yokadu barır ermiş. Üze Türk Tengrisi Türk ıduık yiri subı anca itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolcun tiyin kangım İltirış Kaganıg ögüm İlbiğe Katunıg Tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç... / “Yukanda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltirış Kağanı, annem İlbiğe Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak...”²⁴⁰

Kangım kagan uçdukda inim Köl Tigin yi[ti yaşda kalı...]
Umay teg ögüm katun kutınga inim Köl Tigin er at buldı.
Altı yigirmi yaşına eçim kağan ilin törüsin anca kazgandı...
 / “Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı... Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Köl Tigin er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı...”²⁴¹

Kut’un, “talih, şans ve baht” gibi anlamlarının yanında ‘devlet’ manasına da geldiği bilinmektedir. *Köl Tigin kitabesinin* bu söz konusu pasajının çeşitli tercümelerinde *kutınga* sözcüğü işbu “kut, talih, şans ve baht” anlamlarında tercüme edilmiştir.²⁴² Ancak *kut*, Tanrı’nın bir ihsanı ve ancak Tanrı tarafından verilmektedir. Bu anlam, günümüz sözcük varlığında halen aynı şekilde yer almaktadır.²⁴³ Bir başka kişinin sahip olduğu *kut* ile *erlik adı* almak, gerek destanlarda gerekte mevcut kaynaklarda pek rastlanan bir söylem değildir. Kişi, kendi ailesinden gelen hak ve kişisel hünerleri ile bu adı almaktadır. Birisinin *kutu* ile ad almak ile kendisinde mevcut olan *kut* ve meziyetler ile ad almak arasında fark vardır. Bu sebepten Arsal’a göre, *Kutadgu Bilig*’in adında da mevcut olan bu kut kelimesinin sadece “saadet, kut veya talih” olarak tercümesi yanlış anlamlara sebebiyet vermektedir.²⁴⁴ Dolayısı ile Köl Tigin, babasının ölümünden

240 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.42-45.

241 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.50-53

242 Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.32-33; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.44; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.524-525.

243 Kut: 1. Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan güç. 2. Mutluluk. 3. İlahi bir kaynaktan gelen rahmet ve bereket. Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, s.1545.

244 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.116-117.

sonra annesi İlbilge Hatun'un kurultaya kadar devleti yönetme yetkilerini elinde bulundurduğu bir süre zarfında erlik adını alabilmiştir. Bu vesileyle Moğollarda mevcudiyeti kesin olan ve Eski Türklerde de kısmi yönetimleri ile kaynaklarda bahisleri geçen hatunların, devletin başında vekâleten yetkileri eline aldıkları ihtimali yüksektir. Belki de Herodot'un anlattığı İskitlerdeki Tomris Hatun'un varlığı bir tesadüf değildir.²⁴⁵

Kağanlık makamı *kut* sahibi *ak kemikli* aileye aitti ve kağanlar ancak bu ailenin erkek fertlerinden birinden seçilmekteydi. Aileden olmayan herhangi birinin seçimle gelmesi söz konusu dahi olmamaktaydı.²⁴⁶ Hatta hükümdarların yabancı hatunlardan olma çocukları da tahtta hak iddia edememekteydiler. Taht tevarüs sisteminde kağan ailesinin erkek fertlerinin annelerinin de soylu bir aileden gelmesi ve yabancı olmaması gerekmektedir. Bu gibi durumlar kurultayda, tahta geçecek adayı belirlemede göz önünde bulundurulmaktadır. Örneğin, Çin kaynaklarında Mukan Kağan kendi oğlu Ta-lo-pi-en'i, annesinin alt tabakadan bir hatun olmasından dolayı halef olarak tayin etmemiş ve hatta kurultaya da oğlu yerine kardeşi Ta-po'yu seçmelerini vasiyet etmişti:

*Doğu Türkleri'nin kağanı Mu-han (Mukan), ölürken oğlu Ta-lo-pien'in yerine tahtı küçük kardeşi T'a-po Kağan'a bıraktı. T'a-po Kağan da ölmeden önce, oğlu An-lo'nun değil, Ta-lo-pien'in tahta çıkarılmasını emretti. Fakat halk (beyler), Ta-lo-pien'in annesinin aşağı tabakadan olması sebebiyle onu başa geçirmek istemediler ve sonuçta An-lo'yu tahta çıkardılar. Daha sonra An-lo'nun Mu-han'ın ağabeyinin oğlu Şê-t'u lehine tahttan feragat etmesi sebebiyle Şê-t'u; Şa-po-lio Kağan, Ta-lo-pien de A-po Kağan unvanını aldı ve kendi halkını yönetmeye başladı.*²⁴⁷

Benzer bir vaka da yine annesi yabancı olduğu şüphesi ile A-shih-na Sse-mo adında bir hanedan üyesinin, tahta varis ola-

245 Herodotos, *Tarih*, s.110.

246 Karatay, *Hazarlar*, s.105.

247 Chavannes, *Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.79-80.

mamasında görülür. Hatta kaynakların izah ettiğine göre, amcaları Şi-pi ve Ç'u-lo Kağanlar tarafından çok sevilen bir yeğen olmasına rağmen, yine de dış görünüşündeki farklılık yüzünden kendisine şad unvanı bile verilmemişti. Her ne kadar Çin kaynaklarında, daha sonra Tang İmparatoru T'ai-tsung tarafından İ-mi-ni-şu Sse-li-pi Kağan olarak ilan edildiği ifade edilse de,²⁴⁸ görünüşe göre bu yetkisi Türk toplumu tarafından töre kuralları uyarınca pek geçerli kabul edilmemişti. Nitekim amcası K'i-min kağan olarak seçilince, Sse-mo kağan unvanından feragat etmekte bir an için dahi tereddüt etmemiştir:

*A-şi-na Sse-mo, Hie-li' nin boyundandı. Babasının adı To-lu Şad' dı. Onun zamanında K'i-min, Su'i lere kaçtığında çölün kuzeyindeki boylar Sse-mo'yu kağan seçmişti...*²⁴⁹

*O zamanlar Sse-mo'ya bağlılıklarını bildirmiş ve nehri geçmiş olan boylardaki adam sayısı yaklaşık 100.000'di ve savaş deneyimine sahip 40.000 asker vardı. Ama Sse-mo bu kitleyi tatmin edebilecek durumda değildi, bu nedenle hepsi ona yürekten bağlı değildi...*²⁵⁰

*K'i-min sonra Çin'e bağlılığını bildirdiğinde ve kağan ilan edildiğinde Sse-mo kağan unvanını bıraktı. Sse-mo açık ve akıllıydı ve olayları olağanüstü biçimde önceden bilebiliyordu. Şi-pi ve Ç'u-lo onu seviyordu, ama Sse-mo'nun A-şi-na boyundan gelmediğinden kuşkuluyorlardı, çünkü görünüşü bir Hu'ya (=barbara) benziyordu, bu nedenle ancak Kia-pi Tê-lê (Tigin) ilan edildi ve şad olamadı.*²⁵¹

Eski Türk toplumunda taht tevarüs sisteminde annenin soyu önemli bir yer tutmaktadır. Eğer anne yabancı uyrukluysa ve hatta alt tabakadan biri dahi olsa, kişi belli bir dereceye kadar yükselebilmekteydi. Devletin liyakat sisteminde soyun etkisinin çok fazla olmasından ötürü, kısmi aristokratik bir düzenden bahsetmek çok da yanlış bir tanımlama olmayacaktır. A-şi-na

248 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.203.

249 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.203, 284.

250 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.206.

251 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.203, 284.

Sse-mo örneğinde görüldüğü üzere, kağanın oğlu da olsa *tigin* yani prens unvanından öteye geçilmesine izin verilmemektedir. Muhtemelen ak kemik soyunun fertleri, ailenin soylu kanını korumada büyük hassasiyet göstermekte ve gerek aşağı tabakadan, gerekse yabancılarda olsun, soylarına karıştırmamaya dikkat etmekteydiler. Bozkırın bilinen bütün tarihinde bu böyle olduğu gibi, Batı Kök Türklerin halefleri olan Hazar kağanlarında da bu hassasiyet kısmen de olsa devam ettirilmekteydi. Hazar tahtında esas olarak erkeklerin soyundan gelmek ve kağan babanın oğlu olmak yeterli görülüyor, annelerin yabancı olması muhtemel olarak çok da fazla önem arz etmiyordu. Örneğin Hazar kağanı Yusuf, İspanya'ya gönderdiği mektubunda kağanlığın sadece ve sadece kendi ailesinin fertlerine ait olduğunu ve bununla geçmişteki atalarından miras alarak bu şekilde devam ettirdiklerini şu sözlerle ifade etmekteydi:

*Biz bütün hükümdarlar, hükümdar oğluyuz. Bizim atalarımızın tahtında yabancı oturamaz, babanın tahtına sadece oğlu oturur. Atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir. Devletimizde hükümdar olanlar devleti her daim kendi kanun ve emirlerinde korusun!*²⁵²

Hazarlardan evvelki bozkır imparatorluklarında hükümdarın tahtı miras olarak bir kağandan diğerine geçmekte ve bir bakıma ülüş çapraşık bir sistem dâhilinde yapılmaktaydı.²⁵³ Kök Türklerde Bumın'ın büyük oğlu K'o-lo İ-si-ki (Kara Issık) Kağan öldükten sonra, yerine oğlu Şe-t'u değil, kardeşi Mukan tahta geçmişti.²⁵⁴ Taht tevarüs yasasına göre tahtın varisi kağanın oğlu olmamakta, bunun yerine ailedeki ekber ve bilge evladın bir küçüğü veya küçük amcanın ekber yeğeni olmaktaydı. Tahtın tevarüsünü bekleyen ve kağanla aynı kandan gelen diğer adaylar ise, ülüş sistemi icabında görev almaktaydı.²⁵⁵ Nihayetinde her yeni seçilen kağan bir bakıma beraberinde

252 Karatay, *Hazarlar*, s.105, 298, 310.

253 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.76.

254 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.18-19; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.45.

255 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.80.

yeni görevlere atamaları ve yeni rütbelere terfi etmeyi de getirmekteydi. Bu atamalarda Türk devlet yapısında görülebilen, kağandan sonraki ikinci adamın, yani yabgunun belirlenmesi de önem arz etmektedir. İlteriş Kutluk Kağan'ın ihtilalden sonra milleti düzenleyip, rütbelerini verdiğini Bilge Kağan şu sözlerle ifade etmektedir:

Kangım kağan yiti yigirmi erin taşıkmış. Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmış, tagdaki inmiş. Tirilip yitmiş er bolmuş. Tengri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yagısı koñ teg ermiş. İlgerü kurıgaru sülep tirmiş, kubratmış. Kamagı yiti yüz er bolmuş. Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış budunug küngedmiş kuladmış budunug Türk törüsün ıçgınmış budunug eçüm apam törisinçe yaratmış boşgurmuş. Tölis Tarduş bodunug anda itmiş. Yabgug şadıg anda birmiş... / "Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağan-sızlaşmış milleti, carıye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş..."²⁵⁶

Yabguluk, genellikle kardeşlik söz konusu olduğunda görül-mekte olup, kağan olan ağabeyin küçük kardeşini, kendisinden sonraki en yüksek mertebe ile yetkilendirdiği ve Kök Türklerde çoğunlukla devletin batı kanadını yönetmekle mükellef olan liderlerine verilen bir unvandır. *Sui-shu*'da bu söz konusu hiyerarşik yapı şu şekilde tasvir edilmektedir:

*Eski rütbeleri Ye-hu [Yabgu], onun altında Şe [Şad], onun altında T'e-le [Tigin], onun altında Sse-li-fa, onun altında T'u-ten-fa ve diğerleri olmak üzere, toplam 23 sınıf vardı ki, hepsi babadan oğula geçiyordu.*²⁵⁷

²⁵⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.68-69.

²⁵⁷ Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.63.

Kağan seçiminden hemen sonra yapılan bu atamalar, bir tür yüksek askerî şura uyarınca gerçekleştirilmekteydi. Hsiung-nu'larda Mo-tu, Ch'an-yü olduğunda yaptığı ilk iş ordudaki görev dağılımını belirlemek ve komutanlarının yeni rütbelerine terfi ettirmek olmuştu.²⁵⁸ Kök Türk kağanı Bumın 552 yılında *İl Kağan* olarak otururken, işbu ikili yönetim uyarınca kardeşi İstemi'yi *yabgu* unvanıyla On-Okların yönetimine atayarak, devletin batı meselelerini ona bırakmıştı.²⁵⁹ Ağabeyi Mukan Kağan öldükten sonra başa geçen T'a-po da, küçük kardeşi ve büyük yeğenini önemli rütbelere terfi ettirerek, yetkilendirmişti:

*(Mukan) Oğlu Ta-lo-pien'i atladılar ve onun yerine kardeşini kağan seçtiler; bu da T'a-po Kağan'dı. T'a-po, Şê-t'u'yu Ör-fu Kağan ilan etti ve ona doğunun idaresini verdi; kardeşi Ju-tan Kağan'ı Pu-li Kağan ilan etti ve ona batının idaresini verdi.*²⁶⁰

MS. 683 yılında Kök Türklerin A-shih-na soyundan Kutluk, Tang'lara karşı isyanı devam ettirerek etraftaki boyları bir araya getirmiş ve kendini kağan ilan etmişti.²⁶¹ Ardından öncelikle kardeşlerine, sonra da diğer silah arkadaşlarına yetkiler vermişti. Hatta bir baskın sonrasında kurtardığı A-şi-tê Yüan-çen²⁶² adında birine *Apatarkan*, yani birliklerinin başkomutanı unvanı vererek askerî işlerden sorumlu yapmıştı:

Ku-to-lu, Hie-li'nin boyundandı. Yün-çung Tu-tu'su [askerî valisi] Şê-li Yüan-ying'in gürhununun bir boy beyiydi ve tudun unvanı kendisine miras kalmıştı. Fuenien mağlubiyete uğratıldığında [681] Ku-to-lu kaçan ve dağılanları topladı ve Tsung-ts'ai-şan Dağı kenarında mevziletti. Ayrıca Hei-şa-ç'eng şehrinde yönetimi ele geçirdi. 5.000 adamı vardı. Dokuz Boy'dan [T'ie-lêler] at çaldı ve zamanla güçlendi. Sonunda kendini kağan ilan

258 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.7-8.

259 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.281; Sinor, "Kök Türk İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yıkılışı", s.400.

260 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.18-19; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.27, dipnot 96.

261 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.212-214.

262 Bu kişinin meşhur Tonyukuk olup olmadığına dair çeşitli görüşler için bkz. Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.217-218, dipnot 858.

*etti. Kardeşlerinden Mo-ç'o'yu şad ve To-si-fu'yu Ye-hu [Yabgu] ilan etti.*²⁶³

O zamanlar A-şi-tê Yüan-çen adında, Şan-yü Tu-hu-fu'da boyunduruk altındaki ailelerin ve güruhların işleriyle görevlendirilmiş bir adam vardı; bu adam Wang Çang-şi [yaver] Wang Pen-li tarafından hapse atılmıştı. O sırada Ku-to-lu bir baskın yaptı. Bu durum karşısında [A-şi-tê] Yüan-çen cezasını çekmek için yeniden boylara geri dönebilme ricasında bulundu. Ricası kabul edildi. Boylara vardığında hemen Ku-to-lu'ya bağlılığını bildirdi. Ku-to-lu, Yüan-çen ile birlikte planlar hazırladı. Sonunda onu A-po-ta-kan [Apatarkan] ilan etti ve ona askeri işlerinin sorumluluğunu verdi.²⁶⁴

Kaynakların devamında ifade ettiğine göre İlteriş Kutluk Kağan'ın ölümünden sonra yerine seçilen kardeşi Kapgan, kağan mertebesine yükseltildiğinde usul uyarınca o da derhâl yüksek askerî şurayı toplayarak, komutanlarının ve akrabalarının yeni atamalarını ve terfilerini yapmıştı:

*Mo-ç'o (Kapagan Kağan), Ku-to-lu'nun (Kutluk, ya da İlteriş Kağan) kardeşlerinden biriydi. Ku-to-lu (Kutluk) öldüğünde oğlu henüz çok küçüktü. Bunun üzerine Mo-ç'o tahtı ele geçirdi ve kendisini kağan ilan etti...*²⁶⁵

2. yılda [699] Mo-ç'o kardeşi To-si-fu'yu sol kanat Şad'ı ve Ku-to-lu'nun oğlu Mo-kü'yü sağ kanat Şad'ı ilan etti. Her biri 20.000'den fazla adama sahip birer orduya komuta ediyordu. [Mo-ç'o] ayrıca oğlu Fu-kü'yü Küçük Kağan ilan etti; Fu-kü rütbe olarak yedi Şad'ın üstünde yer alıyor, öncesinde olduğu gibi [Batı Türklerin] Ç'u-mu-k'un'un ve diğerleri gibi on boyunu yönetiyordu ve 40.000'den fazla askere sahipti. Ona T'o-si [Batıyı ele geçiren] Kağan unvanı verildi...²⁶⁶

Gumilëv'a göre bu çok karmaşık ve girift üleş sisteminde taht tevarüs yasası ilk ağızda kurucu rol oynamakta ve büyük faydalar sağlamaktaydı. Bu sayede Kök Türkler tarihinde iki

263 Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.213-214, 295.

264 Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.214-215, 295.

265 Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.219.

266 Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.226-227.

defa devlet yönetiminde kritik anların yaşanmasına yol açabilecek çocuk yaştaki veliahtların tahta geçmelerini de önlemişti.²⁶⁷ Mevcut kağanların yönetiminde toplumun kendilerinden beklentileri, öncelikle töreye uymaları ve ili düzende tutup, millete sahip çıkmalarıydı. Dolayısı ile kağan adaylarının aklıselim, cesur ve olgun bir yaşta olmalarına dikkat edilmekteydi. Bunlar hayati unsurlar olup, yazıtlarda ve kaynaklarda bahisleri yer almaktadır. Örneğin kurultay tarafından kağan olarak Şe-t'u seçildiğinde, sahip olduğu şu nitelikler göz önünde bulundurulmuştu:

*Şe-t'u kuzenlerin sadece en büyüğü değil aynı zamanda en cesuru olduğu için, hemşerileri ondan çekiniyorlardı... T'u-küe'lerin bilge kişileri durumu aralarında görüşerek şu karara vardılar: 'Dört kağanın oğulları içinde en akıllı ve bilge olan Şe-t'u'dur!' Bunun üzerine onu seçtiler ve İ-li-kü-lu Şad Mo-ho-şi-po-lo Kağan unvanıyla onu hükümdar ilan ettiler. Şe-t'u kendisine ayrıca Şa-po-lüe adını verdi... Şa-po-lüe cesur biriydi ve tebaasının kalbini kazanmayı başardı. Kuzey Barbarların hepsi onun tebaası oldular...*²⁶⁸

Bir kağan öldüğünde geride kalan varislerinin yaşlarının küçük olması gibi bir durum söz konusu olduğunda, ölen kağanın varsa bir küçük kardeşi tahta geçmekteydi. Daha sonra bu amca kağan öldüğünde, bir önceki kağanın oğlu yeterli yaşa gelmiş ve meziyetleri ile beylerin takdirini kazanmış ise, kurultay tarafından tahta geçmek için öncelik tanımaktaydı. Böyle bir vakaya örnek olabilecek varislerden bir tanesi az önceki örneğin kahramanı olan, K'o-lo İ-si-ki Kağan'ın oğlu Şe-t'u'ydu. Muhtemelen babası öldüğü esnada yaşı çok küçük olduğu için amcası Mukan, kağan olarak seçilmişti. Ancak Mukan ölüm döşeginde kendi oğlunu değil de küçük kardeşi Ta-po'yu seçmelerini tembihlediğinde ise, töreye hem uymuş hem de çiğnemişti. Nihayetinde töreye göre tahtta öncelik hakkı, büyük ağa-

267 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.81.

268 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.66; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.79-80.

beyinin oğlu Şe-t'u'ya aitti. Fakat yine de Şe-t'u ve diğer ileri gelen beyler Ta-po'ya duydukları saygıdan ötürü belki de buna ses çıkarmamışlardı. Herhalde Ta-po Kağan başa geldikten bir süre sonra, ağabeyinin töreyi çiğnemesinden kendisi de rahatsızlık duymuş olacaktı ki, oğlu An-lo'ya şu sözleri söyleme gereği hissetmişti:

Baba oğul arasındakinden daha yakın bir akrabalık bağının olmadığını duydum, fakat büyük erkek kardeşimin (Mukan Kağan'ın) kendi oğluna [Ta-lo-pien'e] bırakacak bir şeyi yoktu ve ülkeyi bana emanet etti. Ben öldükten sonra, Ta-lo-pien'e dikkat et, gözünden ayırma!²⁶⁹

Ancak Ta-po öldükten sonra ülkenin ileri gelenleri yine Ta-lo-pien'i başa geçirmek isteyince, bu kez töre teamüllerinin çiğnenmesine daha fazla tahammül edemeyen Şe-t'u, kurultayın aldığı bu karara karşı çıkmıştı:

T'a-po'nun ölümünden sonra ülkenin ileri gelenleri Ta-lo-pien'i başa geçirmek istediler, fakat Ta-lo-pien'in anesi aşağı sınıftan biri olduğu için, T'u-küe'lerin çoğu buna karşı çıktı. An-lo'nun annesi ise asil bir aileden geliyordu, T'u-küe'ler ona büyük saygı duyuyorlardı. Sonunda Şe-t'u gelerek ülke ileri gelenlerine şöyle dedi: 'Şayet An-lo'yu tahta çıkarırsanız, erkek kardeşlerimle birlikte ona hizmet etmek isterim. Yok, eğer Ta-lo-pien'i hükümdar yapmak istiyorsanız, o zaman sınırlarda nöbet tutarım ve keskin kılıçlarım, uzun mızraklarım ile onu kollarım!' Şe-t'u kuzenlerin sadece en büyüğü değil aynı zamanda en cesuru olduğu için, hemşerileri ondan çekiniyorlardı, karşı gelmeye cesaret edemediler. Sonunda An-lo tahtın varisi oldu...²⁷⁰

Bir diğer örnek Orhun yazıtlarda yer almaktadır. Bunlar içerisinde bizzat kendi yazıtında ve kendi ifadeleri ile olayı açıklayan kişi, Bilge Kağan'dır. Bilge Kağan, babası İltiş öldüğünde yaşı küçük olduğu için töre kurallarına göre kurultay tarafından kağan seçilememişti. Bu olayı kendi ifadeleri ile şu şekilde izah etmektedir:

269 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.65-66.

270 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.66.

[Kangım] kağan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım. Ol törüde üze eçim kağan olurtı. Olurupan Türk budunug yiçe itdi, yiçe igit[t]i. Çığaŋg bay kıldı, azıg öküş kıldı. Eçim kağan olurtuk[d]a özüm erk[...]iy[...] Tengri [yarlıkaduk üçün] tört yihirmi yaşımka Tarduş budun üze şad olurtum... / “Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amcam kağan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, tekrar besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı. Amcam kağan oturduğunda kendim prens... Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdum...”²⁷¹

Taht tevarüs sisteminde mevkii aşağı olan veya yaşı küçük olan çocukların tahta geçmelerinin engellenmeye çalışılması-
nın yegâne sebebi, meydana gelebilecek kargaşanın önüne geç-
mektir. Özellikle yaşı küçük olan bir varisin tahta geçmesi, ge-
rek tahtın diğer adayları tarafından memnuniyetsizliğe sebebe
verecek veyahut bu varisin tahta geçmesinde karar merciinde
olan arka plandaki hatun veya devlet adamlarının kontrolünde
bir kukla haline gelecektir. Her iki durumda bir iç çalkantının
doğmasına sebep olacaktır.

Kağanların eşleri olan hatunların, hem taht tevarüs sistemin-
de hem de devlet yönetiminde bir takım olumlu ve olumsuz
yönde etkileri söz konusu olabilmekteydi. Söz gelimi Hsiung-
nu’ların reisi Hu-han-yeh, varis tayin ederken, eşlerinin önem-
li görüşleri üzerine aldığı kararı değiştirmiştir. Bu sayede gele-
cekte muhtemel bir kargaşanın meydana gelmesi engellenerek,
olumlu bir karar verebilmesinde eşlerinin büyük etkisi olmuş-
tur. Hu-han-yeh Chan-yü, Chuan-ch’ü ve Büyük Yen-chih
unvanları ile iki kız kardeşi kendine eş olarak almıştı. Bu kız
kardeşler arasında büyük olan Chuan-ch’ü Yen-chih gözdesiy-
di ve bu nedenle ondan olan oğlu Chü-mo-chü’yi de varis ola-
rak atamak istemekteydi. Fakat Chuan-ch’ü Yen-chih, oğlunun
yaşı küçük olduğundan onun yerine küçük kız kardeşi Büyük
Yen-chih’in büyük oğlu Tiao-t’ao-mo-kao’nun başa geçmesi-
nin daha munasip olduğunu öne sürerek bu karara karşı çıkmış
ve şu gerekçeleri söylemiştir:

²⁷¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.71.

*10 yıldan fazla bir süredir Hsiung-nu'lar karışıklık içinde-
derler. [Bu, düğümlemiş] çözilemeyen [bir] saç gibi-
dir. Han [devletinin] yardımı sayesinde tekrar huzura
kavuştuk. Bugün barış ve huzurun sağlanmasının üze-
rinden çok zaman geçmedi. Halk savaşlardan korkuyor,
Chü-mo-chü'nün yaşı küçük [olduğu için] halk onu din-
lemeyecek [ve] korkarım ki ülke yeniden tehlikeye gire-
cektir. Ben ve Büyük Yen-chih bir aileyiz, çocuklarımız
arasında [bir] fark yoktur. [Bu sebeple] Tiao-t'ao-mo-
kao'nun başa geçmesi daha iyi olur.²⁷²*

Büyük Yen-chih ise tam tersine yaşı küçük olmasına karşın ablasının oğlu Chü-mo-chü'nün başa geçmesinin daha doğru olduğunu, devlet yönetimi konusunda da herhangi bir sorun olmayacağını ve ayrıca soylu evlat yerine, mevkii daha düşük bir evlâdın varis olarak atanmasının bir takım sorunlara sebep olacağını ifade etmekteydi:

*Chü-mo-chü yaşı küçük olsa da, ileri gelenlerle birlikte
devlet işlerini yürütebilir. Bugün soylu olan [oğul] bir ke-
nara bırakılıp mevkisi düşük biri başa geçirilirse gelecekte
mutlaka karışıklık çıkar.²⁷³*

Nihayetinde Hu-han-yeh, ilk teklifi kabul ederek büyük oğlu Tiao-t'ao-mo-kao'yu, gelecekte tahtı kardeşine devretmesi şartıyla varis tayin etmişti.²⁷⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere kadınların tahta geçecek varisler üzerinde verilecek kararlarda önemli etkileri söz konusudur. Ancak bu etki, sadece varislerden kimin başa geçeceği üzerine değil, bazen devletin yönetiminde de kendini hissettirmekteydi. Böyle bir durum söz konusu olduğunda, eş üzerindeki nüfuz kullanılarak her zaman iyi bir yönetim sergilenmemekte, bunun yerine devlet içerisinde büyük kargaşanın doğmasına sebep olunmaktaydı. Belki de bundan kaynaklı olarak Hsiung-nu'lardan sonra Kök Türklerin taht tevarüs sisteminde yaşı küçük olanların tahta geçmesi engellenmeye çalışılmış olmalıydı. Ancak yine de Kök Türklerin son

272 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.66.

273 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.67.

274 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.67.

yıllarında bu kural bir kenara bırakılmış ve büyük bir kavganın tekrar alevlenmesine sebep olarak devletin sonunu getirmişti.

Bilge Kağan öldükten sonra devlet adamlarının ittifakıyla yerine geçen büyük oğlu İ-jan'ın da çok geçmeden hastalanarak ölmesi üzerine, bu kez küçük kardeşi Pi-kia-ku-to-lu Kağan (Bilge Kutluk Kağan) olarak tahta geçmişti. Çin İmparatoru Yukin-wu-wei Tsiang-kün, sağ kuş alayı generali Li Çi'ye bir atama belgesiyle Türklere gitmesini ve kağanı 'Teng-li Kağan' ilan etmesini emretmişti. Ancak kağanlık tahtına oturan Teng-li'nin yaşının çok küçük olması ve bu nedenle devlet işlerini yönetecek durumda olmamasından dolayı, kısa zaman içinde annesi olan ünlü vezir Tonyukuk'un kızı P'o-fu Hatun'un tesiri altında kalmıştır. Annesinin alt derecedeki komutanlardan Yü-sse Tarkan ile samimi bir ilişki içerisinde olması da, işleri daha da karmaşık hale getirmiştir. Nitekim P'o-fu ve Yü-sse Tarkan'ın, Teng-li üzerindeki kötü etkileri ve yanlış telkinleri ile devletin doğusu ve batısında görev yapmakta olan, gittikçe itibar ve güç kazanan iki amcasını ortadan kaldırmaya kalkışmıştır. Bu söz konusu iki amcadan biri Sol Şad diğeri de Sağ Şad unvanı ile önemli mertebelerde olup, bulundukları konum itibarıyla emri altındaki subayları ve komutanları tarafından çok sevilen ve sayılan başarılı idarecilerdir. Komuta altındaki askerler ve aileleri tarafından da hürmet edilen ve sevilen kişiler olmaları, P'o-fu Hatun için büyük tedirginliğe sebep olmaktaydı. Dolayısı ile derhal harekete geçerek, tezgâhladığı bir komplo ile Batı Şad unvanını taşıyan amcaı öldürürler. Bu olayın haberini alan ve aynı sonun kendisinin de başına geleceğini ön sezen Doğu Şad P'an-k'üe T'ê-le (Pan Kül Tigin), derhal harekete geçerek yeğeni Teng-li'yi öldürür ve yerine Bilge Kağan'ın diğer oğlunu tahta çıkararak kendini güvence altına almaya çalışmıştır. Fakat zincirin ilk halkasının kopması Batı Şad'ın öldürülmesi ile başlamış ve geri kalan halkalar da ardı ardına tek tek kopmaya devam ederek, devletin sonunu getirecek olan büyük taht kavgasının başlamasına sebep olmuştur.²⁷⁵

275 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.318-319; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.91-92.

Taht tevarüs sistemi sayesinde Kök Türk devletinin kuruluş yıllarında iktidar daima kabiliyetli kişilerin elinde kalmakta ve ilk etapta ülüşlerinin başında bulunan ailenin diğer üyeleri de er ya da geç yönetim başına gelecekleri ümidiyle disiplini bozmayarak herhangi bir teşebbüse geçmemekteydi.²⁷⁶ Ancak ilerleyen safhalarda bu sistem, yetenekli ve erdemli adayların tahta geçebilmeleri için seçilebilmelerinde büyük fayda sağlamasına karşın, ailenin tüm erkek fertlerinin içlerinde sabırsızlık, kıskançlık ve hasedin doğmasına da sebep vererek, bir olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir. Bu olumsuzluklar bir süre sonra gün yüzüne çıktığı zaman, büyük kavgalara mahal vermeye başlayacaktı. Nitekim Eski Türk devletlerinde meydana gelen iç ihtilaflar gözden geçirildiğinde, yukarıdaki örnekte de olduğu üzere, hükümdarın beylerinden ziyade bütün isyanların başında aile ile kan bağı olan tiginlerin ve şadların bulunması bir tesadüf değildir.²⁷⁷ Belki de bu olası iç kavgaların meydana gelmesine mahal vermemek amacıyla, ailenin erkek üyelerinin hem alt tabakadan hem de yabancı gelinlerden doğan erkek çocuklarının kutlu tahtta hak iddia etmelerine engel olunmaya çalışılmıştı. Bir bakıma meşru ve gayri-meşru ayrımı ile ailenin genişleyen soy ağacının dallarını, çekirdek olan ana gövdede yoğunlaştırarak, nispeten bu kavgaların önüne geçmeye çalışmışlardı. Fakat yine de diğer soylu üyelerin, birer tehdit unsuru olarak algılanmasının önüne geçilememiş ve bu güvensizlik yeşertildikçe sorunların tekrar gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur.

A-shih-na siyasî iktidarı ile beraber, gayri-meşru olarak nitelenen varislerin tahta çıkmalarına engel olunmuştu. Bu kararın alınmasındaki etken, muhtemelen geçmişte yaşanan büyük çaplı kanlı kavgalar olmalıydı. Bu sebeple anne ve babadan gelen kut yolu ile soylu saf kan korunmaya çalışılmakta ve sadece bu kandan gelenlerin tahta geçmesi uygulamasına gidilmeye çalışılmaktaydı. Bu bağlamda *Tang-shu*'da geçen bir fıkra, bu

276 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.81-82.

277 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.82.

ilgili teorik yorumu destekleyecek yönde bir bilgi ihtiva etmektedir. Söz konusu bilgide Şe-t'u Şa-po-lüe Kağan, kendisinden sonra tahta oturması için kardeşi Ç'u-lo-hou Yabgu'yu varis göstermişti. Ancak Şe-t'u'nun ölümünün ardından tahta geçme konusunda Ç'u-lo-hou gönüllü olmamış ve yeğeni Yung-yü-lü'ye teklif etmişti. Birbirlerine tahtı teklif eden amca ve yeğen arasındaki diyalog, işbu teori için önemli ip uçlar vermektedir:

Şe-t'u [Şa-po-lüe], küçük oğlu çok mahcup ve çekingen olduğu için ölmeden önce yazdığı vasiyetinde, küçük erkek kardeşi Ye-hu [Yabgu] olan Ç'u-lo-hou'yu tahtına varis tayin etmişti.

Yung-yü-lü, Ç'u-lo-hou'ya, onu alıp getirmek üzere bir görevliyi gönderdi. Ç'u-lo-hou'ya tahta çıkartmak istedikleri sırada, Ç'u-lo-hou, Yung-yü-lü'ye şunları söyledi: 'Mu-han Kağan'dan beri hep küçük erkek kardeşi kendisinden büyük olana, meşru oğlu, meşru olamayana tercih etmeyi alışkanlık haline getirdik. Böyle yapmakla atalarımızın kurallarını inkâr etmiş oluyoruz. Böylelikle de birbirimize saygımız kalmıyor. Tahta sen çıkmalısın, ben de hiç tereddüt etmeden önünde eğilmeliyim!' Fakat Yung-yü-lü de bir görevli aracılığıyla Ç'u-lo-hou'ya şunları ilettiler: 'Sen benim amcamsın, babamla köklerin aynı ve ikiniz bir gövde oluşturuyorsunuz. Ben bu gövdenin sadece bir dalı ya da yaprağıyım. Benim hükümdar olmam doğru değil, bu, kökleri ve ağacın gövdesini, dal ve yaprak yerine koyarak aşağılamak demektir, üstelik benim gibi genç ve sıfatsız biri, amcam olan seni de aşağılamış olur. Ayrıca ölmüş babamın emrine de karşı gelemem. Bu yüzden tereddüt etmemeni rica ediyorum.' Defalarca edilen allı pullu iltifatlardan sonra Ç'u-lo-hou sonunda tahta çıktı. Ye-hu Kağan unvanını aldı ve Yung-yü-lü'yü, Ye-hu [Yabgu] tayin etti."²⁷⁸

Ç'u-lo-hou'nun ifadelerini göz önünde bulundurarak yorumlama yapan Gumilëv da, bu çapraz taht tevarüs sisteminin Mukan Kağan ile başlamış olmasına katılmaktadır. Onun oluş-

278 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.79-80; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.149.

turduğu bu çapraz taht ülüş sistemi ve gayri-meşru çocukların bu haktan mahrum bırakılması sayesinde kargaşa bir nebze engellenmişti.²⁷⁹ Ancak Ç'u-lo-hou'nun yeğenine söylediği ifadeler göre daha evvel böyle bir şey söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu ifade genel anlamda yorumlamaya çok açıktır. Eğer Ç'u-lo-hou'nun sözlerinin tamamı doğru olarak kabul edilirse, Mukan Kağan'dan evvelki zamanlarda gayri-meşru çocukların da tahta geçmiş olduğu gibi bir durum akla gelmektedir. Şayet Çinli prenseslerden doğan erkek çocukların tahta geçmesi gibi bir durum gerçekleşmiş olsaydı, o zaman Çin kaynaklarının bundan bahsetmemesi gibi bir şey olmazdı. Genel olarak Çin hanedan yıllıklarının hiçbirinde böyle bir olayın gerçekleştiğine dair bir bahis yoktur, fakat beklenti vardır. Her ne kadar Han hanedanlığından itibaren, göçebe hükümdarlara prenses gönderme politikalarının arkasındaki önemli amaçlardan biri bu niyet olsa da, böyle bir plan beklenen sonuçları vermemiştir. İlk kez Han İmparatoru Kao'tsu zamanında, Liu King tarafından ortaya atılan bu plan vesilesiyle Hsiung-nu saldırıları durdurulmaya çalışılmıştır. Geleceğe dönük bu politikanın esasına göre, Çinli prenseslerden doğacak erkek çocuğun, bir gün göçebe tahtına oturarak göçebeler üzerinde hâkimiyet kuracağı umulmaktaydı. Bu varisin bir gün iktidar olması neticesinde, hem büyükbabasının Çin imparatoru olması ve hem de Çin hanedanı ile soy bağlarının kurulması sayesinde, Çin nüfuzunun doğrudan doğruya göçebeler üzerinde etkin olacağı ve onlar üzerinde otorite tesis edileceği hayal edilmişti. Ancak Çin hanedanları, Türklerin taht tevarüs sistemlerini yanlış algılamış ve bu nedenle başarısız olmuşlardır.²⁸⁰

Bir diğer dikkat çeken mevzu da, Ç'u-lo-hou Yabgu ile Yung-yü-lü arasında geçen bu diyalogun belki de danışıklı olarak yapılmış oluşudur. Taht tevarüs sistemine göre Ç'u-lo-hou'nun kağan olarak seçilmesi gerekmektedir. Ancak kağan adayının

279 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.80-82, 140.

280 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.513-514; Onat Orsoy Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.93.

buna hevesli olmayı istemezmiş gibi gözükmesi ve yeğenine teklif etmesi, Moğollarda görülen bir âdeti anımsatmaktadır. Moğolların kurultayında han seçilirken, belirlenen adayın bunu hemen kabul etmeyip kırk gün boyunca diğer adaylara teklif etmesi gibi bir gelenek mevcuttur. Cüveynî'ye göre Cengiz'in vasiyeti üzerine kurultayda seçilen Ögedey, gönülsüzmüş gibi bir tavır takınarak hanlığa kendisi yerine kardeşlerinin ve amcalarının daha layık olduğu söylemekte diretmiş ve bunu onlara teklif etmişti.²⁸¹ Ögedey'in ölümünden sonra tekrar toplanan kurultayın kararıyla seçilen Güyük de, yine gelenek icabı benzer bir davranış sergilemişti:

*Han'ın oğullarından Güyük, akıllı, bilgili ve yiğit oluşuyla ün yapmıştı. Kardeşlerin en büyüğü olup, dünyanın acısını tatlısını tatmış tecrübeli biriydi. Gösterilen adaylar arasında Köten hasta, Siremün küçüktü. Geriye Güyük kalıyordu. Annesi Töregene Hatun, Güyük'ün tarafını tutuyordu. Beki ve oğulları Noyanların ve devlet ileri gelenlerin çoğu da Güyük'ten yana görüş bildirdiler. Buna rağmen Güyük, âdet olduğu üzere hanlık konusunda nazlanıyor, istemezmiş gibi görünüyor ve başkalarının bu işi kendisinden daha iyi yapacağını ileri sürüyordu. Sonunda kamanın görüşüne uyarak büyük şehzadeler bir araya topladılar. Törende hazır bulunanlar, külahlarını çıkarıp kemerlerini çözdüler. Bir elinde Yesü, bir elinde de Hordu tutarak onu padişahlık tahtına oturtular ve bir kadeh şarap sundular. Bundan sonra içerde ve dışarda bulunanlar üç defa diz çökerek ona Güyük Han ismini verdiler...*²⁸²

Kağan olmak için sadece zeki, bilgili ve ak kemik ailesinin bir üyesi olmak yeterli değildir. Halka karşı hoşgörölü, şefkatli, erdemli ve yasalara sıkı sıkıya bağlı olmak da büyük önem arz etmektedir. Bir bakıma A-shih-na Sse-mo'nun hem doğuştan kusuru hem de başına gelen talihsiz olayda olduğu üzere, kağanların gerekli nitelikler ile beraber halkın gönüllerini kazanmaları da gerekmektedir. Batı Kök Türklerin meşhur lideri

281 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.186-189.

282 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.235.

T'ung Yabgu Kağan'da gereken liderlik vasıflarına sahip olmasına karşın, sert yönetimi yüzünden halkı ondan yüz çevirmişti. İktidarının ilk yıllarında elde edilen başarılarından ötürü sabırlı olan boylar, bir noktadan sonra tahammül edemez hale gelmişlerdi. Çin Kaynaklarında T'ung Yabgu Kağan'dan şu şekilde bahsedilmektedir:

*T'ung Şe-hu [Yabgu] Kağan gücüne güvenerek, buyruğu altındakilere iyi davranmıyordu ve halk ondan nefret ediyordu. Oldukça fazla sayıda insan ona karşı ayaklandı ve onu devirdi. Amcası Mo-ho-tu [Bağatur] onu öldürdü...*²⁸³

Alban Tarihi'nde ise gerçekleşen bu hadiseyi, oğlu Şad'a ülkedeki kargaşalar hakkında bir mektupla haber gönderen T'ung Yabgu şu sözlerle anlatmaktadır:

*Haydutlar bana baskın yaptı ve sen artık yüzümü göremeyeceksin. Çünkü ben akılsız hareket edip makamımı kuvvetlendirmedim, kendimi kendim için faydasız olan hükümran olmaya verdim. Bunun için de hadsiz hudutsuz kibrim beni cezalandırarak yüksek mevkiimden uçuruma attı. Sana tavsiyem bir an dahi beklemeden seninle bir arada olanların hepsini mahvetmen ve canını onlardan kurtarmandır. Çünkü eğer onlar burada meydana gelen hadiselerden senden önce haberdar olurlarsa, seni yok ederler. O zaman ben de veliahtsız ölürüm...*²⁸⁴

Bir başka örnek olarak verilebileceğimiz Türgişlerin reisi Su-lu Kağan'ının hazin biten sonu da, T'ung Yabgu gibidir. Önceleri toplumda herkese eşit mesafede duran, adil yöneten ve cömert bir lider olarak tasvir edilen Su-lu, bu özellikleri ile birbirine düşman kabileleri dahi hükmü altında barış içerisinde yaşamalarını sağlarken, daha sonra bu davranışlarının yerine bencil ve ketum bir tavır sergilemeye başlamıştı. Böyle devam eden tavırlarından bıkan ve rahatsızlık duyan beyleri, çok geçmeden kendisine düşmanlık beslemeye başlamışlardı:

Önceleri Su-lu adamlarını sever ve iyi davranırdı. Karakteri özenli ve hoşgörülü idi. Her muharebeden sonra elde edi-

283 Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, s.86-87; Karatay, Hazarlar, s.62.

284 Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s.179.

len ganimeti beylerine dağıtırdı. Bu nedenle başka boylar da ona bağlanmıştı. Ondan hoşnuttular ve bütün güçleri ile kendilerini ona adanmışlardı. Daha sonra T'u-po'lar [Tibetliler] ve T'u-küe'lerle [Türkler] temasa geçti. Her iki hakan da bir kızlarını ona eş olarak verdiler. Böylece üç krallığın kızları aynı sırada 'katun' [prenses] oldular. Oğullarından birçoğu še-hu [yabgu] unvanı aldı. Masrafları her geçen gün arttı. Hâlbuki hazinesinde yeterli parası yoktu; yaşlanmıştı; endişeli, zavallı ve desteksizdi. Bu nedenle ganimetleri elinde tutmayı ve dağıtmayı tercih etti. Beyleri kendisini terk etmeye başladılar. Arkasından geçirdiği bir felç hastalığı yüzünden organlarından biri tutmaz ve işlemez hale geldi. Bu sırada iki büyük boyun reisleri olan Mo-ho [Baga] Tarkan ve Tu-mo-çi oldukça güçlüydü. Soylarının So-ko'dan geldiğini söyleyen adamları sarı boylar olarak, Su-lu'nun boyları da kara boylar olarak adlandırılıyordu. [Bu iki taraf] birbirlerine karşı kinliydi. Daha sonra, Mo-ho [Baga] Tarkan ve Tu-mo-çi, bir gece ansızın Su-lu'ya saldırarak onu öldürdüler.²⁸⁵

Bozkırda liderlere koşulsuz sadakat diye bir şey yoktu, sadece lidere eşlik etmek vardı. Beraberliğin devamı, karşılıklı güvenin geliştirilerek aradaki bu ince çizginin korunmasına bağlıdır. Bu çizgi, bir nevî toplum sözleşmesidir. Bozkır toplum sözleşmesi, taraflardan birinin sürekli kazandığı diğerinin de zarara uğradığı, Rousseau'nun tasvir ettiği türden bir toplum sözleşmesi değildir. Bu sözleşmenin şartları kesindir, bozulduğu takdirde bedeli de ağırdır.²⁸⁶ Bir hükümdar ne kadar kudretli ve ne kadar güçlü bir yönetme kabiliyetine sahip olursa olsun, halkına karşı sert bir tutumda bulunmamalı, kötü muamele etmemeli ve ölçüyü kaçırmamalıdır. Bozkırda kağanlar ve kara budun arasındaki karşılıklı sözlü antlaşmanın yükümlülüğü ağırdır. Bu antlaşmanın şahitliğini yapan, yeri göğü yaratan Tanrı'dır. Dolayısı ile kağanlar kötü yönetimlerinden ötürü tahttan indirilirken, Tanrı'nın onlara bahsettiği kutun gitmesinin gerekçe gösterilmesi, bundan kaynaklı olmalıdır. Halk, bunu Tanrı'nın

285 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.121.

286 Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.43.

kendilerine verdiği yasal bir hak olarak görecektir ve kullanmaktan hiç çekinmeyecektir. Nitekim T'ung Yabgu'nun başına gelen de bu olmuştur.

Kağanların sadece soydan gelen iktidar hakkı ve gücü toplumu yönetebilmek için yeterli değildi. Çinli müellif Kuo Yian-çen'in, A-shih-na Hien'in On Oklara Kağan olarak tayin edilmesi teklifi üzerine bu konuyla ilgili saraya sunduğu rapor, bu ilgili hususu aydınlatmak açısından önem arz etmektedir. Sunduğu raporda On Okları kontrol edebilmek için A-shih-na sülalesinden birini, sırf aileden gelen soy hakkı yüzünden alelade bir şekilde kağan olarak atamanın ne kadar yanlış bir karar olduğunu eleştirmektedir. Tespitleri önemli bir değerlendirmenin ve gözlemin bir sonucu olması açısından kayda değerdir:

Bir diğer yandan eğer A-şi-na Hien'in kağan olarak atanması teklif ediliyorsa, bunun sebebi Hien'in kağan soyundan gelmesi ve iktidara gelir gelmez On Okları yanına çekip hükmedeceği düşünüldüğü için değil midir? Fakat Hien'in babası Yüan-k'ing, amcası Pu-lo, kardeşi T'ui-tse, keza Hu-şe-lo ve Huai-tao da kağanların soyundan değiller miydi? Vaktiyle Dört Garnizon'un Çinli valisi, yabancı beylerin yönetimi altındaki On Okların huzurlu olmadıklarını düşünerek, bir fermanla Yüan-k'ing'e kağan unvanı verilmesini teklif etmişti, fakat [beklenenin] aksine Yüan-k'ing On Okları yanına çekip, yönetmeyi ve kalplerini kazanmayı başaramadı. Elbette ki bu yüzden Yüan-k'ing haydutlar [Türkler] tarafından mağlup edildi ve Dört Garnizon nihai olarak kaybedildi. Tsung-tsie, son yıllarda Hu-şe-lo ve Huai-tao'nun kağan tayin edilmesi teklifinde bulundu; ama onlar da On Okları kendilerine çekip yönetemediler. Bu yüzden Tokmak yıllarca kuşatma altında kaldı ve askerlerimiz açlıktan kıvrandılar. Kaldı ki, şu son yıllarda Tibetliler de birer fermanla sırayla T'ui-tse ve keza Pu-lo ve Pa-pu'ya kağan unvanı verdiler; ama bunlar da On Okları kendilerine çekip kazanamadılar. Tüm bu insanlar kendilerini zayıflatıp, ortadan yok oldular. Bunun sebebi nedir? Bunun sebebi, kağanların soyundan gelen bu kışilerin tebaalarını dirayetle yönetecek vasıflara sahip ol-

mamaları, iyi niyetle ve adilâne hareket etmemeleriydi. Dolayısıyla insanlar kalplerini onlara açmadılar. Onlar, iktidara geldiklerinde, On Okları kendilerine çekip desteklerini alamadılar. Yaptıkları tek şey Dört Garnizon'un ağır bir yara almasına yol açmak oldu. Görüldüğü kadarıyla bir fermanla kağanların soyundan gelen birini başa getirmek, artık On Okları kazanmak için başvurulacak bir metot değildir. İmdi; Hien'in dirayet ve adaletinin babasının ve ağabeyininkilere denk olmaktan çok uzak olduğunu anlamış bulunuyorum. Şu ana kadar dirayet ve prestijini ortaya koyamamış birisi, ne yapıp da insanların kalbini kazanacak ve kendilerine gelmesini temin edecektir?..²⁸⁷

Kuo Yüan-çen'in bu raporunda dikkat çektiği mesele, aslında Türk toplumunun iç mekanizmasının nasıl işlediğini anlayabilmek için gerçekten yerinde bir tespittir. Çin, kendi itaatleri altında olan ve saraya hizmet eden soylu bey ve bey çocuklarını kağan olarak atamakta ve onların soylu aileden gelen doğuştan yönetme hakları aracılığı ile boyları kontrol altında tutabileceklerine inanmaktaydı. Ancak bu raporda görüldüğü üzere, Türk toplumunda, soylu bir aileden gelmek yönetme hakkını sahip olmak anlamına gelmemektedir. Ta-lo-pien ve A-shih-na Sse-mo gibi babaları ünlü bir kağan dahi olsa, söz konusu veliaht, cesareti ve bilgeliği ile tebaası olan toplumu yönetme vasıflarına sahip değil ise, boyların takdirini ve saygınlığını kazanamamaktadır.

Sonuç olarak, müellifin raporunda da belirttiği üzere vasıfsız liderler boyları kendine çekmeyi başaramadığı gibi, boylar da böyle bir kişiye itaat etmemekteydi. Mau-Tsai'nin de tespit ettiği üzere, ilin güçlü ve boyların tabi olabilmesi kağanların karakterine ve becerilerine bağlı olmaktaydı. Eğer yönetme vasıflarına sahip bir kağan, hoşgörülü ve adaletli bir mizaca sahip ise, boylar kendi rızalarıyla gelip itaat ediyorlardı. Bunun tam tersi söz konusu olduğunda ise hiçbir boy gönüllü itaat etmediği gibi, tabiri caiz ise elde avuçta kalanlar da isyana kalkışıp, ili

287 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.246.

terk ediyordu.²⁸⁸ Bu nedenle kağanlar, sürekli olarak güçlerini ve itibarlarını yükseltmeye çalışmaktaydı. Çünkü göçebeliliğin koşulları altında gevşek biçimde bir arada duran devlet yapısı, çorap söküğü gibi kolayca dağılabilmektedir. Göçebe ve yarı göçebe yapıları devletler, ancak kağanların şahsında var oluyor, ya da yıkılıyordu. Eski Türk devlet yapıları ile ilgili kaynakları incelerken bu çok görülen bir vakayı teşkil etmektedir. Mau-Tsai'nin tabiri ile halkının önünde kendisini ispatlayabilmek için liderlerin "cesaret denemesine" ihtiyacı olmaktaydı.²⁸⁹

Kurultay, Toy ve Kengeş

Moğolcadan Türk dillerine geçen *kurultay*, kelime anlamı olarak "danışma meclisi, meclis, şura, encümen, divan"²⁹⁰ demektir. Kurultay, Türkçe 'kurul-' fiilinden ve Moğolca '-tay' ekiyle oluşturulmuş bir sözcüktür.²⁹¹ Türkçe bu sözcüğün karşılığı olarak "danışmak, fikir edinmek, istişare etmek" gibi eş anlamda kullanılan *kengeş/kéneş*²⁹²/*keniş*²⁹³ sözcüğü karşılık gelmektedir. Ancak kurultay sözcüğü, Cengiz Han'ın hâkimiyeti ile birlikte Türk dillerinde de yer edinmiş ve kengeşin yerini alarak yaygın bir kullanım haline gelmiştir. Oğuz Türkçesinde kengeş olarak görülen bu sözcüğünün haricinde aynı anlamı ihtiva eden "yığınak, dernek, derim" sözcükleri de yer almaktadır.²⁹⁴

Kaşgarlı'nın to.y, xân to.y olarak verdiği ve toplantı anlamı taşıyan bir diğer terim olan toy, kelime anlamı olarak "karargâh, hakanın karargâhı" demektir. Ancak Kaşgarlı sözcüğün tanımını yaparken, bu anlamın Oğuzlar tarafından bilinmediğini ilave etmektedir.²⁹⁵ Muhtemelen karargâh yerine, Türkçede daha yaygın anlamıyla bir şeyi kutlamak amacıyla yapılan şölen

288 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.557.

289 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.552.

290 Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.97; TDK, *Türkçe Sözlük*, s.1538; Sami, *Kamus-ı Türkî*, s.697.

291 Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.97.

292 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.734

293 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.776; Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lugâtî't-Türk* s.109, 493, 495, 510-511.

294 Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.97.

295 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lugâtî't-Türk* s.405.

anlamı hâkim olmuştu. Bu sebeple toylar; askerî tâtbikatlar, düğün, tahta çıkma, erlik adı alma, savaş sonrasında veya devlet işlerinin alınacağı büyük kurultaylarda düzenlenen ve kutlama maksatlı yapılan, büyük çaplı ziyafet veya şenlik anlamına gelmektedir.²⁹⁶

Kurultay veya kengeş devlet idaresinin temelini teşkil etmektedir. Bu sebeple toy ile arasında ince bir ayrıntı bulunmaktadır. Her kengeşte gelenek icabı bir toy düzenlenmektedir. Ancak başlı başına düzenlenen her toy ise, devlet kararlarının veya bir konuda beylerin görüşlerinin alındığı bir kengeş olmamaktadır. Kağanlar, devlet meseleleri ile ilgili önemli kararlar almak maksadıyla kengeş toplamaktaydılar. Özellikle askerî seferler sonucunda ele geçirilen halk, toprak veya ganimetlerin ne yapılacağı kengeşte değerlendirmekte ve karar alınmaktaydı. Örneğin, *Han-shu*'da *Hsiung-nu*'ların hükümdarı *Mo-tu*, askerî seferleri ve devlet meseleleri ile ilgili kararlarını almadan önce bu danışma meclisini topluyor ve beylerin görüşlerini alıyordu. *Han-shu*'da yer alan bir olayda *Mo-tu* (Mete) ve danışma meclisi arasında görüşülen mesele şu şekilde anlatılmaktadır:

Mo-tu başa geçtiği sırada Tung [:Doğu] Hu'lar güçlüydü. Mo-tu'nun babasını öldürerek hükümdar olduğunu duyunca elçi gönderip Mo-tu'ya şöyle demişlerdi: "T'ou-man'ın Ch'ien Li Ma olarak bilinen atını istiyoruz." Mo-tu devletin ileri gelenlerine sorunca, hepsi "Bu, Hsiung-nu'ların değerli [bir] atıdır, verilemez" diye cevaplamışlardı. Mo-tu; "Nasıl olur da [bir] kişi [bir] atı komşusundan daha çok sevebilir?" diyerek [atı] vermişti. Kısa bir süre sonra Tung Hu'lar Mo-tu'nun kendilerinden korktuğunu düşünerek [ona] elçi gönderip "Ch'an-yü'nün Yen-chih'lerinden birini istiyoruz" demişlerdi. Mo-tu yine çevresindekilere sorunca hepsi öfkeyle; "Tung Hu'lar terbiyesizce davranarak halâ Yen-chih istiyorlar! İzninizle onlara saldıralım" diye cevap vermişlerdi. Mo-tu; "Nasıl olur da [bir] kimse [bir] kadını komşusundan daha çok sevebilir?" diyerek sevdiği Yen-chih'yi Tung Hu'lara vermişti. Bunun üzerine, Tung Hu'ların hü-

296 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.566-567.

kümdarı gittikçe kibirlenerek batısındaki toprakları istila etmişti. Hsiung-nu'larla aralarında kimsenin oturmadığı boş bırakılmış bin li'den²⁹⁷ daha fazla büyüklükte bir toprak parçası vardı. Her iki [kavim] bu [toprak parçasının] sınırında ou-t'ou²⁹⁸ oluşturarak oturmaktaydı. Tung Hu'lar elçi göndererek Mo-tu'ya; "Hsiung-nu'lar bizimle sınır olan ou-t'ou'larının ötesindeki terk edilmiş topraklara gelemesler. Biz buraya sahip olmak istiyoruz" demişti. Mo-tu devlet büyüklerine sorunca bazıları, "Burası terk edilmiş [bir] topraktır, verelim" diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Mo-tu öfkelenip, "Toprak devletin temelidir, nasıl olur da verilebilir?" diyerek verilmesini söyleyenlerin hepsinin başını vurdurmuştu. Mo-tu atına atlayıp ülkesinde [kendisine katılmakta] gecikenlerin başının burulmasını emretmiş ve doğuya yönelerek aniden Tung Hu'lara saldırmıştı.²⁹⁹

Yapılacak askerî seferler ve devlet ilişkileri kurultayda danişıldığı gibi, sefer sonrasında da esir edilen insanların akıbeti kurultayda belirlenmektedir. *Gizli Tarih*'te Cengiz Han, bozkır savaşları esnasında Moğol kabilelerini itaat altına alırken, bazı kabileler ile olan geçmiş davaların hesapları gündeme gelmişti. Bu kabileler arasında Tatar halkı listenin başında yer almaktaydı. Cengiz Han Tatarlar ile ilgili hükmü tek başına vermeyip, bu kararı meclise bırakmıştı:

*Cinggis-hahan, Tatar ordusunu yok edip ulusunu esir ettikten sonra, bu ulusun akıbeti hakkında konuşmak için maiyetini ayrı bir eve toplayarak onlarla istişarede bulundu. Neticede şöyle bir karara vardılar:
Tatarlar, eskiden beri*

297 Li: Çinlilerin mesafe ölçüm birimidir. Günümüzde bu ölçü birimi kullanılmamak ile beraber, Çinli araştırmacılar tarafından 1 li, 500 m olarak kabul edilmektedir. Metnin tercümanı 1000 li'yi 415 km olarak vermesine karşın, Çin kaynakları incelendiğinde bu rakamın daha fazla olduğu sanılmaktadır. 1 li, yaklaşık olarak 567 m'ye karşılık gelmekte ve dolayısı ile 1000 li de 567 km civarında olmalıdır. Genel yargı da 1 li'nin 500 m üstü civarında olduğu yönündedir. Li hakkında bu önemli bilgiyi paylaşma nezaketinde bulunan, Pekin Yabancı Diller Üniversitesi, Asya Afrika Enstitüsü, Türkçe Bölümü öğretim görevlisi Cem Aygün beye teşekkür ederim.

298 Ou-tou: Fu Ch'ien'in açıklamasına göre, topraktan yapılmış gözetleme yeri demektir. Shih-ku ise bunların sınırdaki bulunan kontrol ve gözetleme yerleri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.108, dipnot 112.

299 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, 6-7.

*Dedelerimizi ve babalarımızı öldürmüşlerdir.
 Dedelerimizin ve babalarımızın
 İntikamını alarak, boyları dingülbaş çivisine müsavi olanlarını
 Tamamiyle imha edelim!
 Son neferine kadar yok edelim!
 Kālanlarını köle yaparak
 Her tarafa dağıtalım!³⁰⁰*

Tıpkı Mo-tu ve Cengiz gibi, Oğuz Kağan'ında askerî harekâtlar ile ilgili kararlarını danıştığı bir meclisi vardı. Bu yönüyle destanlara da yansıyan kengeş, eski Türk toplumunda yasama yetkisi ile bir millet meclisi³⁰¹ ve devletin yargı yetkisi ile de bir yüksek mahkeme görevini üstlenmekteydi. Ancak yürütme yetkisine sahip olanlar yani alınan kararları onaylayarak bunun uygulanmasını tasvip eden kişiler, elbette kağanlar ve yetkili tudunlar olmaktaydı.³⁰² Halife el-Muktedir'in emri ile İtil Bulgarlarına elçilik vazifesiyle gönderilen İbn Fazlân ve heyetinin yolu Oğuz topraklarından geçmiştir. Oğuzlar hakkında edildiği izlenimlerde, Oğuz toplumunda meselelerin çözümü bir beyin belirlediği karara göre değil, akıllarına başvurdıklarını ve hatta aralarındaki işleri de akıllı olanlarına veya beylerine danışarak hallettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca herkesin hem fikir olduğu bir konuda, sıradan bir kişinin bu karara karşı çıkabildiğini de eklemektedir. Bu hususta İbn Fazlân'ın sözlerinden, Oğuz toplumunda birey olma bilincinin var olduğu ve "çoğunluğun olduğu yer, haklıdır" gibi bir şeyin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır:

Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibadet etmezler. Aksine büyüklerine rab derler. İçlerinden biri reisine bir şey danışır, ona 'Ey rabbim, şu hususta ne yapayım?' der. Aralarındaki işleri meşve-retle hallederler. Bununla beraber bir şeyde ittifak edip onu yapmaya karar verirlerse, içlerinden en aşağı ve en değersiz olan biri gelip ittifaklarını bozabilir.³⁰³

300 Moğolların Gizli Tarihi, s.82-83.

301 Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, s.151.

302 Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.99.

303 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.34-35.

Seyahatinin devamında, Oğuzların subaşı Alptoğan oğlu Ertuğrul (el-Katağan oğlu Etrak)’a misafir oldukları sırada, gitmelerine hemen müsaade edilmemişti. Çünkü subaşı bu kafilenin casus olabileceğinden şüphe etmiş, ancak bu şüphesinden emin de olamadığı için alelacele bir karar vermemek adına *tarkan* ve *yinal* unvanları olan komutanlarını ve kardeşinin oğlu İlğuz’u çağırtmıştı.³⁰⁴ İbn Fazlân’ın ifadelerine göre beyler geldikten sonra aralarında bir hafta boyunca tartışmış ve nihayetinde bir karara varabilmişlerdi:

Birkaç gün geçtikten sonra adam gönderip kendisinden sonra gelen kumandanları çağırttı. Bunlar, Tarhân (Tarkan), Yinal, bunların kardeşinin oğlu İlğuz idiler. Tarhân, bunlar arasında en akıllı olan ve en ileri gelen kimseydi. Hem topal, hem kör, hem çolak biriydi. Etrak onlara, “Bunlar, Arap hükümdarının, sıhrım [damad, kayın-baba] Almuş b. Şilki’ye gönderdiği elçilerdir. Size danışmadan onları bırakmak istemedim” dedi. Tarhân, “Bu bizim görmediğimiz ve duymadığımız bir şey. Bizim ve babalarımızın zamanında buralardan hiçbir hükümdarın elçisi geçmedi. Bana öyle geliyor ki, Sultan [Halife] bir hile kurup, bizim üzerimize saldırtmak için bunları Hazarlara göndermiş olabilir. En iyisi bu elçilerin her birini iki parçaya ayırıp, yanlarındaki eşyaları ve diğer malları alalım” dedi.

Başka biri, “Hayır, yanlarındaki eşyayı alıp bunları çıplak, geldikleri yere geri gönderelim” dedi. Başka biri ise, “Hayır, bizim, Hazar hükümdarı yanında esir adamlarımız var. Bunları gönderir, onlarla değiştiririz” dedi. Yedi gün bu şıkları birbirleri ile münakaşa edip durdular. Biz ise korkumuzdan ölmek üzereydik. Nihayet, bizi serbest bırakıp geçmemize müsaade etmeye karar verdiler. Bunun üzerine Tarhân’a bir Merv kaftanı, iki parça pây-bâf, adamlarına birer hırka [iç elbisesi] hediye etik. Yinal’a da Tarhân’a verdiğimiz hediyelerin aynısını verdik.”³⁰⁵

İbn Fazlân’nın anlattığı bu yaşanmış olay ile hem *Şecere-i Terakime*’de hem de *Oğuz Kağan Destanı* gibi destanlarda yer

304 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.42-43.

305 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.43-44.

alan Oğuzlar ile ilgili rivayetlerdeki ortak nokta, beylerin kararlarını danıştığı bir meclisin var olduğudur. Oğuzların subaşı Ertuğrul'un karar vermeden önce beylerini toplayıp konuyu istişare etmesi gibi, Oğuz Kağan'da benzer bir tutum sergiliyordu. Destan'da 'Karanlık Ülkesi' adlı bir yeri istila etmek istemek amacıyla önce kengeş toplamıştı. Oğuz Kağan'ın bunu yapmaktaki temel maksadı, ülkenin zifiri karanlık olmasından dolayı bu seferin nasıl yapılacağını ve izlenmesi gereken yolun ne olacağını bilmediğinden, beylerini toplayarak onların görüşlerini almak ve buna göre bir harekât stratejisi oluşturmaktır:

Oğuz Kara-Hulun sınırına, yani Karanlık ülkesine vardığında karanlık dolayısıyla orada gitmek mümkün olmadı. Oğuz yakınları ve akli erenlerle kengeş yapıp danıştı; hiç fayda vermedi. Kara-sülük güç işlerini halledip onların müşküllerini çözen babasının yanına gitti. İçinde bulundukları zor durumu anlattı. Babası Yuşu Hoca dedi ki; "Dört tane taylı kısarak ile dokuz tane sıpalı eşek seçip alınız ve adamları bunların üzerine bindiriniz. Bu hayvanların yavrularını karanlık ülkesine girilen yere bağlayınız. Onlar karanlığın içine girsinler; istedikleri yere gidip, sonra geri dönecekleri zaman, o kısaraklarla eşekler, yavrularının sevgisi ve kokusu ile o adamları geri getirir ve yolda hiç hata yapmazlar." Kara-sülük bu hal çaresini Oğuz'a anlattı ve onca da uygun gelip kabul etti.³⁰⁶

Kağanlar önemli meseleleri çözümlemek için kengeş toplamaktaydı, ancak daha az önem arz eden meseleleri ve şahsi fikirlerini danıştıkları akıl hocaları da bulunmaktaydı. Kengeşlerde de yer almakta olan bu akıl hocaları içinde en tanınan kişi, hiç şüphesiz İlteriş Kutluk, Kapgan ve Bilge Kağanlara danışmanlık yapmış olan Boyla Baga Tarkan unvanı ile ünlü Bilge Tonyukuk'tur. Tonyukuk, Kök Türk tarihi ile ilgili ilk akla gelen şahsiyetler arasında olmak ile birlikte, Çin kaynaklarında da kişiliği ile adından fazlasıyla söz ettirmiş biridir. MS 682 yılında İlteriş Kutluk Kağan'ın başlattığı ayaklanmayı kendi kitabesinde anlatırken, ona destek olmaya karar vermesinin nedenlerini biraz alaycı sözler ile ifade etmektedir:

306 Togan, *Oğuz Destanı*, s.27.

Ida taşda kalmış kubranıp yiti yüz boldı. İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadağ erti. Yiti yüz kişig uduzugma uluğ şad erti. Yag gıl tidi. Yağmış ben ertim. Bilge Tonyukuk. Kagan mu kılayın tidim. Sakındım. Toruk bukalı semiz bukalı arkada böngser, semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş tiyin anca sakındım. Anda kisre Tengri bilig birtük üçün özüm ök kağan kıldım. Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan birle İltiriş Kagan boluyın biriye Tabgaçig öngre Kitanıg yırıya Oguzug öküş ök öküerti. Bilgesi çabışı ben ök ertim... / "Ormanda taşta kalmış olanı toplanıp yedi yüz oldu. İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden büyükleri şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk. Kağan mı kılayım, dedim. Düşündüm. Zayıf boğa ve semiz arkada tekme atsa; semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip, öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi vermediği için kendim bizzat kağan kıldım. Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ile beraber İltiriş Kağan olunca güneyde Çini, doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuzu pek çok öldürdü. Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim..."³⁰⁷

Tonyukuk zeki biriydi ve özellikle Çin'in siyasî oyunlarını iyi bilmekteydi. Belki de zekâsının getirdiği bir kibir ile yukarıdaki söylevinde İltiriş Kağan'ın cesaretini takdir etmek ile beraber, açıkça Tanrı vergisi bilgelikten mahrum olduğunu da imâ etmektedir. Bu sebeple bilgeligi ile onun danışmanı olmaya karar verdiğini açıklamaktadır. Kapgan Kağan'ın da danışmanlığını yapan Tonyukuk, onunla anlaşmazlık yaşamasından dolayı yargıçlık görevinden istifa etmesine karşın, daha sonra damadı da olan Bilge'nin kağan olması ile tekrar baş danışmanlık görevine getirilmişti.³⁰⁸ MS 725 yılında İmparator Hüan-tsung Doğu'ya bir inceleme gezisi yapmak istediğinde buna karşı çıkan Çang Yüe; Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Küçük Şad [Bilge Kağan] merhametli ve insanlarını seviyor, bu nedenle onun emrinde olmaktan memnuniyet duyuyorlar. K'üe T'e-le [Köl Tigin] cesur ve savaş sanatını iyi biliyor, hiçbir rakip onunla boy ölçüşemez.

307 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.96-99.

308 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 239.

*Tun-yü-ku [Tonyukuk] içten pazarlıklı ve akli planlarla, entrikalarla dolu; özellikle de yaşından dolayı daha da espirili! Li Tsing ve Sü Tsi [=Li Şi-tsi] türünden bir adam o. Bu üç barbar birbiriyle dirlik içinde yaşıyor. Bir girişimde bulunduklarında bunu önceden çok iyi düşünerek yapıyorlar. Tüm gücümüzle Doğu'ya inceleme gezisine çıktığımızı öğrenir ve belki de sınır bölgemize saldırıda bulunurlarsa, o zaman onları neyle geri püskürtelim?*³⁰⁹

Gerçekten de askerî harekâtların beyni olan Tonyukuk, Çin ve göçebe boylar üzerine olan askerî stratejiyi de en ince ayrıntısına kadar planlamakta ve her türlü unsuru göz önünde bulundurmakta idi. Bu bakımdan Kök Türklerin, devlet politikalarını ve askerî harekâtlarını belirleyen yegâne kilit ismiydi. Ayrıca Bilge Kağan'ın askerî, dinî ve sosyal hayat ile ilgili konulardaki fikirlerini, yaptığı fevkalade önemli tespitleri ile fevri olarak gerçekleştirmesine müsaade dâhi etmemekteydi. Bilge Kağan'ın Çin üzerine bir askerî sefer düzenleme ve yerleşik hayata geçme gibi kararlarına karşılık şu sözleri söylemişti:

(Tun-yü-ku): "T'ang hükümdarı bilge ve alp bir kişidir; halk huzur içinde yaşıyor; bu yıl da bereketli oldu; bizim onlara hücumumuzu kolaylaştıracak, yâni, saldırı için sebep olabilecek hiçbir açık gedik bırakmamışlar; bu yıl hiçbir şekilde harekâta geçmememiz lazım. Halkımız daha yeni bir araya geldi, henüz kendimize gelemedik; daha birkaç sene dinlenip beslenmeğe ihtiyacımız var. Ancak, durumun değişmesi üzerine harekete geçebiliriz..."

Kiçig Şad (Bilge Kağan) daha sonra kaleler, surlar, Budist ve Taoist tapınaklar yaptırmak istediğindeyse Tun-yü-ku şöyle dedi:

"Bu olmaz! Türk halkının nüfusu az, T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmaması yâni, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız, yabani hayvanları avlayarak geçinmemiz

309 Togan - Kara - Baysal, Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi, s.56; Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.244-245.

ve hepimizin silâh kullanmaya alışık olmamızdır. Güçlü olduğumuzda, askerlerimiz ile istilâ ve yağma harekâtlarına geçmeliyiz; zayıflayınca da dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz. T'ang askerleri sayıca çok olsa da, bunun pek faydası olmaz, yani, bizim arazimizde onların kalabalıklığı pek işe yaramaz. Eğer, kale ve surlar yapıp yerleşir, eski âdetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz. Ayrıca, mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetişmektedir; mücadeleci olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu değildir. Yâni, bizim için bu durumda mabet ve tapınaklar inşa etmek olacak iş değildir.” dedi. Kiçig Şad ve yanındakiler Tonyukuk’un bu siyasetini içtenlikle onayladılar.³¹⁰

Hükümdarların kengeşinde yer alan ve aynı zamanda onların akıl hocası olan Tonyukuk gibi önemli kişiler, destanlarda da görülmektedir. Bu kişiler yer aldığı en önemli bilgiler Ebûlgazi’nin *Şecere-i Terakime*’sinde ve Reşüdeddin’in *Oğuznamesinde* yer almaktadır. Bu iki eser, birbirleri ile bir kıyaslama yapıldığında kağanlar ve onların akıl hocalarının listesi şu şekilde olmaktadır:

310 Togan - Kara - Baysal, Çin Kaynaklarında Türkler: *Eski T'ang Tarihi*, s.53-54; Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.241.

Ebûlgazi Bahadır Han - Şecere-i Terakime		Reşidüddin Öğüznamesi	
Kağanlar	Danışmanlar	Kağanlar	Danışmanlar
Oğuz Kağan	<u>Uygur</u> : Arıkl/Irkul Hoca ¹	Oğuz Kağan	Irql/Irkul Hoca ² Yuşi Hoca ³
Kün Han	<u>Uygur</u> : Arıkl Hoca ⁴	Kün Han	Irql Hoca ⁵
Dip Bakuy Han	<u>Yazır</u> : Alan ve Arlan <u>Düker</u> : Çekes, Başbik ve Bagubik <u>Bayındır</u> : Kabil Hoca ⁶	Dip Yavquy Han	<u>Salur</u> : Ulaş ve Ulad <u>Yazır</u> : Alan ve Bulan <u>Döğer</u> : Dib Cenksu ve oğlu Dürkeş, Taşvek (Yasbek?) ve oğlu Balgu-bek (Yalgu-bek) <u>Bayındır</u> : Tülü (Qulu?) Hoca ⁷
Kuzı Yavı Han	<u>İmir</u> : Kerünçek <u>Salur</u> : Tabak (Batak, Budak), Engeş oğlu Ötken ve onun oğlu Kul Sarı ⁸	Qurs Yavkuy Han	Alıs oğlu Olsun ⁹
? Han ¹⁰		Inal Yavquy Han	<u>Qaru?</u> (<u>Qayı?</u> <u>Bayat?</u>): Dede Kerençük <u>Salur</u> : Damqaq ve Öksi ¹¹
Inal Yavı Han	<u>Kayı</u> : Kara Hoca oğlu Korkut Ata ¹² <u>Salur</u> : Enkeş Hoca ve Avaşban Hoca ¹³	Inalsır Yavquy Han	<u>Salur</u> : Öksi <u>Yıvg</u> : Şaban Hoca ¹⁴
Duyılı Kayı Han	<u>Kayı</u> : Korkut Ata <u>Bayındır</u> : Bügdüz <u>İğdir</u> : Dünke ¹⁵	Ala Atlı Kiş Donlu Qayı Inal Han	<u>Bayat</u> (?): Kara Hoca oğlu Dede Kerençük (Korkut Ata) <u>Bayındır</u> : Dönker <u>İğdür</u> : Dönke ¹⁶
Tuman Han	<u>Kayı</u> : Korkut Ata ¹⁷	Tuman Han	<u>Bayat</u> : Dede Korkut <u>Bayındır</u> : Dönker oğlu Erki ¹⁸
Köl İrki Han (Tuman'ın yerine vekâlet eden Han, babasının kardeşi olarak geçmektedir)	<u>Kayı</u> : Korkut Ata ¹⁹	Köl Erki Han (Tuman'ın yerine vekâlet eden Han, babasına hizmet eden Dönker'in oğlu olarak geçer)	<u>Bayat</u> : Dede Korkut ²⁰

1. Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*, s.53-54; Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.241.
2. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.42, 89.
3. Togan, *Oğuz Destanı*, s.49.
4. Togan, *Oğuz Destanı*, s.23-28, 48.
5. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.42-43.
6. Togan, *Oğuz Destanı*, s.53-54.
7. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.54.
8. Togan, *Oğuz Destanı*, s.54.
9. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.54-55.
10. Togan, *Oğuz Destanı*, s.54.
11. Ebûlgazi Kuzı Yavı ve Inal Yavı arasındaki kişiyi bilmediğini ifade etmektedir. Bkz. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.55.
12. Togan, *Oğuz Destanı*, s.54.
13. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.55, 58.
14. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.58.
15. Togan, *Oğuz Destanı*, s.55.
16. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.58-59.
17. Togan, *Oğuz Destanı*, s.55.
18. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.63-64.
19. Togan, *Oğuz Destanı*, s.55-56.
20. Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.59-62.

Hayır işleri, askerî sefer sonrası kutlama ve bayram gibi toplu ziyafetler, bir kengeşten ziyade toy kapsamında olup, bu maksatla yapılmaktadır. Mevcut kaynaklarda göçebelerin devlet kararlarını aldığı kengeşler ile ilgili bilgiler mevcut iken, genel anlamda toy ile ilgili daha doyurucu bilgiler destanlarda yer almaktadır. İşbu destanlar arasında *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde toy ile ilgili örnekler sıklıkla göze çarpmaktadır. Dede Korkut'ta ad almak, düğün, sefer sonrası kutlama ve çocuk sahibi olmak gibi hayır niteliği taşıyan toyların düzenlendiği görülmektedir. Kitabın ilk hikâyesi Dirse Han boyunda çocuk sahibi olmak maksadı ile yapılan toylardan bir tanesi konu edilmektedir. Boyda Dirse Han, eşinin tavsiyesi ile herkesi kapsayan bir toy düzenlemekteydi. Tabiri yerinde ise tıpkı Bilge Kağan'ın söylevinde görülen ifadeler gibi Dirse Han'ın eşi de ona açıcı doyurup, çıplağı giydirmesini ve borçlu olanı borcundan kurtarmasını söylemekte, yani bir hayır işi yapmasını tavsiye etmekteydi:

*Alq çadırıñ yer yüzine dikdürgil,
Atdan aygır, deveden buğra, kotundan koc öldürgil,
İç Oğuzıñ, Taş Oğuzıñ beglerin üstüne yıgnak etgil
Aç görseñ toyurgıl,
Yalıncağ görseñ tonatgil,
Borcluyı borcından kurtargıl,
Depe gibi et yığ,
Göl gibi kırmız sag-dur.
Ulı toy eyle, hâcet dilê,
Ola kim bir ağzı ducalı-nuñ alkışıyla Tangrı bize
Bir müsülmân ayâl vere³¹¹*

Orhun Yazıtları'ndaki Bilge Kağan amcası Kapgan için "fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı"³¹² sözleri, *Dede Korkut* ve *Manas Destanı*'nda da beylerin yapmaları gereken birer vazife olarak kabul edilmektedir. *Manas Destanı*'nda Almambet, Aydar Han'a şu benzer sözleri söylemektedir:

*Asil baba Aydar Han, zayıfları semiz ettim, fakir halkı
zengin ettim, evin bacasına kadar yağ doldurdum, bü yüñ*

311 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.37.

312 Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 47, 71.

*kavmini zengin ettim, başları da hep düzelttim, fakir halkı zengin ettin, kocakarılar kuyruk çiğnettim, gelinleri süsledim, ben sözümde durmadım mı?*³¹³

Dede Korkut Kitabı'nda Bay Bican oğlu Bamsı Beyrek boyunca, toplam farklı amaçlı iki toy düzenlenmektedir. Bunlardan ilki, Bamsı Beyrek'in gösterdiği yiğitlik ile kendisine alınan eşyaları getiren bezirgânları kurtarması sonucunda gösterdiği erlik için düzenlenmiştir. Bu toy genel mahiyette bir ad verme töreni olması sebebiyle büyük bir önem arz ettiğinden, Oğuzların ileri gelen beyleri ve saygıda kusur edilmeyen aksakallı bilge Dede Korkut davet edilmiştir:

*Kalın Oğuz beglerini çağırdı, konukladı. Dedem Korkut geldi, oğlanı ad kodu, eydür:
Sözüm dinle, Bay Bürç Beg!
Allāhu tecālā sana bir oğul vermiş, tutu versün!
Ağır sancak götürende müslümânlar arhası olsun!
Karşı yatan karı karlı taglardan aşar olsa
Allāhu tecālā senün oğlunu aşut versün!
Kanlu kanlu sulardan geçer olsa geçüt versün!
Kalabalık kâfir girende
Allāhu tecālā senün oğlunu fırsat versün!
Sen oğlunu 'Bamsam!' deyü oğşarsın,
Bunun adı Boz Aygırlı Bamsı Beyrek olsun!
Adını ben dedüm, yaşını Allāh versün.*³¹⁴

Hikâyede görülen bir diğer toy da düğün amacı ile yapılmakta olup, iki kısımda konu edilmektedir. Eski Türk toplumunda düğünler gerçekleştirilmeden önce bir aracı vasıtasıyla aileler arasında talepler iletilmekteydi. Bu talepleri iletmekle mükellef olan kişilere yorığçı denilmektedir.³¹⁵ Düğünlerde ok atmak, at sürmek ve güreşmek gibi spor müsabakaları da yapılarak, büyük ziyafetler düzenlenmekteydi.³¹⁶ *Şan Kızı Destanı*'nda Bulgar düğünlerinde yeni evlilerin başının üstüne sikke serpil-

313 Radloff, *Manas Destanı*, s.35-36.

314 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.71.

315 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.964.

316 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.87.

diği de ifade edilmektedir.³¹⁷ Ayrıca Bulgarların söz konusu bu kutlamalarının öznesi olan kişilerinin başlarının üstüne sikke serpmeye geleneklerine İbn Fazlân'da da şahit olunmaktadır. İbn Fazlân, halifenin ve vezirin mektubunu okuduktan sonra İtil Bulgar erkeklerinin, ilteberleri Almuş'un başından aşağı altın sikke ve kadınlarında Almuş'un eşi hatunun başından aşağı gümüş sikke serptiklerini söylemektedir.³¹⁸ Düğünden sonra *küdegü/güwegü*³¹⁹ ya da bilinen anlamı ile damat, ok atmakta ve bu okun düştüğü yere otağını kurmaktaydı. Hikâyede Bamsı Beyrek'in beşik kertmesi olan Banu Çiçek'i istemek ve kızın ağabeyi Deli Karçar'ın taleplerini öğrenmek vazifesini, yani yorığçılığı Dede Korkut üstlenmekteydi. Kız tarafının talepleri yerine getirildikten sonra düğün yapılabilmiştir. Ancak bu düğün Beyrek'in tutsak düşmesi ile yarım kalmış ve hikâyenin devamında gelişen olayların ardından nihayet tamamlanabilmiştir. Yarım kalan düğün Dirse Han hikâyesinde görüldüğü üzere büyük bir ziyafet eşliğinde ve Beyrek'in yoldaşlarının da evlendirilmesi ile toplu bir düğün havasına büründürülmüştür:

*Oguz zemânında bir yigit kî evlenseş oñ ataradı, oñı ne yerde düşseş andı gerdek dikeridi. Bayrek Hân dañı oñın atdı, dibineş gerdeğin dikdi. Adaklusından ergenlik bir kırmızı kaftân geldi. Bayrek geydi...*³²⁰

*Bay Bürç Begün oğlancuğı Beyrek Bay Bîcân Hânun kızın aldı. Ağ ban evineş, ağ otağınq geri döndi, düğünq başladı. Bu kırk yigidiñ bir kaçına Hân Kazan, bir kaçınq Bayındır Hân kızlar verdiler. Beyrek dañı yedi kız karındaşını yedi yiğideş verdi. Kırk yerdeş otak dikdi, otuz tokuz kız tâliclü tâlicineş birer oñ atdı. Otuz tokuz yiğit oñınun ardıncq getdi. Kırk gün kırk gece toy düğün eylediler. Beyrek yigitleriyle murâd verdi, murâd aldı.*³²¹

317 Mikail-Baştı, *Şan Kızı Destanı*, s.392. Bu eserin özgün olmadığı, günümüzde yazıldığı düşünülmektedir, ancak biz yine de bir uygulamayı içermesi münasebetiyle alıntıladık.

318 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.49.

319 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.703; Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.87.

320 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.77.

321 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.95.

Askerî seferlerden önce ve sonra yine benzer şenlikler düzenlenmekte ve buna bütün halk iştirak edebilmekteydi. Özellikle sefer sonrasında ele geçirilen topraklar ve ganimetler bu toplantılar esnasında paylaştırılmakta ve yiğitliğini kanıtlayanların adlarının verilmesi veya düğün gibi işleri halledilmekteydi. Bu işlemler yeni bir hükümdar seçildiğinde, onun tahta geçme töreninde de yapılmaktaydı. Bu şenlikler esnasında usul gereği olarak beylerin yeni unvanları tevdi edilirdi. Örneğin *Oğuz Kağan Destanı*'nda, Oğuz Kağan askerî seferleri sonrasında geleneği üzere altın otağını kurdurmuş ve büyük bir ziyafet düzenlemişti. Bu ziyafette iki esas hatunundan olan altı oğlunu Bozok ve Üçok olarak kendi aralarında tasniflerini yapmıştı:

“Oğullarım ve halkım ile sağ ve esen varıp geldim”, deyip, büyük ziyafet hazırlığı yapıp otağ yaptırdı. Bütün ağaçlarının dışına altın kapladı. Lâl ve yâkut ve zümrüt ve firûze ve inci il süsledi. Bu beyti o evin vasfında söylemişlerdir:

*Bir ev yaptı altından o şehriyâr,
Ki o ev felek evinden kıldı âr.*

Dokuz bin koyun ve dokuzyüz sığır (veya at) kestirdi. Derisinden doksan dokuz havuz yaptırdı. Dokuzuna rakı ve doksanına kırmızı doldurttu. Bütün maiyetini çağırıp getirtti. O altı oğluna çok nasihatler söyleyip ve beyler öğretip, yurtlar ve şehirler ve iller ve nimetler verdi. Bu beyitleri onun vasfında söylemişlerdir:

*Oğuz kıldı o ziyafette zevk ü sefa
Bu altı oğula ihsanlar kıldı.
Bunlar göstermişlerdi yiğitlikler
Baba ile her türlü işler
Babaya onlar sonra kıldılar yarlık
Savaş günlerinde hepsi de varlık.³²²*

Oğuz'dan sonra yerine geçen Kün Han da babasının otağını tekrar kurdurarak bir toy düzenlemiş ve Irkıl Hoca'nın tavsiyesi üzerine kardeşlerinin unvan, orun, ongun ve kesilen kurbanlardan ülüşlerini belirleyerek ülkenin topraklarını aralarında

322 Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.40-42.

paylaştırmıştı.³²³ Ayrıca Oğuz ilinin ileri gelen kimselerinin de, kurultayında ve ziyafetlerinde oturacak yerlerini belirlemişti. Bu düzen esas alınarak kimsenin kafasına göre bir yerde oturmasına müsaade edilmemekteydi.³²⁴ İleri gelen beyler de kendi otağlarında yine bu kuralı uygulamaktaydılar. Beyin otağına veya sofralarına iştirak eden erler, yine itibarları ve unvanlarına göre yer işgal etmekte ve kurban etinden pay almaktaydılar. *Dede Korkut Kitabı*'nın Uşun Koca oğlu Segrek boyunda, Ters Uzamış adlı bir yiğit, Segrek'in ağabeyi Egrek'e, "Mere Uşun Koca oğlu, bu oturan begler her biri oturduğu yeri kılıcıyla etmegiyile alubdur. Mere, sen baş mı kesdün kan mı tökdün, aç mı to-yurdun, yalıncağ mı tonatdun!" şeklinde söyleyerek bir bakıma bu düzenden bahsetmekteydi.³²⁵

Orhun Yazıtları'nda da defalarca kez söylenen "aç doyurmak, çıplağı giydirmek"³²⁶ sözü, kağanların ve toplumun ileri gelen beylerinin bir vazifesi idi. *Kutadgu Bilig*'de yer alan ifadelerle göre, devlet nizamı yani *İl*'in itilmesi, sadece kuta bağlı ol-maktaydı. Ancak bu iş, töre hükümleri gereğince gerçekleştiril-mekteydi. Dolayısı ile, kuta kavuşan kutlu töre işlerse, koyun ile kurt bir arada gezebilmekteydi.³²⁷ Bunun için kağanların gerekli toplumsal vazifelerini yerine getirmesi icap etmektedir. Bu vazifelerin en başında hukuku yani töreyi tatbik gel-mektedir. Başer'in de ifade ettiği gibi, beylik törenin uygulanması için konmuştur. Tanrı kendi nizamının yürütülmesi için beylik ver-mektedir.³²⁸ Bu hususta yapılması gereken en önemli toplumsal vazifelerinden biri, tüm halkı kapsayan ziyafetlerin tertip edil-mesidir. İşbu ziyafetlerde kağanlar ve beylerin durumu kötü olan halkı doyurmak, kılık kıyafetlerini temin etmek ve borç batağında olanların ihtiyacı olan meblağı ödemek gibi sosyal dayanışma gerektiren, imece usulü bir faaliyette bulunmala-

323 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.42-53.

324 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.46.

325 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.167.

326 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.75.

327 Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s. 139.

328 Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s. 139.

rı elzemdir. Bir bayram havası ile tertip edilen bu ziyafetlerin, Gökalp'in bir tanımlaması olan *potlaç*³²⁹ değeri de taşıması, göreve ayrı bir önem katmaktadır. Bu son derece masraflı ziyafetler aynı zamanda han yahut beylerin gücünün ve otoritelerinin bir göstergesi olmaktadır.³³⁰ Gökalp'in ayrıca ifade ettiğine göre bu usulde yağma şölenleri de yapılmaktadır. Yağma şöleni ya da ziyafeti; toyların en yüksek aşaması olmakla birlikte, burada dikkat arz eden bir uygulama bunu tertipleyen beyin, ziyafetin usulünü yerine getirdikten sonra, hatununun koltuğuna girerek otağından çıkmasıdır. Şölene iştirak eden beyler, ziyafeti düzenleyen beyin otağını, muhtemelen sembolik olarak, yağmalamaktadırlar.³³¹ Bu hususta *Dede Korkut Kitabı*'nda Salur Kazan'ın tertiplediği geleneksel törende otağı yağmalanmıştı:

*Üç Ok, Boz Ok yıgnak olşq Kazan evin yagmaladurıdı.
Kazan gerü evün yagmalatdı. Ammâ Taş Oguz bilē bulunmadı, hemîn İç Oguz yamaladı.*

*Kaçan Kazan evin yagmalatsq helâlinuñ elin alur taşrşq çıkarıdı, andan yagma ederleridi.*³³²

Elbette ki burada İç ve Dış Oğuz'un bir araya geldiği zamandan kasıt, hanın her yıl geleneksel olarak düzenlediği bir yağma şölenidir. *Dede Korkut Kitabı*'ndaki bu hikâyenin devamında Salur Kazan düzenlediği yağma şöleninde bu kez Dış Oğuz'u davet etmemektedir. Bu olay Dış Oğuzların beyi olan dayısı Aruz ve Emen gibi diğer beylerin Kazan Bey'e gücenmelerine ve hatta düşmanlık beslemelerine sebebiyet vermiştir. Sembolik bir uygulama olan hanın otağını yağmalatma, büyük bir önem arz etmektedir. Muhtemelen beyin düzenlemiş olduğu bu törenin yapılış amacı, kendisinin diğer beylerden, orun dışında, insani vasıflarıyla kibirden yoksun olduğunu ve nispeten sahip olduğu mal varlığının, kendi toplumundan daha değerli olma-

329 Potlaç: Karşıdaki tarafı, karşılık yapmaktan aciz bırakacak israflı, debdebeli ve meydan okuyucu bir ziyafettir. Bunun Eski Türklerde karşılığı şölen adını verdikleri son derece israflı bir ziyafetti. Bkz. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 211-212.

330 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.211.

331 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.212.

332 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.188.

diğını temsil etmektedir. Hâl böyle olunca, Dış Oğuz beyleri bu şölene davet edilmemelerini, kendilerine yapılmış bir zulüm ve hakaret olarak kabul etmişlerdi. Hatta bu o kadar mühim bir vakaydı ki, Dış Oğuz’u isyana sevk etmişti. Neticede Dış Oğuz’un bu törene iştirak edememesi, Salur Kazan’ın kendileri üzerindeki hâkimiyetinin düşmesi anlamına geliyordu ki; Dış Oğuz beyleri Aruz’a, “*Senün döstünq döst, düşmenünq düşmenüz!*” diyerek and içmekteydiler.³³³ Dolayısıyla gelişen olaylar zinciri Beyrek’in ölümüne sebebiyet vermiş ve iki tarafın karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.³³⁴

Türk devletlerinde, devlet kengeşlerine ve toylarına katılım büyük önem arz etmektedir. Hsiung-nu’lardan itibaren kaynaklarda varlığı bilinen bu toplantılar, Shiratori’ye göre devletin ve milletin temellerini sağlamlaştıran en önemli unsuru teşkil etmektedir. Hsiung-nu’larda yıl içerisinde yapılmakta olan yeni yıl, ilkbahar ve güz bayramları, kurultay ya da diğer adıyla kengeşler kadar güçlü ve zaruri değildir. Fakat milletin birleşip ve kaynaşması, ancak bu şenlikler yolu ile sağlanabilmekteydi. Kurultay kapsamında yapılan toplantılara ve şenliklere ise katılmak zaruri idi. Özellikle veliahtlar, büyük memurlar ile vasallar bu festival-kurultaylarına katılmak zorundaydılar. Festival-kurultaylara gelmeyenler yalnızca Tanrı’nın değil, hakanın da emirlerine karşı gelmek ve sadakatsiz davranmak ile suçlanmaktaydılar. Kurultaya gelmeyenler kanun dışı kişi, hain olarak kabul edilmekteydiler. Dolayısı ile bu kişiler veya boy-lar isyan etmiş olarak sayılır ve cezalandırılırlardı.³³⁵ Örneğin Wu-sun’ların reisi K’un-mo, Hsiung-nu Ch’an-yü’sü öldükten sonra kurultaya gitmemişti. Bu nedenle Hsiung-nu’lar Wu-sun liderini başkaldırdı sanarak, onlara saldırmıştı:

K’un-mo [Ta-hsia] halkını yağmalayarak [oraya] yerleşti, ordusu gittikçe güçlenmişti [ve] tam o sırada Chan-yü ölünce yeniden Hsiung-nu [sarayına] gelip bağlılığını bildirmek istemedi. Hsiung-nu’lar, asker göndererek saldırdı-

333 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.189.

334 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.213.

335 Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.103.

lar; [ancak] başarılı olamayınca, [onun] doğaüstü [bir kişi] olduğuna inanarak uzaklaştılar...³³⁶

Dede Korkut Kitabı'ndaki Dış Oğuz beylerinin Salur Kazan'ın evini yağmalatma törenine katılmamalarını anlatan hikâyesi ya da Çin kaynaklarında Hsiung-nu'ların bir vasalı olan Wusun beyi K'un-mo'nun, yeni C'han-yü seçimi için kurultaya gelmemesini anlattığı olayda görüldüğü üzere, bu tür önem arz eden toplantılara katılım şarttı. Bu katılım bir bakıma devlete bağlılığın ve saygının bir göstergesi olarak kabul ediliyordu. Aynı şekilde han öldüğü zaman, tâbi beylerin ve komşu devlet temsilcilerinin yuğ törenine katılmaları gerekmektedir. Elçi heyeti ile yuğ törenine hediye göndermeleri ve cenaze töreni usullerini yerine getirmeleri de beklenmekteydi. Bu uygulamada esas algı, tâbi devlet liderlerinin bağlılıklarının ve komşu devletlerin iyi niyetlerinin bir göstergesidir.

Askerlik ve Savaş Hukuku

Türk ordusunun kuruluş tarihi MÖ 209 olarak kabul edilmekle beraber, kaynaklardan yola çıkarak bundan öncesinde de bir askerî yapılanmanın mevcut olduğu düşünülmelidir.³³⁷ Ordu, sözcük anlamı olarak hükümdarın oturduğu şehir veya otağ anlamına gelmektedir.³³⁸ *DLT*'de "asker, savaş birliği veya ordu"ya, Sü denilmektedir.³³⁹ *Çerig* ya da *Çärig* olarak görülen sözcük ise, "savaş düzenindeki saf, askerlik yükümlülüğü veya askerlik" anlamlarını ihtiva etmektedir.³⁴⁰ Clauson bu sözcüğün daha sonra "ordu, askerî kıta" anlamında kullanıldığını ifade eder.³⁴¹

336 Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s.84.

337 Bozkırda askerî yapılanma, süreklilik, kuşatma ve savaş usulleri gibi konular hakkında daha kapsamlı bilgi edinebilmek için bkz. İbrahim Doğukan Dokur (2016), *Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usulleri*, Ege Üni. TDAE Türk Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bornova, İzmir.

338 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugât'it-Türk*, s.62; Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.203.

339 Kaşgarlı Mahmud (a), *Divânü Lugât-it-Türk*, s.441.

340 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugât'it-Türk*, s.167; Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.128.

341 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.428-429; Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.128.

Bozkır göçebelerinde askerlik eğitimi, çocukluk yaşlarında itibaren başlatılmakta olup, güreş, yay çekme ve küçükbaş hayvanlara binme gibi işlerle askerlik eğitimine başlatılmaktadır. Örneğin, *Hsiung-nu*'lar hakkında bilgi veren *Han-shu*'da, "Erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp bunların etini yerlerdi."³⁴² denilerek, eğitime ne kadar erken bir yaşta başladıkları belirtilmektedir. Ayrıca Tonyukuk, kendi yazıtının güney cephesinde *Kiyik yi yü yabışgan yi yü olurur ertimiz.* / "Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk" diyerek bir bakıma sürekli avcılığına bir göndermede bulunuyordu.³⁴³

Ava çıkmak hemen hemen bütün bozkır yapılanmalarının başındaki yöneticilerin katıldığı bir etkinliktir. Nitekim av cesaret ve güç göstergesidir. Orduyu taze ve diri tutmaktadır. Barış zamanında düzenlenen büyük süreklilikli avları adeta bir savaş provası niteliğindedir.³⁴⁴ Özellikle süreklilikli avı, savaşçıların askeri kabiliyetlerini muhafaza etmenin, manevra yapmanın, düşmanı kuşatmanın ve onu tamamıyla yok etmenin pratiği olduğu gibi, silah arkadaşlarının savaşa hazırlanmalarının da bir vasıtasıydı. Diğer taraftan bir faydası da askeri seferler, akınlar ve savaşlar sırasında levazımcılık kabiliyetini de geliştirmekteydi.³⁴⁵ Bu hususta süreklilikli avları vasıtasıyla yapılan askerî eğitim, bireyin çocukluğundan erişkinliğine ve hatta hayatının sonuna kadar devam eden sürekli bir işti. Bir başka deyişle Eski Türkler, tıpkı Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün de söylemiş olduğu üzere, "*Ordusu olan bir millet değil, milleti olan bir ordu*" idi.

Eski Türk toplumunda erişkin bir birey olarak kabul görülme yaşı aşağı yukarı 14-16 yaşlar arasında değişmektedir. Eski Türkler ile kültürel benzerlikler gösteren Moğollarda da,

342 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

343 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.92-93; Dokur, *Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usulleri*, s.26.

344 Dokur, *Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usulleri*, s.27.

345 Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.257.

*On beş yaşına varınca asker olurlar.*³⁴⁶ şeklinde bir bilgi verilerek aynı anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Yâkut el Hamavî, Kimeklerde olgun yaşa gelen bireylerin artık babalarının vesayeti altından çıkmak mecburiyetinde olduklarını ifade etmektedir:

*Aralarından bir adamın çocuğu olunca, büluğa erinceye kadar onu terbiye eder, besler, bakar. Sonra, ona bir yay ile oklar vererek evinden çıkarır. 'Başının çaresine bak.' der. Artık onu yabancı sayar.*³⁴⁷

Yâkut el Hamavî'nin Kimek toplumu hakkında sarf ettiği bu sözlerden yola çıkarak, eski Türk toplumunda genç bireylerin erken yaşlardan itibaren hayata atılmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Çetin bozkırın yaşam şartlarında zayıflığa yer yoktur. Hayata tutunabilmek için güçlü olmak gerekmekte ve bunun için toplumdaki her ferдин bir an evvel kendi ayakları üstünde durmayı öğrenmesi gerekmektedir. Bu zorunluluk bir bakıma bozkır göçebe kanununu meydana getirmektedir. İşbu kanunun yükümlülüğü destanlara da sıklıkla yansımaktadır. Kanunun yansımalarının iz düşümü, genel olarak destanlarda yer alan alplarda çok açık bir şekilde görülebilmektedir. Alpların hemen hepsi 14 ya da 15 yaşlarında kahraman olmaktadır. Kırgızların *Manas Destanı*'ndaki alplar da buna örnek teşkil eder: "*on yaşında ok atmış, on dört yaşına bastıkta orda devirip han olmuş.*"³⁴⁸ *Manas*'ın çocukluktan olgunluğa ulaşırken geçen süreyi şu dizelerle özetlenmektedir:

*Cakıp uluu caş Manas, / Cakıp'ın oğlu genç Manas,
Cañgıs oñgon ér Manas / Genç kahraman er Manas
On caşında ok atkan, / On yaşında ok atan,
On törtünö çıkkanda / On dördüne girince
Ordo çaykap kan bolgon, / Şehirler alt üst edip han olan
Altmış aygır yüz kunan / Altmış aygır, yüz tay
Aydap cedi Kokandan / Getirdi Hokand'dan
Séksén baytal, mıñ kımkap / Seksen genç kısarak,
bin top ipekli*

346 Danuu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, s.139.

347 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.136-137.

348 İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s.147.

*Cérkisip aldı Bukardan. / Getirdi Buhara'dan.
Kaşkardağı Kıtaydı / Kaşgar'daki Çinliyi
Turpan aydap çığardı: / Çıkardı sürdü Turfan'a,
Turpandağı Kıtaydı / Turfan'daki Çinliyi
Aksı aydap tüşürdü. / Aksu'ya doğru püskürttü.³⁴⁹*

Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hikâye kahramanları için de benzer ifadeler yer verilmektedir. Boğaç'ın çocukluktan olgunluğa erişimi, At ayağı külük, ozan dili çevük olur. Eyegülü ulalur, kaburgalı böyür. Oğlan onbeş yaşına girdi³⁵⁰ şeklinde belirtilmektedir. Manas ile ilgili benzer ifadeleri *Dede Korkut*, *Bamsı Beyrek* için de söyler:

*Bay Bürçünün oğlu beş yaşına girdi, beş yaşından on
yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi. Çayq
baksq çalımlu, çalkarq kuş erdemli bir güzel yahşı yigit
oldı. Ol zemândaq bir oğlan baş kesmeş kan dökmeş ad
komazlarıdı. Bay Bürç Begün oğlu atlandı avq çıkdı. ...³⁵¹*

Eski Türk toplumunda bir gencin yiğitliğinin yani gücünün bir göstergesi olarak er adını alması ve bunun için de olgunluğun bir şartı olan işbu yaşa gelmesi gerekmektedir. Olgunluk evresine ulaşılmasına karşın henüz ailenin vesayeti altında kalmaya devam eden genç bireylerin ebeveynleri kendi çocuklarının geleceği ile ilgili endişeler barındıracak ve hatta zaman içerisinde bu endişeler daha tedirgin verici bir hale dönüşecektir. Gelecek kaygısı ile ilgili endişeler, *Dede Korkut kitabında* Salur Kazan'ın oğlu Uruz ile ilgili kısımda yer almaktadır. Uruz 16 yaşında olmasına karşı henüz bir er olacak kabiliyete sahip değildir. Bu nedenle Salur Kazan, oğlunun kaderi ile ilgili derin kaygılar içerisinde olarak, bu endişeleri oğluna şu sözler ile dile getirmekteydi:

*Berü gelgil, kulunum ogul!
Sagum alq bakdugumda kartaşum Karq Göneýi gördüm.
Baş kesüben kan dökübdür, cüldi alubdur, ad kazanubdur.
Solum alq bakdugum-da tayum Aruzı gördüm.*

349 Radloff, *Manas Destanı*, s.20; İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s.133.

350 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.38.

351 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.69.

*Baş kesüben kan dökübdür, cüldi alubdur, ad kazanubdur.
 Karşum alq bakdugumda seni gördüm.
 On altı yaş yaşladuñ.
 Bir gün ola düşe ölem, sen kalqısın,
 Yay çekmedüñ, oñ atmaduñ, baş kesmedüñ, kan dökmedüñ,
 Kalın Oğuz içinde cüldi almaduñ.
 Yarınki gün zemân dönüb ben ölüp sen kalıcak < >
 Tâcum tahtum saña vermeşyeler deşü,
 Sonjumu anđum agladum, ogul³⁵²*

Orhun Kitabeleri'nde Bilge Kağan, küçük kardeşi Köl Tigin hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerde kardeşinin erlik adından ve yiğitliğinden şu sözlerle bahseder:

*Kangım kagan uçdukda inim Köl Tigin yi[ti yaşda kaltı...]
 Umay teg ögüm katun kutınga inim Köl Tigin er at buldı. Altı
 yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsün ança kazangdı. Altı
 Çub Sogdak tapa süledimiz, bozdumuz. Tabgaç Ong tutuk biş
 t[ümen sü kelti, süngüşdümüz?..] / "Babam kağan uçtuğun-
 da küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı... Umay
 gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Köl Tigin
 er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresi-
 ni şöyle kazandı: Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettik,
 bozduk. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi, savaştık ..."³⁵³*

Dede Korkut Kitabı ve *Manas Destanları*'ndan yola çıkarak Türk toplumunda olgunluk yaşları aşağı yukarı 15 olduğu görülmektedir. Bilge Kağan, Köl Tigin'in er adını aldıktan sonra 16 yaşında amcası Kapgan Kağan'ın seferlerine katıldığından ve savaştığından bahsetmektedir. Muhtemelen Köl Tigin de 15 yaşında er olacak olgunluğa ulaşmıştı. Dolayısı ile destanların verdiği bu bilgi, *Orhun Yazıtları*'nda Köl Tigin hakkında söylenen sözler ile temellendirilmiş olmaktadır.

Askere alım için belirli usulün yerine getirilmesi söz konusudur. Bir bakıma toplumda yer alan bir erin, orduya katılmak isteyen bir adaya kefil olması gerekmektedir. Çin kaynaklarında Türklerin bu uygulaması ile ilgili şu sözler söylenmektedir:

352 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.96-97.

353 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.50-53.

*Savaşta reisleri toplantı yapmak için bir araya geliyordu; askere adam alırken sözleşme pulları kullanıyorlardı, bunların iki yarısının bir araya getirilmesi gerekiyordu.*³⁵⁴

Türk orduları saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Askerî eğitimler, genellikle canlı ve hareketli hedefler üzerinde gerçekleştirilmektedir. Türk ordu düzeni üzerine ilk ciddi yapılandırmayı Hsiung-nu Ch'an-yü'sü Mo-tu yapmıştı. Mo-tu Yüeh-chih'lardan kaçıp ülkesine döndüğünde, babası T'ou-man onu çok güçlü ve cesur bularak, on bin atlının komutanlığına getirmişti. Bundan sonra kendisine ait tümenin disiplini ile bizzat ilgilenen Mo-tu, ıslık çalan oklar yaptırmış, "Öten okumu attığım yere ok atmayanların başı kesilecektir."³⁵⁵ şeklinde emir vererek askerlerini eğitmişti. Han-shu'da etraflıca bilgi verilen bu olayın devamında ordusunun eğitimi şu şekilde izah edilmektedir:

*[Sonra] ava çıkarak öten okunu attığı [yere] nişan almayanların derhal başını uçurtmuştu. Bundan sonra Mo-tu cins atını oklamış, yanındakilerden bazıları [bu hedefe] ok atmaya cesaret edemeyince hemen [onların] başını vurdurmuştu. Kısa bir süre sonra, yeniden öten okunu sevdiği eşine atmış, etrafindakilerin bir kısmı korkup ok atmaya cesaret edemeyince onların da başını vurdurmuştu. Kısa bir zaman sonra, Mo-tu ava çıktığında öten okunu Ch'an-yü'nün cins atına atınca çevresindekilerin hepsi de [aynı hedefi] vurmıştu. Böylece Mo-tu yanındakilere güvenebileceğine kanaat getirmiş ve babası T'ou-man'la birlikte ava çıktığında, T'ou-man'a ok atınca çevresindekilerin hepsi de [onu] izleyip T'ou-man'ı hedef alarak öldürmüşlerdi...*³⁵⁶

Bu olayın ardından Mo'tu, bugün Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın da kuruluş tarihi olarak kabul edilen ve tahta çıkış tarihi olan MÖ 209 yılında, kendi tümeninde uyguladığı düzeni diğer birlikler için de uygulamıştı. Ordusunda sayı itibarıyla 10.000 atlıdan oluşan en büyük birlik muhtemelen 'tümen' olarak adlandırılmış; tümenler

354 Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.168.

355 Onat - Orsoy - Ercilasun, Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi, s.6.

356 Onat - Orsoy - Ercilasun, Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi, s.6.

binlere, binler yüzlere, yüzler onlara ayrılmıştır. Her birinin başında bir komutan atayıp, aşağıdan yukarıya doğru onbaşılık, yüzbaşılık, binbaşılık, küçük beylik, danışmanlık, merkez komutanlığı, Tang-hu'luk ve Chü-ch'ü'lük gibi makamlar kurarak bir emir-komuta zinciri içerisinde birlikleri birbirine bağlamıştır. Hsiung-nu'larda toplamda 24 tümen mevcuttu ve bunlar *on bin atlılar* olarak da tabir edilmekteydi. Her bir tümenin başında da bilge beyi adı verilen bir komutan mevcuttu ve sahip oldukları yüksek unvanlar babadan oğula geçmekteydi.³⁵⁷ Aynı sistem Cengiz Han tarafından da uygulanmıştı. Carpini Moğol ordusunun yapısını anlatırken, "*Cengiz Han her 10, 100, 1000 askere ve tümene bir komutan vererek, böylece ordunun düzenlenmesini sağladı ve bütün organizasyonu bu şekilde yaptı.*"³⁵⁸ şeklinde söyleyerek, ordu teşkilatlanmasının Mo-tu'dan itibaren göçebe toplumlarca benimsendiğini göstermektedir.

Birliklerin askerî talimleri bir süreklilikle avı ile yapılmaktaydı. Hsiung-nu'lar ile Kök Türk ordularında, kağanın bizzat başlık ettiği büyük devlet avları işbu eğitimde önemli bir yer teşkil etmekte olup, birliklerin birbirleri ile olan uyumları ve manevra kabiliyetleri bu şekilde tesis edilmekteydi. *Han-shu*'da bununla ilgili olarak şu sözler yer almaktadır:

*Âdetlerine göre, normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır, yabani hayvan avcılığı yaparlardı. Olağanüstü durumlarda ise, savaşmak için talimde bulunurlardı. Bu onların en doğal özelliği idi.*³⁵⁹

Tümen eğitim avı ve büyük devlet avı olmak üzere iki çeşit av söz konusuydu. Büyük devlet avına hükümdar ile beraber devletin bütün orduları katılmak zorundaydı. İşbu manevra eğitimleri de bu süreklilikte avlarında gerçekleştirilmekteydi. Tümen avı ise sadece bir birliğin kendi hareket kabiliyeti ve uyumunu sağlamak amacıyla yapılmıyordu.³⁶⁰ Bu kuvvetli orduyu meydana

357 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.8.

358 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, s.80.

359 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

360 Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, s.153-155.

na getiren askerler *Han-shu*'da belirtildiği üzere, "Yay çekebilen güçlü, zırhlı süvarilerdi... Uzun menzilli silahları yay ve ok, yakın dövüş silahları da kama ve mızraklardı."³⁶¹ Sefer esnasında askerlerin kurduğu kamplarda pratik olmaktadır. İbn Fazlân'a göre Hazar ordusu sefere çıktığında askerlerin her biri yanında ikişer arşın boyunda kazık bulundurmakta ve bunları kamp yapacağı zaman çember oluşturacak şekilde yere saplamaktaydılar:

*Askerler bir sefere çıktıkları zaman, her biri yanında ilgin ağacından ikişer arşın boyunda kazık bulundurur. Bir yerde konaklamak için inince her biri bu kazıkları kendi hizasında yere çakar. Sonra, kalkanlar buna dayanır. Böylece bir saatten daha az bir zamanda karargâhın etrafı bir sur gibi çevrilmiş olur. Hiçbir kimse onlara baskın yapamaz.*³⁶²

Göçebelerin böylesi teçhizatlar ile donanımlı olan, hızlı ve ani reflekslere sahip askerleri, yerleşik toplumlar için en önemli tehdit unsurunu oluşturmaktaydı. Kök Türkler için de aynı ifadeleri kullanan Çin kaynakları, ordu sisteminin ve teçhizat yapısının Hsiung-nu'lardan sonra da Türk toplum hayatında aynı şekilde devam ettiğini göstermektedir:

*Eski rütbeleri Ye-hu [Yabgu], onun altında Şe [Şad], onun altında T'e-le [Tigin], onun altında Sse-li-fa, onun altında T'u-ten-fa ve diğerleri olmak üzere, toplam 23 sınıf vardı ki, hepsi babadan oğula geçiyordu... T'u-küe'lerin boynuzla süslü yayları [küe-kung], okları, zırhlı yelekleri, uzun süvari mızrakları ve kılıçları vardı. Atıcılık ve binicilikte ustaydılar... Dolunay olmasını beklerler, sonra da yağmaya, yalana çıkarlardı.*³⁶³

Orta Asya'da şekillenen savaş araç ve gereçleri Karpat ve Tuna havzasında yaşayan Avarların bulgularında da kendini

361 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1. Ayrıca erken dönem göçebe Türk yayları konusunda, özellikle İskit yayları, okları, yapım teknikleri, bileşik yayın yapım süreci, yayın bölümleri ve içerisinde kullanılan malzemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için edinebilmek için bkz. Recep Efe Çoban (2016), *Orta Asya ile Bereketli Hilal Arasında Bileşik Yayın Keşfi ve Gelişim Aşamaları* (MÖ 3000 - MÖ 500), Ege Üni. TDAE Türk Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bornova, İzmir.

362 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnamesi*, s.106-107.

363 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.63.

göstermektedir. Avar dönemi bulguları genellikle demirden uzun şekilli mızrak uçları, yay, ok başlıkları, sadaklar, düz ve iki tarafı da keskin olan kılıçlar ile kınları, savaş esnasında giyilen zırhlar ve savaş aletlerini taşımak üzere kuşanılan kemerlerden oluşmaktadır. Genel olarak bunlar hemen her göçebe Türk ve Moğol menşeli boyun kurganlarında sıklıkla yer alan askerî malzemelerdir.³⁶⁴

Sürek avlar ile talimli hale gelen ordu, savaş zamanında sistemli bir saldırı mekanizmasına sahip olmaktaydı. MS VI. yüzyılda İmparator Mavrikios, Bizans ordusu için hazırladığı meşhur kitabı *Strategikon*'da Avar ve Türk ordularının saldırı gücünü ele alırken, göçebe ordu yapısında birliklerin hatlar halinde hareket ettiğine işaret etmektedir:

*Onlar, Romalılar ve Perslerin yaptığı gibi, tek bir savaş hat-tında dizilerek on binlerce atlının kaderini tek bir hamleye bağlamazlar. Bunun yerine iki hatta bazen üç hat oluşturarak birlikleri derinlemesine yayarlar, özellikle askerlerin sayısı çoksa; böylece her türlü harekâtı rahatça yürütebilirler.*³⁶⁵

Mavrikios'un göçebe ordularının harekât kabiliyeti hakkında sarf ettiği sözlerin benzerini, Çin kaynakları da ifade etmektedir. Guruplar halinde birbirleriyle uyum içinde saf tutma ve hücum etme anlayışı Hsiung-nu'lardan itibaren Kök Türklerde devam edecektir. Hsiung-nu'ların saldırı kabiliyeti üzerine söylenen ifadeler daha sonra Kök Türkler için de kullanılacaktır. Hsiung-nu süvarilerinin saldırı kabiliyeti ile ilgili olarak *Han-shu*'da şunlar geçmektedir:

Herhangi bir işe girecekleri zaman ekseriyetle ayın durumuna göre hareket ederler, dolunayda saldırıya geçer, ay küçüldüğünde geri çekilirlerdi. Savaşta adam öldürenlere veya esir alanlara bir kap içki verilerek mükâfatlandırılır, ele geçirdikleri ganimetler kendilerine verilir, yakaladıkları kişiler köle yapılırdı. Bu sebeple savaşta, herkes kendi çıkarı için dövüşürdü. Düşman askerlerini üzerlerine

364 Mangaltepe, "Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askerî Teçhizat", s.122.

365 Mavrikios, *Strategikon*, s.46-47.

*çekip etrafını sarmakta ustaydılar. Dolayısıyla, düşmanı gördüklerinde ganimet elde etmek için kuş sürüleri gibi üşüşürler, zor durumla karşılaşarak yenildiklerinde bulutlar gibi parçalanıp dağılırlardı. Savaşta öleni getiren, onun bütün mallarına sahip olurdu.*³⁶⁶

Ganimet ordu içerisinde herkese eşit olarak pay edilmekteydi. Ölen silah arkadaşının na'şını getiren de onun mal varlığını alabilmekteydi. Ayrıca Türk töresince bu uygulama adil bir şekilde yapılmakta olup, ordudaki askerleri bir nevî teşvik etmekteydi.³⁶⁷ Gumilëv'a göre göçebe toplumunda ordu, tıpkı yerleşiklerdekinde olduğu üzere ciddi bir maliyeti de beraberinde getirmekteydi. Çünkü savaş için tok karınlı, güçlü ve dinlenmiş, sert yayı çekilebilen ve ağır kılıçla veya kullanımı ondan daha zor eğri kılıçla savaşmayı beceren kişilerin bulunması yeterli olmamaktaydı. Ağırlıkları taşıyan hayvanlar da hesaba katılırsa kişi başına dört ya da beş atın dışında, yedek oklarının da olması gerekmektedir. Ayrıca okların yapımı da apayrı meşakkatli bir işti. Seferler için gıda stoku da şarttı. Göçebelerin gıda stokunda temel unsur koyun sürüleriydi. Sürüyü güdecek çobanlar, kadınları ve çocukları korumak için yedek askerleri tanzim gerekiyordu. Bu nedenle savaş yapabilmek ve seferlerin devamını sağlayabilmek için zafer kazanmak büyük önem arz etmektedir. Zaferi elde edebilmek için sağlam lojistik, gelişmiş bir ekonomi ve en uygun doğal şartlara sahip olmak gerekmektedir.³⁶⁸ Bu nedenle göçebe hayat tarzı, ordu anlayışına tesir etmektedir. Göçebelik, yerleşik düzende hayatlarını idame ettiren toplumlar ile yaşam şekillerindeki sistem farklılıklarında olduğu gibi, ordu yapıları ile de birbirinden ayrılmaktaydı. Göçebe hayat belirli bir bilgi birikimi ve teknolojik gelişimi gerektiriyordu ki, elbette bu gelişmişlik askerî anlamda da kendini göstermekteydi. Dikkate değer ölçüde gelişim gösteren bu sistem, yerleşikler tarafından kayıtlarında ekseriyetle yer bulmuş ve satır aralarında bir yandan yererken diğer yandan hayranlık-

366 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.9.

367 Karatay, "Tuna Bulgarları" s.286-287.

368 Gumilëv, *Etnogenez*, s.64-65.

larını da gizlememişlerdir. Söz gelimi *T'ang-shu*'da İmparator Kao-tsu, Çin medeniyetinin barbar olarak nitelediği Türklerin, MÖ 615-617 arası askerî harekâtlarında uyguladıkları stratejiyi övgü ile anlatmaktan hiç çekinmemiş, hatta Çin ve Türk orduları arasındaki farklılıkları kıyaslayarak bir öz eleştiri dahi yapmaktaydı:

T'u-küe'lerin gücü yalnızca ata binme ve ok atmadan oluşuyor; avantajlı bir durum gördüklerinde hücum ediyorlar; bir tehlike sezdiklerinde hemen geri çekiliyorlar; fırtına ve yıldırım gibi uğultuyla uzaklaşıyorlar ve düzenli bir savaş nizamı nedir bilmiyorlar. Ok ve yay onların pençeleri ve dişleri, zırhlar ve miğferler onların günlük giysileri. Birlikleri sıra ve takım halinde yürümüyor ve belli bir yerde konaklamıyorlar; nerede su ve ot bulurlarsa orada dinleniyorlar, koyunları ve atları onların savaş erzakı. Galip geldiklerinde yalnızca hazine arıyorlar ve yenildiklerinde hiçbir şekilde utanmıyorlar. Gece gündüz nöbetçi ve devriye dolaştırma zahmetine girmiyorlar, mevzi oluşturmak, kale yapmak ve erzak hazırlamak için hiçbir çaba harcamıyorlar. Çin birlikleri sefere çıktığındaysa tüm bunların tersi geçerli, bu nedenle de Çinliler onlara karşı yaptıkları savaşlarda nadiren bir başarı elde edebiliyor! Ama biz şimdi onların yaptığıнын aynısını yapar ve onların tercih ettiği alışkanlıkları devralırsak, o zaman durumun onlar için avantajlı olmadığını kısa süre sonra fark edecek ve kendiliklerinden artık gelmeyeceklerdir!³⁶⁹

Türk ordularının saldırı gücü ile ilgili ayrıntılar, Çin kaynakları dışında başka uluslar tarafından da dikkat edilmiş ve kendi kayıtlarında etraflıca yer verilmiştir. Avrupa Hunları ile ilgili dikkate değer ölçüde bilgi veren Ammianus Marcellinus, bir Hun askerinin teçhizatı ve diğer silah arkadaşları ile olan uyumunu şu sözlerle ifade etmektedir:

Kışkırtıldıkları zaman savaşır, savaşa girdiklerinde yekpare haline gelirler ve korkunç savaş naraları atarlar. Harekâtlarında beklenenin üzerinde son derece sürat-

lidirler ve düşmanlarını şaşırtmayı severler. Buna bağlı olarak aniden dağılır, sonra birleşir ve bunu tekrar ederek, düşmana ağır zayıat verdikten sonra her daim kale ve tahkimâtlardan sakınarak düzensiz gruplar halinde bölgeye dağılırlar. Bir açıdan denilebilir ki onlar tüm savaşçıların en çetinidirler. Sıradan mızrak uçları yerine sivriltilmiş kemik uçlu her türden menzilli silahları kullanırlar ve bu kemikleri hayran bırakacak şekilde cirit veya okların sap uçlarına bağlarlar. Fakat yakın mesafede olduklarında kendi güvenliklerini umursamadan kılıçla savaşırlar ve genellikle düşmanları onların saldırılarını püskürtmeye çalışırken; onlar düşmanlarını burmalı ip-ler ile etrafını dolayıp, ellerini bağlar ve böylece onları ne binek binecek ne de yürüyecek hale getirirler.³⁷⁰

Ammianus Marcellinus, Hun askerlerinin kemikten ok uçları yaptığını belirtmektedir. Tıpkı Hunlar gibi Peçenekler de ana silahları olan yay ve oklarını kemikten yapmaktaydılar. Peçenek ordusunun tamamı, ana silahları kemik kaplı çift bükümlü yay ile paralel kenar şeklindeki yassı ok ve kılıç olan hafif zırhlı birliklerden oluşmaktaydı.³⁷¹ Marcellinus'un ifadelerinden yola çıkarak, Türk ordularının özellikle kale ve tahkimatlı bölgelerden uzak durdukları, bunun yerine yağmalaması daha elverişli kesimlere doğru saldırılar düzenledikleri dile getirilmektedir. Süvari temelli ve buna uygun teçhizatlı hızlı saldırı sistemine dayalı ordu ile kale kuşatmaları nispeten zor olmaktadır. Fakat bu göçebe orduları için imkânsız bir şey değil, sadece meşakkatli bir işlemdi. Gerekli durumlarda kuşatmalarda yapılmaktaydı. Göçebe Türk töresi elbette savaş hukuku üzerinde de etki göstermektedir. Kuşatılan bir şehir eğer teslim olur ve halkı itaat ederse, şehir sakinlerinin can ve mal güvenliği temin edilmektedir. Sadece kağan tarafından, merkezi temsil etmekle ve adaleti sağlamakla görevli bir vali olan tudun ve vergileri toplamakla yükümlü memurlar tayin edilerek, ele geçirilen ülkelerin ve şehirlerin idarî işlemleri tesis edilmektedir.³⁷² Şayet kuşatılan

370 Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, s.501.

371 Mangaltepe, "Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat", s.132.

372 Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s.53-54.

şehirler karşılık verirse bir takım sert uygulamalar yapılmakta ve şehrin direnci kırılarak bir bakıma diz çöktürülmesi gerekmektedir. Batı Kök Türklerin Tiflis kuşatması esnasında T'ung Yabgu, oğluna ve yanında bulunan başbuğlarına bu tarz bir emir vermektedir:

Eğer onların ülkesinin [Albanya'nın] hâkim ve ayanları benim oğlumu karşılayıp topraklarını onun tabiliğine verirse; şehirleri, kaleleri ve pazarları benim ordularıma teslim ederlerse, siz de onların yaşamasına, bana kulluk, hizmet etmesine imkân tanıyın. Yok, eğer böyle yapmazlarsa, o zaman gözleriniz on beş yaşından yukarı erkek nesline merhamet etmesin, daha küçük oğlanları ise kadınlarla beraber bana ve kendinize kul ve cariye olarak alın.”³⁷³

Aman dileyene karşı silah çekilmeyip, bağışlanması esasının kökleri çok eskilere dayanmakta idi. Bu esas İslamiyet kabul edildiğinde dahi geçerliliğini korumuş ve bu algı günümüze kadar ulaşmıştır. T'ung Yabgu'nun oğluna verdiği emirlere benzer olarak, 1292'de Rum kaleyi kuşatan Mısır Sultanı Eşref kaleyi teslim almak için benzer bir şart ileri sürmektedir. Nerses Palients'in vakayinamesinde anlatılan bu olayda, Sultan Eşref kale eşrafına, “Kaleyi teslim ederseniz mallarınızla buradan gitmenize müsaade edeceğim!” şeklinde teklifte bulunduğunu ancak kalenin ileri gelenleri ilk etapta bu teklifi kabul etmeyecek karşı mücadeleye girmeye karar verdiklerini belirtmektedir. Nerses'in izahına göre, Türklerin kaleye şiddetli saldırıları sonucunda kalenin düşeceğini anlayan Ermeni Katolikosu Stepanos çareyi Sultan'a ulaşmakta bulmuştu:

Zor durumda kalan ve Ramklaetsi lakabıyla tanınan Ermeni Katolikosu Stepanos, patrik kıyafeti giyerek bütün piskopos ve papazlarla birlikte yanlarına kutsal eşyalarını alarak Sultanın yanına gitti. Buna karşılık acımasız despotun, Katolikos'a ‘İlk günden niye itaatinizi bildirmediğiniz?’ şeklinde soru sorduğu ve ona tükürdüğü rivayet edilmektedir. Ancak, kendi iradesiyle gelmelerinden dolayı kimseye dokunulmamasını emretti. Böylece

373 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.163.

*Rumkale, Katolikos ve bütün Hristiyan halk Sultanın eli-
ne geçti. 30 binden fazla kişi Mısır'a götürüldü. Bunların
bir kısmı hapse atılırken, kalanı ise köle olarak satıldı.*³⁷⁴

Rumkale halkının karşılık vermesine rağmen Katolikos'un yanına gelme cesaretinden ötürü halkı bağışlayan Mısır Sultanı Eşref bir istisnayı oluşturmaktadır. Karşı koymalar çoğunlukla affedilmemekle beraber, saldırılar çok şiddetli olmakta ve bir daha direnç gösterilmemesi için ele geçirilen halkın gücü kırılmaktadır. Tiflis kuşatmasında, T'ung Yabgu ve Heraklius ile dalga geçen, hatta T'ung Yabgu'yu bal kabağı ile tasvir ederek hakaret eden İran kumandanı Şehripalakan, müzakere ihtimalini ortadan kaldırmış bulunmaktaydı. Nitekim bir sene sonra orduları ile Tiflis'i kuşatan T'ung Yabgu, intikamını çok katı bir şekilde almıştı. *Alban Tarihi*'nde bu kuşatma öyle detaylı bir şekilde anlatılır ki, gerçekleşen bu olayın vahametini tüm gerçekliği ile gözler önüne sermektedir:

*kuzeyden ikinci defa ansızın beklenmedik şiddetli rüz-
gar esti ve büyük Şark (Hazar) denizini coşturdu. Vahşi ve
iğrenç hayvan, kan içen öz yavrusu şadla birlikte cenuba
hücum edip yönünü İberya'ya ve Tiflis şehrine çevirdi.
Orada ise geçmişteki cengâverlerden hiç biri kalmadığından
Hazarlar, evvelki tahkirlerin intikamını almak için çok uy-
gun fırsat buldular. Şehri muhasaraya alıp hücumla geçtiler
ve şehir ehlini sıkıntıya soktular. Ahali karşı hücumla geçip 2
ay mukavemet gösterdi. Ama onlar yüzlerine okunan ölüm
hükmüne boş yere mukavemet gösteriyorlardı ve süratle baş-
layacak olan kırımın dehşeti onları üzüp acele ettiriyordu.
İşte o an korkunç vahşi kükreyip Tiflislileri avlamaya baş-
ladı ve çoklarını yakalayıp zulüm rüzgârlarının önüne attı,
yuvasını avladığı kurbanlarla, savaşçıların ellerini ise ga-
nimetle doldurdu.*

*Onlar kılıçlarını yükseklere kaldırıp hep birlikte kale sur-
larına hücum ettiler. Bu dev ordu birbirlerinin omuzları-
na yaslanarak hızla surları aştı. Bedbaht şehir ahalisinin
üzerine zulmet gibi kara gölge düştü, vücut azaları uyuşup
kolları kuvvetsiz kaldı. Artık mağlup olmuşlardı. Kale sur-*

larından geri çekilen kuşatılanlar, kuş yakalayanın ağına düşüp titreyen serçelere benziyorlardı. Onların hiç biri evine uğrayıp ailesine dehşetli belahususunda haber vermeye fırsat bulamadı; ne sevimli karısını haberdar etmeye, ne sevgili yavrusu için kaygılanmaya, ne de ebeveynini hatırlamaya vakit bulabildi. Dehşet içinde takatten düşüp saklanmaya yer arıyorlardı. Bazıları evlerin çatılarında, diğerleri hendeklerde gizleniyor, çocukları ise kurtuluş yerini kiliselerde arıyordu. Öz yavrularını okşayan anaların fer-yadı, kuzularını arayan büyük koyun sürüsünün nalesine benziyordu. Ama arkalarından hayat biçen güruhu geliyor, onların elleri kanları sel gibi akıtıyor, ayakları bedenleri çiğniyor, gözleri ölen adam yığınlarına, sanki gökten dökülen dolu tanelerine bakar gibi bakıyordu.

Feryat ve naleler dindikten sonra Hazarlar bir tek kişinin dahi sağ kalmadığını gördüler ve o vakit kılıçlarının dök-tükleri kandan içip doyduklarını anladılar. İşte o vakit el-lerine iki zadegân düştü. Birisi İran şahının buraya tayin ettiği vali, diğeri ise yerli Gürcülerdendi. Onları Hazar hükümdarının yanına getirdiler ve hükümdar, kendisini bal kabağı sıfatlı ve gözsüz gösteren bu adamların ikisi-nin de gözlerinin çıkarılmasını emretti. Sonra da onları boğmalarını, derilerini soyup içine saman doldurmaları-nı ve surlardan aşağı asmalarını emretti.³⁷⁵

Kale veya şehir ele geçirildikten sonra halka karşı uygulanan bu kıyım çok yaygın yapılan bir hareket değildir. Bunun için bazı haklı gerekçeler olmak zorundaydı. Aksi takdirde ele geçi-rilen şehirlerde yaşan halkı yok etmek hem mantıksız hem de gereksiz bir aşırılıktan başka bir şey değildir. Ayrıca halkın itaat etmesini sağlamak, onlardan toplanacak vergi ile daha kârlı bir işti. Bu vesileyle itaat etmeyenlere karşı yapılacak en mantıklı işlem, onların sadece ileri gelenlerini ortadan kaldırmak ve bu vesileyle istenilen gözdağını vermek olacaktır. Ardından ahali-nin içinden anlaşılmaya daha uygun biri seçilip, onların başları-na atamak suretiyle otoriteyi sağlamak veyahut itaat altına alı-nan toplumun başına bir tudun atamak daha kolay ve kârlı bir çözüm olacaktır. Birinci ve ikincisinin aksine üçüncüsü daha

375 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.161-162.

sık uygulanan ve tercih edilen bir yoldur. Bir tudun vesilesiyle merkeze bağlılık sürecek ve devletin otoritesi geçerli kılınacaktır. İkinci uygulama da bazen yapılmaktadır; fakat bunun daha çok yerleşik ve yabancı toplumlardan ziyade, dil ve kültür bağı olan diğer akraba göçebe boyları itaat altına alırken yapıldığı görülmektedir. Buna en güzel örnek Orhun kitabelerinde yer almaktadır. Bilge Kağan, Az ve Kırgız boylarını tanzim etmiş ve hatta başlarına atadığı Bars Bey’e kız kardeşini dahi vermişti. Ancak Kırgızların isyan etmesi üzerine kardeşi Köl Tigin komutasında orduyu göndermiş ve savaşarak kağanları ile ileri gelenlerini öldürmüştü. Bu isyanın sonucunda Bilge Kağan, Kırgızları tekrar tanzim etmiş ve güçlerini kırmak içinde tedbir olarak, onların kızlarını cariyeye, milletini de köle yaptığını belirtmiştir.³⁷⁶

Adalet ve Ceza Hukuku

Türk cihan hâkimiyetinin temelinde, evrenin her tarafına Türk adaletini hâkim kılma düsturu yatmaktadır. İcraatlar ve yazılı kaynaklar bu muazzam devletin yeryüzünde bazı vazifeleri olduğuna inanıldığını ortaya çıkarıyor. Yani bu savaşçı kavmin görevi sadece kılıç sallayıp, savaş yapmak değildir. Onun başlıca görevleri, Tanrı’nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya nizamını kurmaktır. Bu, Türk devletlerinin başlangıcından bugüne kadar devam etmiş bir dünya görüşüdür.³⁷⁷ Dolayısıyla öncelikle devlet içinde törenin tatbik edilmesi ve adaletin topluma teşmiş edilmesi şarttır. Bu vesileyle adli bir teşkilat oluşturularak, hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi ile hakan adına örfi hukuku uygulamakla görevli yarganlar ve maiyetlerin meydana getirilmesi gerekmektedir.³⁷⁸

MS XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud’un lügatinde bir suç işleyen kişiyi anlatan *yazuglug*³⁷⁹ şeklindeki tabir, günümüz anlamından ziyade “bir şeyin yoldan veya yönden sapması” anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig* gibi diğer kaynaklarda da suç

376 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.47-55.

377 Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, s.13.

378 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.281.

379 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s.370.

ve günah karşılığı olarak ‘yazuk’ kelimesi zikredilmiş ve kullanılmıştır.³⁸⁰ *Kutadgu Bilig*’i yazan Yusuf Has Hacib, mukaddime kısmında yer alan beyitlerde bu kitabı dört temel esas üzerine oturttuğunu ve bunlardan birinin de adaleti temsil eden Kün Toğdı Hakan olduğunu ifade etmektedir.³⁸¹

Adalet kavramı, eski Türkçe de “adil, dürüst, adilce” anlamlarını ihtiva eden *könilig/k* sözcüğüne karşılık gelmekteydi.³⁸² Asya Hsiung-nu devletinden itibaren hükümdar ile akrabalık bağı olan aile mensuplarına, işbu könilik işlerinden sorumlu yargıçlık vazifeleri verilmekteydi.³⁸³ Kök Türkler çağında Köl Tigin’in, Uygur Kağanlığı döneminde bir Kırgız’ın yargıçlık veya adalet bakanlığı yaptığı bilinmektedir.³⁸⁴ Hatta Çin kaynaklarında Uygurların adalet işleri ile ilgilenen kişi, liderleri olan P’u-sa’nın annesi Wu-lo-hun hatundu:

*Annesi Wu-lo-hun hatun, danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, kanunları ihlal edenleri şiddetli şekilde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Kabileye bir düzen gelmişti. Hui-holar [Uygurlar] P’u-sa döneminde asude bir hayat yaşadılar.*³⁸⁵

MS V. yüzyılda Avrupa Hunlarının lideri Attila’ya suikast yapmayı planlayan Bigila, bir heyet önünde Attila tarafından sorguya çekilmişti. Kapgan Kağan tarafından aygucu mevkiinden uzaklaştırılan Tonyukuk, yüksek devlet mahkemesi üyeliği, yani yarganlık yapmıştı. Ortaçağ İslam müelliflerinden İstahri’ye göre Hazar Kağanlığı başkentinde davalara bakan toplam 7 baş yargucu bulunmaktaydı. Bunlar ikişer ikişer Müslümanların, Hıristiyanların ve Musevilerin, biri de İslavların ve diğerlerinin davalarına bakmaktaydı.³⁸⁶ Cengiz zamanında ise, onun

380 Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, s.5.

381 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.11.

382 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.408.

383 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.116; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.281.

384 Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, s.13.

385 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.132.

386 İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.198; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.158; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.281.

dört oğlundan birisi olan Çağatay yasa koruyuculuğuyla vazifelendirilmişti. Çağatay töreden ve kanunlardan anladığı için devlet içerisinde zaman zaman kendi eliyle tahta çıkardığı Ögedey’den dahi büyük bir nüfuza sahipti.³⁸⁷

Eski Türk kitabelerinde ‘bakan’ manasında, “buyurmak, emretmek” fiilinden gelen buyruk kelimesi kullanılmaktadır. Çin kaynaklarında bir kağanın yönetiminin altında, aynı anda ve ayrı vazifelerde toplam dokuz buyrukun mevcut olduğu belirtilmektedir. *Terhin Yazıtı*’nda yer alan, “*Ulug buyruk tokuz bol-mış*” sözü, Çin kaynaklarının ihtiva etmiş olduğu bilgiyi doğrulamaktadır.³⁸⁸ Ayrıca Çin kaynaklarında Kök Türklerin gelenek ve devlet teşkilatlarının Hsiung-nu’lar (Hunlar) ile aynı olduğunun belirtilmesi³⁸⁹ ve bunun yanında Mo’tu’nun akıl danıştığı bir kurultayın olması,³⁹⁰ muhtemelen Hsiung-nu’larda da böyle bir bakanlar kurulu mevcut olduğunu göstermektedir. Uygur idarî yapısı da Kök Türkler ile aynı olmak ile beraber, buyrukların üçünün iç, geri kalan altısının da dış bakan olarak görev yaptıkları belirtilmektedir.³⁹¹ Uygurlarda da adalet mekanizmasının doğru işlenmesinden sorumlu devlet erkânına *buyruk* denilmekteydi.³⁹² Dolayısıyla Hsiung-nu’lar (Hunlar) itibaren Türk devlet yapısında bakanların olduğunu düşünmemizde herhangi bir sakınca kalmamaktadır. Devletin adalet işlerinde görevli olan bu buyruklara *yarguc*³⁹³ veya *yargan* şeklinde tabir edilmektedir.³⁹⁴ Adaletten sorumlu olan bu buyruklar; töre kurallarını tatbik etmekle ve toplum da adaleti sağlamakla mükelleftiler. Kaşgarlı’nın ‘doğru yola yönelmek’³⁹⁵ dediği *köntülmak* fiili, “dürüst idare etmek, gerçeğe sevk etmek, doğrultmak”³⁹⁶

387 Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, s.13.

388 Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.108.

389 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.19-20.

390 Gumilëv, *Hunlar*, s.80.

391 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.555.

392 Almas, *Uygurlar*, s.169-170.

393 *Codex Cumanicus*, s.876.

394 Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.108, 110.

395 Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk*, s.242.

396 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.116.

anlamalarını ihtiva etmektedir. Çünkü adalet, törenin en temel ilkesidir. Bu sebepten toplumda insanların huzur ve refahı için herkese eşit mesafede durmak³⁹⁷ ve töre kurallarına itimat ederek adil bir hayat idame edilmesini sağlamak şarttır.

En ilkel toplumlarda olduğu gibi, en medeni devlet teşekküllerinde dahi, tarihin her devresinde, suç adı verilen sosyal olayların meydana geldiği görülmektedir. Bu fiiller daima mağduru bir fert dahi olsa, toplumun huzur ve sükûnunu bozan ve diğer fertleri aynı eylemlere maruz kalmak korkusu ve endişesi içinde bırakan bir nitelik taşımaktadırlar. Bu itibarla, en eski devirlerden beri bu fiilleri önlemeyi ve faillerini cezalandırmayı hedef tutan, bir hukukî yaptırımlar sisteminin kurulması zorunluluğu kendisini hissettirmiş ve böylece toplum hayatındaki ilk yasama faaliyeti, ceza kanunları derlemesi şeklinde belirlemiştir. İşte ceza hukuku, toplumun huzur ve sükûnunu ihlal eden ve suç teşkil eden hareketleri önlemeye ve bu hareketlerin işlenmesi halinde faillerine ceza adı verilen hukukî yaptırımları uygulamaya yönelmiş kaideleri kapsayan, hukuk metinleridir. Böylece dar ve maddî anlamıyla ceza hukuku, hangi hareketlerin suç oluşturacağını tespit ve bu hareketleri işleyenlere karşı uygulanacak cezai yaptırımları tayin eden hukuk kaidelerini ihtiva etmektedir.³⁹⁸

Eski Türk toplumunun en önemli kültür öğeleri arasında yer alan hukukun bir dalını da işte bu ceza hukuku teşkil etmektedir. Ceza hukuku tarihte, Türklerin toplum ve devlet hayatlarında büyük bir yer tutmuş, önemli roller oynamıştır. MS X. yüzyıldan önce Orta Asya Türk siyasi teşekkülleri ve topluluklarında da ceza hukuku ile kanunlarına dayalı bir düzen yürürlükte bulunmuş, toplum değeri, maddî ve manevî kültür unsurları, kendisine özgü yaşayan bir ceza hukuku ortaya çıkarmıştır. Bu suretle Türk toplum kültürünün bir ürünü olan, onun bir çeşit belirtisi olarak tecelli eden ve tarihin akışı içinde

397 Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s.133.

398 Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar", s.2.

gelişen bu hukuk, en geniş manasıyla töre denilen kanun ve sosyal normlar bütününde mutlak ifadesini bulmaktadır.³⁹⁹ Genel anlamı itibariyle töre kurallarını meydana getiren bu normlar, toplumdaki şahısların birbirleriyle olan hemen her türlü konudaki anlaşmazlıklarına birer çözüm dâhilinde meydana getirilmişti. Bulunan çareler, benzer vakaların çözümünde de kullanılacağından bir bakıma hem yargı heyetinin tarafsızlığını da sağlayacak hem de bu vesileyle toplumdaki tüm fertlerin bildiği ve benimsediği kaideler haline gelecektir.⁴⁰⁰ Ermeni müverrih Stephanos Orbelyan'ın, Moğol toplum hayatı hakkında bilgi verirken, “*Tanrısız ve dinsiz, ama kanunlara çok sıkı bağlıydılar. Haksızlık ve yolsuzluklardan nefret eder, birbirlerine iyi davranır, sahiplerine karşı saygı gösterir ve iyi hizmet ederler, düşünce ve işlerinde dürüsttüler.*”⁴⁰¹ şeklindeki ifadelerinde belirttiği üzere, eski Avrasya bozkır göçebelerinde sözlü hukuk kurallarına gösterilen itibarın ve itaatin çok yüksek derecede olduğu anlaşılmaktadır.

MS X. yüzyıl öncesi Türk toplum hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda, suç teşkil eden eylemlere karşı hükümlerin ve yaptırımların çok ağır ve caydırıcı nitelikte olduğu belirtilmektedir. Hatta ahlak kurallarına ters olabilecek bazı basit davranışlara bile ağır cezalar verilebilmektedir. Eski Uyğurca da “ceza, ceza-ya çarpma ve hüküm giyme” anlamında *ağan* sözcüğü kullanılmaktaydı.⁴⁰² İşlenen suçların derecelerine göre verilen cezalar da doğru orantılı olmaktadır. Hsiung-nu'lar (Hunlar) hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında, “*Suçu küçük olanların kemikleri kırılır, büyük suç işleyenler ise ölümle cezalandırılırdı. Hapiste kalma süresi on günü bile bulmaz, ülkede mahkûm sayısı birkaç kişiyi geçmezdi.*”⁴⁰³ denilerek cezalandırma işlemindeki işbu doğru orantı verilmekte ve cezaların ibretlik olduğu da belirtilmektedir. Ayrıca Tuyü Hunlar ile ilgili olarak “*Adam öldürüp,*

399 Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, s.1.

400 Karatay, “Göçebe Toplum ve Türklük”, s.3.

401 Galtysan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.23.

402 Caferoğlu, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, s.6.

403 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.8.

at çalanlara verilen ceza ölümdür; diğer [suçlarda] mallarına el koyulur, [her] olay [ayrı ayrı] değerlendirilir ve buna göre karar verilir³⁴⁰⁴ denilerek, bir bakıma Hsiung-nu'larda (Hunlarda) yer alan kaidelere benzer bir başka örneği teşkil etmektedir.

Kaynakların ihtiva ettiği bilgilere göre Avrasya göçebe toplum hayatında en çok önem arz eden suçlar, hırsızlık, dolandırıcılık, yalan söylemek, arabozuculuk yapmak, adam öldürmek, kavga etmek, vatana ihanet etmek, ülkeden kaçmak, savaştan kaçmak, zina yapmak ve görgü kurallarına aykırı hareketlerde bulunmak şeklinde sıralanmaktadır. Vatana ihanet eden asilerin, başkaldıran boyların, adam öldüren katillerin,⁴⁰⁵ savaştan kaçan askerlerin ve hatta memuriyetini iyi yapmayan buyrukların dâhi cezaları ölüm olmaktaydı. Vatana ihanet eden ve ülkeden kaçanlar, er ya da geç yakalanarak derhal idam edilirlerdi. Özellikle Avrupa Hunlarında Attila'nın bu konudaki hassasiyeti Priskos'un dikkatinden kaçmamıştı. Priskos kayıtlarında Attila ile olan diplomatik görüşmelerinde, Attila'nın sürekli olarak Romalılardan, Hun kaçaklarının geri iadelerini yapmalarını talep ettiğini söylemektedir.⁴⁰⁶ Doğu Roma ve Hunlar arasında MS 434 yılında imzalanan Margus Antlaşması'nın maddelerinden biri olan esir mübadelesi gereğince daha önce Romalılara kaçan Hunların iadesi talep edilmekteydi:

*Esir edilmiş Romalılarla ve daha önce Roma'ya kaçmış olan birçokları ile birlikte Hunlardan kaçacaklar Roma hududuna kabul edilmeyecek; Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 aureos kurtarma ücreti verecekler ki, ancak bu fidyeyi verdikten sonra esirler geri dönebilecekler.*⁴⁰⁷

Kaçaklara yapılan muamele ve Hunlar içinde geçerli olan kural Priskos'un gözünden kaçmamış, antlaşma gereğince geri iade edilen Hun kaçaklar hakkında devamında şu bilgileri vermişti:

404 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

405 Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.21-22, 63; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.101.

406 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.32.

407 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.24.

Daha sonra her iki taraf da kendi ülkelerine geri döndüler. Barbarlardan Romalılara kaçanlar geri gönderildiler. Bu gelenlerin arasında İskit [Hun] kral soyundan Mama ve Attacam adlı iki kişi de vardı. Bunları Trakya'da bir kale olan Carsus [Bulgaristan'da Hirsova]'da İskitler [Hunlar] ele geçirdi ve halkın gözü önünde çarmıha gererek öldürdüler ki, bunlar ülkelerinden kaçtıkları için böyle cezalandırıldılar.”⁴⁰⁸

Priskos, Doğu Roma İmparatoru'nun Margus antlaşmasından sonra bu kaçakların tamamını iade etmemesinden ötürü Hunların, Romalıların antlaşmaya uymadığını gerekçe göstererek saldırılarını devam ettirdiğini de sözlerine ilave eder. Atilla'nın üst üste indirdiği darbeler ve hemen ardından Romalıları Chersones (Gelibolu)'ta uğrattığı hezimet sonucunda, Margus antlaşmasının aynı maddeleri daha da ağırlaştırılmış olarak kabul ettirilmiştir.⁴⁰⁹ Atilla'nın yaptığı gibi Batı Kök Türklerin kurucu ismi İstemi Yabgu da, kendisinden kaçan Avarlar için aynı ısrarcı tavrı ve hiddeti göstermekteydi. MS 576 yılında Doğu Roma'dan gelen elçi Valentinus'u karşılayan Türk Şad, Avarlar için *“kılıçlanarak değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek ölmeyi hakeden”* şeklinde sözler sarf ederek bu hiddetini açıkça ifade etmekteydi.⁴¹⁰

Hsiung-nu'lar (Hunlar) da hırsızlık yapanların mal varlıklarına el koyulmaktaydı.⁴¹¹ Tuyü Hunlarda ise koyun ve eşya çalanlara karşı ağır bir cezalandırma yoktu; bu tür hırsızlık suçunu işleyenler dayak cezasına çarptırılmaktaydılar.⁴¹² Eski Türk toplumunda bir kavga esnasında biri diğerinin gözünü yaralarsa, yaraladığı kişiye varsa kızını, yoksa karısını ya da servetini vermek zorundaydı. Fail darp ettiği kişinin uzuvlarından birini kırdığı zaman ise yaranın ciddiyetine göre işlediği suçun karşılığı olarak, belirlenen miktarda atlarından veya

408 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.24.

409 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.25-26.

410 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.99.

411 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.8.

412 Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, s.17

malından bir kısmı ile tazmin ederek cezalandırılmaktaydı.⁴¹³ Arabozan, kargaşa çıkaran kişilerde cezalandırılmaktaydı. El-Câhiz'in Türklerin fazîletlerini anlattığı kitabında, Cüneyd bin Abd el-Rahman ile Hakan arasında geçen ve birbirlerinin kültürel anlayışları öğrenmek amacıyla yaptıkları bir diyaloga yer vermektedir. Bu müzakerede Hakan, Cüneyd'e sorular sormakta ve bilgiler edinmekteydi. Hakan; yalan söylemek, ara bozmak ve diğer görgü kurallarına aykırı bir davranış sergilemek gibi durumlarda Türk toplumunda mevcut olan anlayışları şu sözler ile ifade etmekteydi:

*Bana göre kovucu, insanların arasını tutuşturan kimse-
dir. Böyle bir insanı, hiç bir kimseyi göremeyeceği bir yere
hapsederim. Alenen yellenenin kıcımlar, bu hareketi
yapan azasını cezalandırırım. Yalancıya gelince, sizin,
hırsızın elini kestiğiniz gibi ben de onun yalan söyleyen
azasını keserim. İnsanları güldürüp onları hafif meşrepli-
ğe alıştırın kimseyi ise idaremler altındaki yerlerden sürgün
ederim. Onu memleketimden çıkarmak suretiyle tebaa-
nın fikirlerini ve zihniyetini düzeltirim.*⁴¹⁴

Bozkır hayat şartlarında hırsızlık yapmak özellikle başkalarının atlarını çalmak gibi eylemlerin cezası, çalınan malın sahibine on misli değerinde mal ile tazmin etmektir.⁴¹⁵ Ancak at kayışı çalmak gibi meydana gelen hırsızlık vakalarında kişiler çoğunlukla ölümle cezalandırılmaktaydı.⁴¹⁶ Türk boyları arasında bu usulü uygulayanlar arasında Bulgarlar, hırsızlık yapanları öldürürlerdi.⁴¹⁷ Tuyü Hunlar ise hırsızlık yapan kişinin başını keçeyle sarar ve yüksek bir yerden onun başının tam üstüne gelecek şekilde büyük bir taşı atmak suretiyle infaz ederlerdi.⁴¹⁸ Kırgızlarda aynı şekilde başkasının malını çalan kişilerin başını

413 Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.21-22, 63.

414 El-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, s.88-89.

415 Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.21-22, 63. Ayrıca 18. yüzyıl Kazak toplumunda görülen at hırsızlığı gibi olayların çözümünde, yaşlılardan meydana gelen *barımta* meclisleri hakkında bilgi almak için bkz. Gülnur Kara, "Kazak Türklerinde Barımta Geleneği Hakkında", *Erciyes Dergisi*, Nisan 2016, Sayı: 460, ss. 28-32.

416 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.101.

417 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.61.

418 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

uçurarak öldürürlerdi. Kırgız toplumunda hırsızlık büyük bir suçtu ve Kırgızlar daha da ileri giderek, hırsızlıktan yakalanan çocukları da tıpkı yetişkinlerde olduğu gibi başlarını kesmek suretiyle aynı şekilde cezalandırmaktaydılar. Sadece bununla da yetinilmemekteydi; hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar ona taşıtarak, bu utanç ile de yaşatılırdı.⁴¹⁹ Ceza uygulamaları hakkında bilgimiz bulunan bir diğer Türk boyu da, bilgilerini Gerdizî'nin naklettiği Tokuz-Oğuzlardır. Gerdizî'ye göre Tokuz-Oğuzlarda bir kişi hırsızlıktan dolayı yakalandığında halkın önünde çok ağır işkencelere tabi tutulmaktaydı:

Bunlar bir kişiyi hırsızlık töhmetiyle yakalarsa ayaklarını bağlarlar, kollarını da boynuna bağlarlar. Her uyluğuna 200 sopa vururlar. 100 sopa da sırtına vururlar. Onu pazar yerinde dolaştırırlar. Sonra, her iki elini ve kulaklarını keserler, gözlerini çıkarırlar. Tellâl 'Herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın!' diye bağıırır.⁴²⁰

Mezar soygunculuğunun da cezası ağırdı. MS 440'ta Attila, Hunların mezarlarını soyan Margos Psikoposu'nu teslim etmeleri için Doğu Roma'nın Tuna nehri üzerindeki son şehri olan Castra Constantina'ya saldırmış ve burada birçok insanı esir etmişti.⁴²¹

Moğollarda da büyük çaplı hırsızlık yapanlar ölümle cezalandırılırdı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Camuha'nın kardeşi Taiçar, Temuçin'in (Cengiz Han) at sürülerini kaçırmaya çalıştığı için öldürülmüştü.⁴²² Wilhelm von Rubruk'un ifadelerine göre Moğollarda büyük çaplı hırsızlık yapanlar ölümle cezalandırılırdı; ancak koyun çalmak gibi daha küçük çaplı hırsızlıklarda hırsızlık yapan kişi bunu bir daha tekrar etmemesi şartıyla 100 sopa vurmak suretiyle cezalandırılarak serbest bırakılabilmekteydi.⁴²³ Moğollar ile ilgili bilgi veren önemli bir kaynak olan *Hei Ta Shi Lu*'ya göre, hırsızlık yapan kişi idam edildik-

419 Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.69.

420 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.80.

421 Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.104.

422 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.61.

423 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.42.

ten sonra, failin geride kalan karısı, çocukları, mal ve mülkü de mağdur tarafa verilmektedir:

Bir kişinin kölesi, diğerine ait kölenin malını çalsa dahi, birinci kişi ile onun kölesinin karısı ve çocuklarına, bütün mal ve mülküne el konulduktan sonra, kölesi ile beraber idam edilir; buna 'suçluları cezalandırma kanunu' derler.⁴²⁴

Rubruk'un ifade ettiği üzere, köle dahi hırsızlık yapsa efendisi de bundan sorumlu tutulur ve ikisi beraber idam edilirdi. Cezalar çok ağır olduğundan Plano Carpini'nin de belirttiği gibi, Moğol toplumunda büyük çapta hırsızlık ve gaspçılık yapmaya kalkışan yok denecek kadar azdı. Carpini, Moğol toplumdaki insanların eşyalarının çalınmayacağına dair olan rahatlığı hakkındaki tavırlarını şu şekilde izah etmektedir:

büyük çapta hırsızlık ve gaspçılık yapanlar yoktu. Bu yüzden servetlerini koymuş oldukları orda ve arabalarında, ne kilit ne de sürgü vardır. Eğer hayvanları sürüden ayrılıp, kaybolup giderse, bunları bulan ya kendi kaderlerine bırakır veya alıp, böyle durumlarla ilgilenen kişilere teslim eder. Hayvanları kaybolan sürü sahipleri, bu sorumlu kişilere başvurur ve herhangi bir sorun çıkmadan hayvanlarını teslim alır... Açıkça hırsızlık veya gasp yaptığı görülen bir kişi yakalandığında hiç acımadan öldürürler.⁴²⁵

Eski Türk göçebeleri içinde, belki de en büyük ahlaksızlık olarak kabul edilen bir diğer suç da zina yapmak idi. Türklerde zina yapmak İslam'dan önce de büyük bir suç sayılmakta ve ölümle cezalandırılmaktaydı.⁴²⁶ Türk toplumunda kadın her zaman önemli bir konumda olmuştur. Bu nedenle kadınlara tanınan haklar da, genel olarak son derece katı ve acımasız bir şekilde korunmaktadır.⁴²⁷ Kök Türklerde evli bir kadına tecavüz edenler önce hadım edilir, sonra da vücudu kılıçla kalçasından

424 Danuu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları*, s.134.

425 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s.57, 61.

426 Karatay, *Hazarlar*, s.100.

427 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.101.

itibaren ikiye ayrılırdı.⁴²⁸ Başkalarının kızlarına tecavüz edenler, ağır para cezasına çarptırılmakta ve eşyalarına el konulmaktadır. Tabi ki, suçu işleyen de hemen mağdur kalan kız ile evlenmeye mecbur edilmektedir.⁴²⁹ Ebû Dülef, Karlukların zina yapan kadın veya erkeklerini yaktıklarını bildirmektedir.⁴³⁰ İbn Fazlân, Oğuzların zina diye bir şey bilmediklerini, şayet zina yapan bir kişiyi ortaya çıkardıklarında ise onu iki parçaya böldüklerini ifade etmektedir:

*Şöyle ki: bu kimseyi iki ağacın dallarını bir yere yaklaştırarak bağlarlar. Sonra, bu dalları bırakırlar. Dalların eski durumuna gelmesi neticesi, o kimse iki parçaya bölünür.*⁴³¹

MS 1205 tarihli *Gesta Hungarorum* adlı ilk Macar yıllığında Hıristiyanlık öncesi Macarları anlatılırken, “Her erkek sadece karısına baktığından, onlarda zina eden yoktu.” denilmektedir.⁴³² İbn Fazlân seyahati esnasında Oğuzlar arasında tanık olduğu ve işittiği benzer olaylar için kullandığı ifadeleri İtil Bulgarları içinde söyleyerek, Bulgar toplumunda da zina yapanları öldürdüklerinden bahsetmektedir.⁴³³ Ayrıca İtil Bulgarları arasında kaldığı süre zarfında kendisinin tanıklık ettiği ve çok garipsediği bir olayı anlatırken, Bulgarların zina yapanlar üzerinde tıpkı Oğuzlarda olduğu gibi, çok sert bir uygulamalarının mevcut olduğunu söylemektedir:

Kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip çırlıçıplak yıkanır. Birbirilerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ataklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yarak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye ayırdık-

428 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.63.

429 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.21-22.

430 Şeşen, Ramazan, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.95.

431 Şeşen, Ramazan, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.35.

432 Karatay, *Hazarlar*, s.100.

433 Şeşen, Ramazan, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.61.

*tan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar.*⁴³⁴

Tokuz-Oğuzlar ile ilgili bilgi veren Gerdizî, onların cezai yaptırımlarında diğer Türk boylarında olduğu üzere bir öldürme söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Tokuz-Oğuzlarda zina suçunu işleyen şahısın dövüldüğünü ve ondan belirli bir tazminat alınıp bu meblağın mağdur tarafa verildiğini belirtilmektedir:

*Bir kişi bakire ile zina yaparsa ona 300 sopa vururlar. Ondan bir kısırak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza alırlar. Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine, her ikisine 300'er sopa vururlar. Ondan bir kısırak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza alırlar. Adama yeni keçeden döşeli bir otağ yaptırıp kadının kocasına verirler. Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirler. Eğer zina eden adamın imkânı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup başlık parasını vermesini şart koşarlar. Zina yapan adam fakirse 300 sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar.*⁴³⁵

Kadınlar toplumunda yasalar ile korunmaktaydı, ancak iffetsizlik büyük bir suçtu. Zina yapan kişiler kadın veya erkek ayrımı yapılmadan cezalandırılmaktaydı. Reşidüddin'in *Oğuz Kağan Destanı*'nda Kori Tekin'in babası için istediği Künce Bey'in kızı, hatun olduktan sonra iffetsiz davranışlar sergilemişti. Bu davranışlar esas olarak, Kori Tekin'e yakınlaşmak neticesi ile ortaya çıkmış fakat Kori Tekin tarafından uygun bulunmamıştı. Bunun üzerine kadın, kendisini ele vermesinden korkup Kori Tekin'in ona yakınlaştığı gibi asılsız bir iftira yaymaya çalışmıştı. Bu iftira yüzünden neredeyse Kori Tekin'in ölmesine sebebiyet vermiş, fakat olayın iç yüzü belli olunca, kadın Buğra Han tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştı. Buğra Han ceza hükmünü uygulanmasını oğluna bırakmış ve Kori Tekin de adamlarına beş tane tay getirmelerini emretmişti. Ardından getirilen

434 Şeşen, Ramazan, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.61.

435 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.80.

atların kuyruklarına kadının elleri, ayakları ve gövdesini bağlattırıp, ardından atların zıt yönlere koşturulmasını emrederek, kadının infazını gerçekleştirmişti.⁴³⁶

Oğlancılık da büyük bir suçtu ve Oğuzlarda böyle bir suçu işleyenlerin cezası töreye göre ölümdü. İbn Fazlân, Yabgu'nun vekili olan Kûzerkîn'in misafiri iken böyle bir olaya tanık olmuştu:

Bir defasında, Türk hükümdarının (Yabgû'nun) vekili Kûzerkîn'in oymağına Harezmli biri gelmiş. Koyun satın almak maksadiyle, daha önce misafir ettiği bir Türk'ün evinde bir müddet misafir kalmıştı. Bu Türk'ün, henüz yüzünde tüy bitmemiş bir oğlu vardı. Harezmli, oğlanı durmadan kandırmaya ve isteğine râm etmeye çalışıyordu. Nihâyet, çocuk onun isteğini kabul etti. Türk de gelip onları suçüstü yakaladı. Hemen meseleyi Kûzerkîn'e götürdü. Kûzerkîn ona "Türkleri topla" dedi. o da topladı. Türkler toplanınca çocuğun babası olan Türk'e: "Doğru karar vermemi mi? Yoksa yanlış (sahte) karar vermemi mi istersin?" diye sordu. Türk "Doğru karar vermeni isterim." dedi. Kûzerkîn, "Öyleyse oğlunu getir." dedi. Türk de getirdi. Kûzerkîn, "Her ikisinin de öldürülmesi gerekir." dedi. Türk buna razı olmadı. "Oğlumu teslim etmem." dedi. Bunun üzerine Kûzerkîn, "Tâcir fide verecek canını kurtarır." cevabını verdi. Tâcir, oğluna yaptığı hareketten dolayı Türk'e bir miktar, Kûzerkîn'e ise 400 koyun verdikten sonra Türklerin ülkesini terk etti."⁴³⁷

Suç işleyen tüccarın, tazminatın bir kısmını misafir olduğu kişiye, büyük kısmını Kûzerkîn'e, yani devlete vermesinin sebebi, bu çirkin olayın Türk toplumuna karşı işlenmiş bir suç olarak kabul edilmesinden kaynaklıdır. Keza mahkeme toplumun ileri gelen beylerinin hakemliğinde ve orada bulunan halkın tanıklığında yapılmaktadır. Türk toplumuna mensup hemen herkes birbiriyle iç içe yaşamakta, birbirlerinin sorunlarına şahit olmakta ve birbirleriyle kader birliği yapmaktadır. Bu sebepten işlenen suçlar sadece suçlu ve mağdur olan kişileri değil, tüm toplumu ilgilendirmekte ve kapsamaktadır.

436 Togan, *Oğuz Destanı*, s.67.

437 Şeşen, Ramazan, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.38-39.

Ant içme ve Kan Davasında Töre Anlayışı

Sosyolojik olarak ant içme veya yemin etme, karşılıklı iki kişi veya iki zümrenin birbirlerine verdikleri sözler ve bu sözlere itimat edeceklerine dair dinî bir merasim eşliğinde gerçekleşen teminat anlamına gelmektedir. Bunun adî yani yazılı sözleşmeden farkı, inancın yaptırıcı gücüne dayanması olduğundan, yeminli iman olarak da tanımlanmaktadır.⁴³⁸ Tarihsel olayları açıklayan belgelere bakıldığında yeminler, devletler, kabileler ve şahıslar arasında gerçekleştirilen kardeşlik, dostluk veya barış antlaşmalarının imzalanması sırasında yapılmaktadır.⁴³⁹ Yeminlerin sürekliliğini ve onunla birlikte yapılan törenlerin çeşitliliğini gösteren bilgilerde yer alan *kan*, merkezi bir konumda bulunmaktadır. Bu nedenle kurban edilen hayvanın kendi vücuduna ait olan ve etrafa dökülen kan, bir maşrapadan veya kafatasından yapılan kâse şeklindeki kupadan içilmektedir. İçki ile karıştırılarak içilen kan, antlaşmalara bağlayıcı kutsal bir zemin oluşturmaktadır.⁴⁴⁰

Türk folklorlarındaki tasvirlerden anlaşıldığı üzere *ant içme*, belirli bir usule göre yapılmaktaydı. Bu usul icabında iki yabancı kardeş veya dost olmaya karar verdiklerinde, soydaşlarının huzurunda kollarını keserek bir kaba veya *ant ayağına* benzer bir şeye kanlarını akıtmaları gerekirdi. Bu esnada aralarına kılıç, ok veya başka bir silah koymaları, ardından bu kaptaki kanı da kırmızı, süt veya şarap karıştırarak beraber içmeleri gerekmektedir. Sonra silahlarını, atlarını veyahut kız kardeşlerini aralarında değiştirerek eş olarak alırlar ve böylece *antlı adaş* haline gelirlerdi. Moğol devrinde buna benzer bir törenle kan kardeşi olanlara *anda* denilmektedir. Anda terimi Türk lehçelerinden Kırgızcada *dünür* kelimesiyle birlikte “kuda + anda = kudanda => *dünür* + kardeş”, Kazakça da ise *kudandalı* yani ‘*dünür* olanlar’ şekillerinde muhafaza edilmiştir.⁴⁴¹

438 Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.19.

439 İnan, “Eski Türklerde ve Folklorlarda ‘Ant’”, s.325; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.240.

440 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.240.

441 İnan, “Eski Türklerde ve Folklorlarda ‘Ant’”, s.325.

Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz ile Camuha kardeş olduklarında, birbirlerine anda şeklinde hitap etmekteydiler. Aralarındaki kardeşlik töreni gereğince birbirlerine önce aşık kemîği, sonra öküz boynuzundan ve selvi ağacından yapılan iki ısıklık çalan ok hediye etmişlerdi. En son olarak da Cengiz Camuha'ya bir altın kuşak ile kara yeleli kara kuyruklu bir at ve buna karşılık Camuha da Cengiz'e bir altın kuşak ile boynuzlu kuzuya benzeyen bir kır at hediye ederek dostluklarını tazelemişlerdi.⁴⁴²

Eski kaynakların verdiği bilgilerde, Avrasya göçebelerinin gerek birbirleri ile gerekte yabancılar arasında yaptıkları antlaşmalarda, söz konusu antlaşmanın geçerliliğinin korunması amacıyla bir kurban kesme işlemi gerçekleştirdikleri belirtilmektedir. Bu kurban töreninin yapılmasındaki maksat, Tanrı şahitliğiyle ve onun önünde yapılan bu sözleşme neticesinde, antlaşmaya sadık kalınmasını mecbur hale getirmektir. Antlaşmanın ihlâl edilmesi durumunda ise, kişi veya kişiler Tanrı'nın gazabına uğrayacak ve onun tarafından lanetlenenlerdir.

MS XI. yüzyılda İrtiş ırmağı boylarında yaşayan Kimek-Kıpçaklar hakkında bilgi veren Gerdizî, "*İrtiş ırmağına taparlar, su Kimeklerin tanrısı derlerdi*" şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca Türgiş ve Çiğil Türklerinin de yakınlarında bulunan bir dağ tanrının makamı saydıklarını ve onunla and içtiklerini ilave etmektedir.⁴⁴³ Türk köylerinden bahsederken şöyle demektedir:

Üçüncü köy [Doluganc ?] bir dağ yakınındadır. Türkler bu dağa taparlar ve bununla and içerler; bu dağ Tanrı'nın makamıdır derler".⁴⁴⁴

Gerdizî'nin de ifade ettiği üzere yeminlerde en büyük şahit olarak Tanrı gösterilmektedir. Bu sebepten içilen andın kut-sallık ve bağlayıcılık boyutundan ötürü, Tanrı için bir kurban kesilmesi icap ediyordu. *Şan Kızı Destanı*'nda buna bir atıfta

442 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.52-53.

443 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.74; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.9.

444 İnan, "Eski Türklerde ve Folklorunda 'Ant' ", s.319.

bulunularak, Tanrı'ya kurban edilmeye layık en uygun hayvanın ancak beyaz bir at olabileceği söylenmektedir.⁴⁴⁵

Eski Türkler için beyaz bir atın kurban edilmesi, yapılacak antlaşmanın bir nevî tasdiklenmesi olarak görülüyordu. Çinli müelliflerinde dikkatlerinden kaçmamış olan bu gelenek, tutukları kayıtlarda dikkatlice izah etmiş ve geniş yer vermişlerdir. Çin kaynaklarında yer alan ilk örnek *Han-shu*'da geçmektedir. *Han-shu*'daki kayıtlarda, Hsiung-nu Ch'an-yü'sü Hu-han-yeh'in (Hun Şanyüsü Huhanyeh) çok fazla güçlenip kuzeye çekilmesinden korkan İmparator Yüan-ti'nin elçileri olan Han Ch'ang ve Chang Meng, Hu-han-yeh ile bir dostluk antlaşması yapmak istedikleri belirtilmektedir. Hu-han-yeh, kardeşi Chih-chih (Çiçi) ile arasının açık olmasından ötürü bu antlaşmayı seve seve kabul etmişti. Bu vesileyle yapılan antlaşmayı gerçekleştirmek için bir tören icra edilmişti:

*Han Ch'ang ve Chang Meng, Ch'an-yü ve devletin ileri gelenleri ile birlikte Hsiung-nu'ların Nuo Nehrinin doğusundaki dağa çıkmışlar, bir kır at kurban etmişlerdir. Ch'an-yü bıçağıyla altından bir parça kazıyarak içkiye katıp kaşıkla karıştırmıştı. Lao-shang Ch'an-yü tarafından esir alınıp öldürülen Yüeh-chih kralının kafatasından yapılmış kap içine konan bu içkiyi birlikte içerek kan andı yapmışlardı.*⁴⁴⁶

Yine aynı şekilde *T'ang-shu*'da MS 26 Eylül 626 yılında, Kök Türklerin Hie-li Kağan'ı ile İmparator Tai-tsung arasında yapılan antlaşmada gerçekleştirilen kurban töreni Hsiung-nu'larınkı ile aynıydı. Hie-li Kağan yapılan antlaşmaya sadık kalacağına dair ant içtiğinin bir göstergesi olarak, Pie-k'iao köprüsünün kenarında kır bir at kurban ettirmişti.⁴⁴⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde yer alan bir olayda, kan üzerine ant içilmektedir. Cengiz Han'a daha önce sırt çeviren, ancak bir daha iha-

445 Mikail-Baştı İbn Şams Tebir, *Şan Kızı Destanı*, s.338.

446 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.59; Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.126-127.

447 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.269; Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi*, s.13.

net etmeyeceğine dair yemin eden Cengiz'in manevî babası Onghan, “Eğer şimdi oğluma karşı kötü niyet besleyecek olursam, kanım işte bunun gibi aksın!” dedikten sonra ok yontmaya mahsus bıçağı ile serçe parmağının ucuna vurarak kanını akıtmıştı. Bu akan kanı da bir kayın kabuğundan yapılmış küçük bir kutuya koyarak, Cengiz Han’a göndermişti.⁴⁴⁸

Ant içme geleneği uyarınca kurban kesme geleneğinin, MS XII. yüzyılda Kumanlarda da devam ettiği görülmektedir. Macar kralı Béla, Moğollara karşı Kuman desteğini alabilmek için oğlunu Kumanların beyinin kızı ile evlendirmişti. Yapılan antlaşmaya sadık kalınması için, Kumanların geleneği icabı kılıçla ikiye ayrılmış bir köpek üzerine yemin etmişlerdi.⁴⁴⁹ Ayrıca buna benzer bir olayı Jean de Joinville de hatıralarında anlatmaktadır. MS 1239’da Bizans, Frank ve Trakya’daki Kuman güçleri arasından yapılan bağlaşma antlaşması, bu bilgiye kanıt oluşturur niteliktedir. Hatıratı verilen bilgiye göre önce Hristiyan geleneğince yemin edilmiş, sonra da Kuman geleneğine göre ant içilmiştir. Bu ant içme işlemine göre taraflar, kanlarını bir kupaya akıtıp bunu içtikten ve kan kardeşi olduktan sonra, Kumanlar bir köpek getirmiş ve bu köpeği haçlılar arasından geçirdikten sonra onu kılıçlarıyla parça parça etmişlerdir. Bunu izleyen Haçlıların da aynı şeyi yapmaları istenmişti: “Onlar (Kumanlar), her iki taraftan da kim bu ittifaka uymaz, diğerin yalnız bırakırsa onun da parça parça edileceğini” söylemişlerdir.⁴⁵⁰

Kanın kupa veya kâse ile içilmesi geleneğinin kökleri, çok eski çağlara kadar uzanmaktadır. MS XIV. yüzyıl bilginlerinden Ebû Hayyân’a göre Türkler yemin ederken “an tiş, andıçtim, Sencer başı için, Sencer gözü için veya Sencer canı için”⁴⁵¹ demekteydiler. Bunlara ilave olarak şu bilgileri de vermektedir:

448 Moğolların Gizli Tarihi, s.103.

449 Çoban, Orta Çağda Kumanlar ve Macarlar, s.75.

450 Jean de Joinville, Bir Haçlının Hatıraları, s.218-219; Çoban, Orta Çağda Kumanlar ve Macarlar, s.75, dipnot 240.

451 Ebû Hayyân, Kitâbu’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrak, s. 475; İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda ‘Ant’”, s.319.

Beylik kitabında diyor ki, bizim memleketimizde bu yeminlerden hiçbirini kullanmazlar. Herhangi birimiz yemin edecek olursa kıbit hesabında yetmiş akdinde (?) büktüğü gibi şahadet parmağını tırnağına yetiştirmeyecek surette bükerek ve 'bu anttır, filan işi yapmadım' yahut 'yapmam' der. Bu suretle yalan yere yemin edilmediği gibi yeminden sonra da bozan olmaz. Bu yeminin manası "eğer yalan söylersem bunun gibi kambur olayım."⁴⁵²

Günümüz Türkiye Türkçesi'nde de bunun izleri devam etmekte olup, halen yemin edilirken 'ant içiyorum' denilmektedir.⁴⁵³ Fiilin anlamından da anlaşıldığı üzere, bir kadehin içine koyulan bir miktar içki ile kanın karıştırılması ve bunun içilmesi suretiyle yemin işlemi gerçekleştirilmektedir. Bu geleneğin ilk örneği, Herodot'un İskit hayatı hakkında verdiği bilgilerde görülmektedir. Elde edilen bilgilerde İskitlerin ant içme işlemi şu şekilde anlatılmaktadır:

Toprak bir kupanın içerisine şarap doldururlar; ant içecek olanlar buna kanlarını karıştırırlar; bunun için sivri bir şeyle küçük bir delik açarlar ya da kılıçla hafif çizerler; sonra kabın içerisine bir pala, oklar, bir balta ve mızrak daldırırlar; bu da olduktan sonra tanrısal öfke üzerine ant içerler ve kaptaki şaraptan azıcık içerler ve orada bulunanların ileri gelenleri de onlarla beraber içerler.⁴⁵⁴

MS II. yüzyılda yaşamış olan Samosatlı Lucianus, İskit Toksarid (Toxaris) ile olan sohbeti esnasında öğrendiği bilgiler Herodot'un verdiği bilgilere benzemektedir. Lucianus bu muhabbet esnasında İskitler'in yabancı biri ile dost olurken nasıl bir usul uyguladıklarını, ondan aldığı şu bilgiler ile öğrenmekteydi:

İskitlerde dost olarak biri seçildiği zaman beraber yaşamaya, gerekirse biri başkası için ölmeye büyük ant yapılır. Gerçekten de biz böyle yaparız; parmaklarımızı keserek kanımızı bir kaba akıttıktan sonra kılıçlarımızın ucunu bu kana batırarak bu kaptan içeriz. Sonra bizi hiçbir şey ayıramaz.⁴⁵⁵

452 İnan, "Eski Türklerde ve Folklorda 'Ant' ", s.319.

453 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.240.

454 Herodotos, *Tarih*, s.322; Dumuş, *İskitler*, s.130.

455 İnan, "Eski Türklerde ve Folklorda 'Ant' ", s.325-326.

Hsiung-nu devlet törenlerinde de, Ch'an-yü'ye bağlı beyler, onun etrafında toplanıp şölen yaptıklarında, sadakatlerini belirtmek için bir kadeh kaldırarak ant içerlerdi.⁴⁵⁶ Hükümdarların sofrasına konuk olan yabancı heyetler de, sofraya oturmadan önce hükümdarın şerefine kendilerine verilen kadehteki içkiyi içerler, ondan sonra yerlerine oturmaları icap ederdi. Priskos, Attila'nın sofrasına konuk olduklarında böyle bir olaya tanık olmuştu:

*Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce bunların örf ve âdetlerine göre Attila'ya selam vermek üzere sakiler elimize kadeh verdiler. Elimizde bu kadehle oturmadan önce selam verdik. Verileni içtikten sonra yemek sırasında oturmamız icabeden iskemlelere oturduk... Hepimiz yerimize oturur oturmaz (oturduktan sonra) sakî geldi ve şarap dolu kadehi Attila'ya verdi. Attila bunu alıp sıraya göre ilk adamı selamladı ve şerefine içti. Selamı alan, hemen ayağa kalkıyor ve içinceye kadar veya iade edinceye kadar bir yere oturmuyorlardı. Daha sonra ayağa kalkan, şarabı içmeden Attila'ya sağlık diliyor sonra içip oturuyordu.*⁴⁵⁷

MS VIII. yüzyıla ait olaylardan bahseden bir Çin kaynağı Uygurlarla Çin komutanı arasında yapılan bir antlaşma törenini şöyle tasvir etmektedir:

*Çinli komutan şöyle dedi: "Tang sülalesinden Gök oğluna onbin yıl; Uygur hakanına da onbin yıl. Her iki hükümdar karşılıklı barış içinde bulunsunlar; hangisi bu sözleşmeyi bozarsa savaşta canı çıksın soyu soku yok olsun... Ant şarabı getirildiği zaman Uygur başbuğları; 'senin andınla ant ediyoruz.' dediler."*⁴⁵⁸

MS IX. yüzyılda batıya göç etmeye niyetlenen Macar kabile liderleri Álmos, Elöd, Kund, Huba, Tas, Und ve Tuhutum bir araya gelerek kendi aralarında bir kurultay düzenlemiş ve aralarında yaşça en büyük olan Álmos'u Macar kabilelerinin lideri olarak seçmişlerdi. Oluşturulan birliği, çok eski bir Türk yemi-

456 Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.97.

457 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s.48.

458 İnan, "Eski Türklerde ve Folklorunda 'Ant' ", s.318.

niyle, yani her biri kendi kolunda bir kesik atarak önce dökülen kanları bir kâsede toplayıp, ardından bu kâsenin elden ele dolaştırılarak içilmesi sureti ile mühürlemişlerdi. Vámbéry, bu tarz bir yemin geleneğinin Macaristan'da uzun bir süre devam ettiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁹ 1205 civarına tarihlenen ilk Macar yıllığı olan *Gesta Hungarorum* adlı eserde, Álmos'un han olarak seçilme töreni şu şekilde anlatılmaktadır:

*Böylece bu yedi önder kişi özgür irade ve ortak rızalarıyla Ügyek [Üyük?] oğlu Álmos'u kendi han [dux] ve hükümdarları seçtiler [...] Bu yedi öndegelen kimse soyca asil, savaşta yiğit ve sadakatlerinde sıkı idiler. Sonra eşit irade ile Álmos'a dediler: 'Bugünden itibaren seni han ve hükümdar olarak seçtik ve talih seni nereye götürürse, oraya peşinden geleceğiz.' Sonra bu yedi kişi bir kâseye kanlarını akıtarak putperest tarzında Han Álmos'a yemine ettiler. Ve putperest olmalarına rağmen, ölünceye kadar aralarında ettikleri bu yemini tuttular.'*⁴⁶⁰

Yine *Gesta Hungarorum* da Ulah ve Slavlar, bir Macar beyi olan Tuhutum'a benzer şekilde bir kan yemini yaparak itaat etmekteydiler:

*Sonra efendilerinin (Gelou'nun) öldüğünü gören memleket ahalisi (Ulah ve Slavlar) sağ ellerini uzatarak kendi istekleriyle Horca'nın babası Tuhutum'u kendilerine efendi seçtiler ve Esculeu denen o yerde yemin sözlerini perçinlediler ve o günden beri orası Esculeu adlanır, çünkü orada and içmişlerdir.'*⁴⁶¹

Macarlarda da alplik teşkilatının mevcudiyetini gösteren bu antlaşma uyarınca bu yedi bey, ölene kadar Álmos'un peşinden gideceklerine dair kanları üzerine yemin etmişlerdi.⁴⁶² Ancak bu antlaşma bu kadar ile sınırlı değildi. Koşulsuz şartsız bir itaat söz konusu değildir. Bunun içindir ki, Álmos ve onun soyundan gelecek olan varislerinde belirlenen şartlara uyması

459 Vámbéry, *The Story of Hungary*, s.34-36.

460 Aktaş, "Türklerde ve Macarlarda And İçme ve Kan Kardeşliği", s.111.

461 Aktaş, "Türklerde ve Macarlarda And İçme ve Kan Kardeşliği", s.113.

462 Aktaş, "Türklerde ve Macarlarda And İçme ve Kan Kardeşliği", s.112.

bekleniyordu. Aksi takdirde bu bağlaşma kopabilirdi. Bu sebepten Macar birliği esas olarak uyulması zorunlu 5 şart üzerine temellendirilmişti:

1. *Ömür oldukça onlar ve torunlarının daima Álmos han soyundan bir hanları olacak.*
2. *Kendi çabalarıyla ne mal edinirlerse edinsinler, hiçbirinin payı inkâr edilmeyecek.*
3. *Kendi iradeleriyle Álmos'u efendileri olarak seçen bu önder kişiler, onlar ve oğulları asla hanın şurasından ve yönetme şerefinden mahrum kalmayacaklardır.*
4. *Onların soyundan biri hanın şahsına sadık kalmaz ve han ve akrabaları arasında ihtilafı körüklerse, Han Álmos'a edilen yeminde kan akıtıldığı gibi, suçlunun da kanı akıtılacaktır.*
5. *Han Álmos'un veya diğer önder kimselerin soyundan birisi yeminin bir kısmını ihlal etmek isterse, ebedi lanete maruz kalsınlar.*⁴⁶³

Gesta Hungarorum da yer alan bilgilerde, Macarların batıya doğru göçleri esnasında Kiev'e saldırmalarından ve Rus-Kuman ittifakının ordularına karşı mücadelelerinden bahsedilmektedir. Ancak bu mücadeleler sırasında Kumanların yedi ileri gelen beyi taraf değiştirir; Rus saflarından ayrılarak Álmos'un huzuruna gelip, ona bağlılıklarını bildirirler:

*Álmos Han'ın ayaklarına kapandılar ve şöyle diyerek kendi istekleriyle ona tabi oldular: 'Bugünden itibaren neslimizin sonuna kadar seni beyimiz ve efendimiz seçiyoruz ve talih seni nereye götürürse peşinden geleceğiz. Álmos Han'a sözle söylediklerini putperest tarzı yemin içerek tasdik ettiler ve aynı şekilde Álmos Han ve önde gelen adamları da kendilerini yeminle bağladılar'.*⁴⁶⁴

Kâğıt üzerine adların yazılarak yemin edilmesi de bir diğer ant içme örneğidir. Hazırlanan antlaşma belgesine bağlı kalmayı gerektirecek maddeler ve uymayanlar için tıpkı Macarlarda

463 Vámbéry, *The Story of Hungary*, s.36; Aktaş, "Türklerde ve Macarlarda And İçme ve Kan Kardeşliği", s.112.

464 Aktaş, "Türklerde ve Macarlarda And İçme ve Kan Kardeşliği", s.112-113.

olduğu gibi lanetlemeler yazılmaktadır. Oğuznâme de Kün Han, kendisinden sonra iki kişiyi hanlığa yükseltmemeleri için etrafındaki merteye sahibi kişilerden yemin etmelerini istemişti. Bu sebepten Kün Han'ın kardeşleri, oğulları, beyleri ve halkın yaşlılarından önemli kimseler, adlarını kâğıda yazarak and içmişlerdi:

Yaşlandıkça işbu söylenen sözlerden dönmeyiz. Eğer bizden çocuklar helalzade olurlarsa tâ dünya son buluncaya kadar bu ahitnameyi okuyup amel kırlarlar, eğer haramzade olup yurdu bozalım derlerse amel kılmazlar dediler. Sonra adlarını yazıp, mühürlerini basıp ahitnameyi Kün Han'ın hazinesine koydular.⁴⁶⁵

Kaynakların ihtiva ettiği ant içme törenlerinde sıklıkla kullanılan bu kâse veya kadehler, çoğunlukla öldürülen bir düşman liderinin kafatasından yapılmaktaydı. Genellikle bir intikamamacıyla ezeli bir düşmanın yenilgisinden sonra bu işlemin yapıldığı görülmektedir. İlk örneği Çin kaynaklarında *Chang Ch'ien*'in Biyografisi'nde yer alan bir olayda anlatılmaktadır. Kendisinin ifade ettiğine göre, MÖ 140-135 yılları arasında Lang vazifesindeyken, Hunlardan kaçarak kendilerine sığınanların anlattığı bir vakâya göre; Hsiung-nu'lar Yüeh-chih kralını mağlup etmişler ve kafatasından içki kâsesi yapmışlardı.⁴⁶⁶ Hsiung-nu'lar bunu, çok uzun süre mücadele ettikleri ve nefret ettikleri Yüeh-chih'lere karşı büyük bir zafer kazanmanın anısına hitaben yapmışlardı. Bu zaferin ardından Yüeh-chih'lerin kovulmasıyla, Tanrı Dağlarının doğusu tamamen kontrolleri altına girmiş oluyordu.⁴⁶⁷ MÖ 43 yılında, aradan neredeyse 100 sene gibi bir zaman dilimi geçtikten sonra, Ch'an-yü Hu-han-yeh ile antlaşma yapmaya gelen elçiler Han Ch'ang ve Chang Meng de bu kâseyi görmüş ve bu bilgiyi doğrulamışlardı. Hatta antlaşma törenini de bu kâsedan içtikleri içki ile tamamlamışlardı.⁴⁶⁸

465 Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 53.

466 Onat, Çin Kaynaklarında Türkler - Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri", s.79; Gumilëv, Hunlar, s.101; Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu I, s.353.

467 Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s.353.

468 Onat - Orsoy - Ercilasun, Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi, s.59.

Benzer birvaka Tuna Bulgarları döneminde meydana gelmiştir. MS 811 senesi baharında Bizans İmparatoru Nikephoros büyük bir ordu ile Bulgarların merkezine doğru yürüyüşe geçmişti. Böyle bir orduyla meydan savaşı yapmanın akıllıca bir iş olmayacağını düşünen Bulgar Han'ı Kurum, kuvvetlerini geri çekerek Pliska şehrini boşaltmıştı. Bizanslılar boşalan şehri ele geçirerek yağmalamışlardı. Elde ettikleri bu kolay zaferin sarhoşluğu neticesinde onların bu gevşekliklerinden yararlanan Bulgarlar, Bizans kuvvetlerinin dönüş yoluna tuzaklar hazırlayarak pusu kurmuşlardı. Temmuz ortasında Bizans ordusu dönüş yolunda Verbitsa Geçidi'nde Bulgarların kapanına kısıtılmıştı. İmparator Nikephoros'ta dâhil olmak üzere tüm ordu kılıçtan geçirilerek imha edilmişti. Kurum Han ölen İmparator Nikephoros'un kafatasından eski Türk töresi uyarınca bir kâse yaptırmış ve kendisine bu savaşta büyük destek veren Slav önderleri taltif edip, onların dilinde *zdravitsa* diyerek kadeh kalmıştı.⁴⁶⁹

Peçenek-Rus mücadeleleri esnasında tıpkı Bulgarların Bizans ordusunu tuzağa düşürmeleri olayının neredeyse bir tekrarı meydana gelmişti. 972 yılında ve yine ilkbahar ayında, Bizans ile mücadelesinden yenik çıkan Rus Knezi Svyatoslav, Kiev'e dönerken Dinyeper'in kayalıklardan aktığı yerlerde Peçeneklerin hücumuna maruz kalmıştı. Svyatoslav ve beraberindeki birçok adam öldürülmüş ve Peçenek Başbuğu Küre, tıpkı Gotların 251 yılında İmparator Decius'un kafatasından bir kâse yaptıkları gibi, Svyatoslav'ın kafatasından kâse yaptırmıştı.⁴⁷⁰ Rus arkeolog ve tarihçisi S. Plätneva, Biçurin'i referans göstererek, bütün Türklerde böyle bir âdetin var olduğunu ve göçebelerin bunu yapmalarının sebebini güçlü gördükleri düşmanlarının hem kuvvetlerinin hem de kahramanlıklarının bu şekilde kendilerine geçeceğine inanmalarına bağlamaktadır. Ayrıca o, Başbuğ Küre ile hanımının buna çok inandıklarına ve çocukları doğduğu zaman onun ilginç bir şekilde Svyatoslav'a benzediğini de kaydetmektedir.⁴⁷¹

469 Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.286-287.

470 Kurat, *Peçenekler*, s.115-116; Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.474.

471 Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.474.

Yemin sadece bir kâseden içki ile karıştırılmış kanın içilmesi ya da bir kurban üzerine yapılmamaktaydı; kılıç üzerine de ant içilmekteydi. Türklerde maden unsurunun bir diğer şekli sayılan demire, bilhassa kılıçlar ile alakalı olarak, saygı gösterildiği Kaşgarlı'dan öğrenilmektedir.⁴⁷² Kaşgarlı'ya göre Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğer boylar bir insana yemin ettirdikleri veya ondan bir söz aldıkları zaman yalın kılıcı yanlamasına onun önüne koyarlar ve “bu kök kirsü.n, kızıl çıksü.n” yani, “eğer sözünü tutmazsan bu demir mavi girsin kızıl çıksın, yani kanlı olarak çıksın” demektedirler. Bu “o (adam) demirle öldürülecektir ve demir ondan intikam almış olacaktır” anlamına gelmekteydi. Çünkü Kaşgarlı bu boyların demiri yücelttiklerini ve önem verdiklerini ifade etmektedir.⁴⁷³

Bizanslı tarihçi Menandros tarafından kaydedilen ve VI. yüzyılda yaşayan Avarların Kağanı Bayan'a isnat edilen bir ant içme şeklinde, yine bir kılıç üzerine yemin edilmekteydi. Bizans ile Avarlar arasında daha önce yapılmış olan saldırmazlık sözleşmesini teyit etmek amacıyla tekrar bir ant içme töreni yapılmıştı. Fakat Menandros'a göre, Bayan'ın niyeti Sava nehri üzerine bir köprü inşa ederek Sirmium kentini ele geçirmektir. Ancak bunu inkâr eden Bayan Han, böyle bir düşüncesi olmadığına dair ettiği yemini Menandros şöyle anlatmaktadır:

Bayan hemen kılıcını çekti ve hem kendisi, hem de tüm Avar ulusuna karşı atıfta bulunarak: ‘Eğer Sava nehri üzerinde köprü kurmakla Romalılara karşı zarar vermek niyetinde isem, ben Bayan mahvolayım, bütün Avarlar mahvolsun, gök üstümüze yıkılsın, gök tanrının ateşli okları bizleri öldürsün, dağlar ve ormanlar başımıza yıkılsın, Sava suyu taşarak bizleri yutsun’ dedi. Böylelikle Kağan bu şekilde barbar yeminleri etti: ‘Şimdi ise Roma yeminlerini etmek istiyorum’ dedi ve ‘Eğer yemin eden biri yeminini bozarsa, Tanrının gazabından kaçamayacağı konusunda kesin ve bağlayıcı bir garanti olarak neyi göstereceklerini’ sordu. Singidunum başpiskoposu, aracı

472 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s.97.

473 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divanu Lugati't-Türk*, s.155.

olarak hareket eden elçiler vasıtasıyla, kendisine kutsal kitapları teklif ettiler. Bayan, son derece kurnaz bir biçimde niyetini saklayarak tahtından kalktı, kitapları büyük bir korku ve saygı ile alıyormuş gibi yaptı, kendisini yerlere attı ve kutsal parşömen üzerindeki sözleri söyleyen Tanrı adına söylediklerinin hiçbirinin yalan olmadığına ilişkin olarak coşkulu bir biçimde yemin etti. Bunun üzerine Sethus elçilerini aldı ve onları başkentte bulunan İmparator Tiberios'a gönderdi.⁴⁷⁴

Genel olarak Türk boylarında ant içme merasimi esnasında demir şahit tutularak yemin edilmektedir. Bu merasim Avrasya göçebelerinin bir diğer kadim âdeti idi. Hsiung-nu'lar, kurban edilen kır atın kanını karıştırarak hazırladıkları içkiye bir bıçak batırdıktan sonra, Tanrı'yı şahit tutmakta ve öyle ant içmekteydiler. Söz konusu bıçağın, Yunan ve Çin kaynaklarındaki şekillerinin, Türkçe *kılıç* veya *kınğırak*, yani iki yanı keskin düz kama olması hakkındaki görüşler yer almaktadır. Esin, bu kılıç veya kınğırakların, İskitlerin ve Doğu Hsiung-nu'larının taptığı savaş tanrısının bir timsali olduğu görüşündedir.⁴⁷⁵ Ancak *Han-shu*'da Hsiung-nu'ların tek bir tanrıya taptıkları belirtildiğinden,⁴⁷⁶ bunun dışında bir başka tanrının var olduğunu kabul etmek doğru olmayacaktır.

Eski Türklerin ant içme törenlerinde yer alan öğeler arasında yerin veya bir nesnenin kertilmesi de söz konusu olmaktadır. *Manas Destanı*'nda Alp Almambet, Er Kökçe'nin kötü tavırlarından dolayı onunla bozuştığında, kınından bıçağını çıkarıp yere çaprazlama çizerek, onunla bir daha dost olmayacağına dair and içmişti.⁴⁷⁷ *Manas* "göğsü tüylü yağız yer beni vursun dipsiz yüksek mavi gök beni cezalandırsın, keskin aybaltam beni parçalasın" şeklinde ant içmekteydi.⁴⁷⁸ Aynı tehdit andı *Edigey*

474 Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.88-89; İnan, "Eski Türklerde ve Folklorunda 'Ant' ", s.318.

475 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s.97.

476 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.7.

477 Radloff, *Manas Destanı*, s.37.

478 İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s.144.

Destanı'nda da görülmektedir.⁴⁷⁹ *Dede Korkut Destanı*'nda Alp Kazan'a sadakat yemini ederken Beyrek'te kılıcıyla yeri kerterek; “*Kılıcıma doğranayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım*” şeklinde ant içiyordu.⁴⁸⁰ Kan Turalı'da üç canavarı öldürmek karşılığında Selcan Hatun'u zevce olarak almayı hak etmişti. Ancak Selcan Hatun ile gerdek çadırına koyulduğunda birden öfkelenmiş ve kılıcını çıkararak ant içmişti:

Oguz yigidiniñ öykeni kabardı, kılıcın çıkardı yeri çaldı kertdi. Eyitdikim: ‘Yer gibi kertileyini toprak gibi savrılayın, kılıcuma toranayın, ohuma sancılayın, oğlum togmasun, togarısa on güne varmasun, beg babamın kadın anamın yüzün görmedin bu gerdeğe girürisem’ dedi. / “Oğuz yiğidinin yüreği kabardı. Kılıcını çıkardı yere çaldı, kertti, dedi ki: ‘Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım, oğlum doğmasın, doğarsa on güne varmasın, bey babamın kadın anamın yüzünü görmeden bu gelin odasına girersem’ dedi.”⁴⁸¹

Yakutların eski geleneklerine göre iki dost birbirine sadık kalmak üzere bir ağacı kerterlerdi. Eski Oğuzların küçük çocuklarını nişanlarken sadakat işareti olarak çocukların beşiklerinin bir yerini kerttikleri anlaşılmaktadır. İnan'a göre ‘Beşik kertme yavuklu’ deyiminin menşei bu gelenektir.⁴⁸²

Kök Türk devrinden itibaren teşkilatlı yapılarıyla bilinen alplar arasında, bir ant içme töreni yapılmakta ve bu vesileyle birbirlerine bağlılıkları söz konusu olmaktaydı. Alplar teşkilatı, Malov'a göre er adı alan kimselerden oluşmakta ve kitabelerde *el-eş* sözcüğü ile anılmaktadır.⁴⁸³ Prokopius'un verdiği bilgilere göre Ak Hunlarda da (Eftalitlerde) bir alplar teşkilatının mevcut olduğu görülmektedir:

479 İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s.144.

480 Esin, *Türk Kozmolojisi Giriş*, s.144.

481 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.132-133; Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.150.

482 İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s.144.

483 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s.89.

Bir kral tarafından idare edilirler ve meşru bir anayasaya sahip olduklarından, hem birbirleriyle hem de komşularıyla olan ilişkilerinde hak ve adaleti gözetirler; bu bakımdan ne Romalılar ne de Perslerden hiçbir şekilde daha aşağı kalır bir tarafları yoktu. Üstelik varlıklı kişilerden, belki böyle bir durum söz konusuydu, yirmi veya daha fazla sayıda kişinin bir araya gelme alışkanlığı vardı. Sürekli olarak birbirlerinin ziyafetlerine katılırlar, sahip oldukları bütün mülklerden pay alırlar ve bu konuda bir tür ortak bir haktan yararlanırlar. Sonra onunla birlikte ölüme gelecek böyle bir birliği bir araya getiren kişinin ardından bütün adamlarının da onunla mezarın içine diri diri girmeleri, onlarda bir gelenektir.⁴⁸⁴

Alp ya da alpagutlar olarak bilinen savaşçıların birbirine bağlılıkları, belki de aralarında yaptıkları bir ant içme töreni neticesinde meydana gelmekteydi. Bu askerler Kaşgarlı'nın da belirttiği üzere yiğit, kahraman ve bahadır kimselerdi.⁴⁸⁵ Erliklerinin yanında hoşgörü ve fâzilet sahibi gibi özellikleriyle de toplumda saygın bir zümreyi oluşturmaktaydılar.⁴⁸⁶ Bu sebepten onların birbirlerine ne kadar bağlı olduklarını ifade eden Prokopius, yukarıdaki sözleriyle aslında bir gerçekliği meydana çıkarmaktadır. Alplar ile ilgili Kaşgarlı, belki de Prokopius'un içinden bir anlam veremediği ve ilginç bulduğu bu sadakat bağını anlamlandırmaktadır:

alpla.r arıg alkışur / Alplar birbirlerini yok ediyorlar.
küç bir kılıp arkaşur / Birbirlerine sırt vererek güçlerini topladılar.
bir bir ü.ze alkaşur / Yardım maksadıyla birbirlerini övüyorlar.
eğgermedip ok ata.r / Her biri ölüme aldırmadan ok atıyor.⁴⁸⁷

Silah arkadaşlığının yanı sıra aslında birer dava arkadaşı da olan bu kimselerin kendi aralarında bir teşkilatlanmaya gitme-

484 Procopius, *History of Wars I&II: The Persian War*, s.9.

485 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divanu Lugati't-Türk*, s.19, 62, 64, 71, 74, 159, 167, 226.

486 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s. 136-137.

487 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divanu Lugati't-Türk*, s.110-111.

leri, aslında kaçınılmaz bir doğal süreçti. Aralarına yeni birini dâhil ederken bunu özel bir yemin töreni vesilesiyle yapmaları da mantığa uygundur. Nitekim Kaşgarlı'nın yukarıda ifade ettiği dizelerinde böyle bir teşkilat yapısı ve kurallarını uyguladıklarını belirterek, "*Arpası.z at aşu.ma.s arkası.z alp çeri.g sıyu.ma.s*" yani "At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit (alp) de arkasında ona yardım eden birisi (çeri, asker) bulunmazsa düşman safını kıramaz" atasözünü vermektedir.⁴⁸⁸ Birbirlerini savunan ve her dâim destek olan Alplar, aralarından biri ihanet ettiğinde veya silah arkadaşlarından biri haince katledildiğinde, kanını yerde koymaz ve intikamını almaya yemin ederlerdi.

Dede Korkut Kitabı'nda kan davası ile ilgili olarak önemli bir ayrıntı tasvir edilmektedir. Kitabın dördüncü hikayesinde Salur Kazan ile oğlu Uruz arasında geçen diyalogda, babasına düşman ve kan davası hakkında soru sormaktadır. Salur Kazan bu sorulara şu cevabı vermektedir:

[Uruz] Oğlan eydür: 'Yağı deyü neye derler?' Kazan eydür: 'Oğul, anuñçün yağı derler ki biz anlara yetşevüz öldürürüz, anlar bize yetse öldürür' dedi. Uruz eydür: 'Baba, [ceng] içinde beg yiğitler öldürseler, kan sorarlar[m]ı, dävilerler mi?' Kazan eydür: 'Oğul, bin kâfir öldürsen kimse senden kan dävilemez. Amma azgun dînli kâfirdür.' / "(Uruz) Oğlan der: 'Düşman diye neye derler?' Kazan: 'Oğul onun için düşman derler ki biz onlara yetişsek öldürürüz, onlar bize yetişse öldürür' dedi. Uruz der: 'Baba içinde bey yiğitleri öldürseler kan sorarlar mı, davalarlar mı?' Kazan der: 'Oğul bin kâfir öldürsen kimse senden kan dävilemez.'⁴⁸⁹

Bu diyalogdan anlaşıldığı üzere düşman olgusunda bir kan davası aranmadığı ifade edilmektedir. Muhtemelen savaşta mücadele esnasında ölenler için bir kan davası güdülmemekteydi, daha çok deyim yerinde ise dava arkadaşlarının yiğitlik kuralları

488 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divanü Lügati't-Türk*, s.62.

489 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.99; Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.104; Türkmen, "Dede Korkut'ta Halk Hukuku Unsurları", s.250-251.

dışında, yani 'haince, kallesçe, namertçe' öldürülmesi şeklinde tanımlama yapılan bir vakada hayatını kaybetmesi sonucunda, geride kalan silah arkadaşları tarafından intikamının alınması duygusundan ibarettir. Salur Kazan'ında söylediği ifadelerden anlaşılacağı üzere, er meydanında düşmana karşı yapılan mücadelede böyle bir kan davası gerek kendi taraflarında, gerekse düşmanları tarafında güdülmemekteydi. *Dede Korkut Kitabı*'nın son hikâyesinde ise kan davasına örnek teşkil edecek bir olay anlatılmaktadır. Bu hikâyede Dış Oğuz beylerinin Salur Kazan'ın geleneksel otağ yağmalama törenine davet edilmemesinden kaynaklı İç Oğuzlara isyan ettiği boyda, Dış Oğuzların beyi Aruz, Beyrek'i kendi yanına çekmek için ant içmesini istemektedir.⁴⁹⁰ Oğuznâme de çok fazla ayrıntı verilmemek ile beraber, muhtemel olarak Beyrek'e, "*Kazan'a biz asi olduk, and içdük. Gel, sendahı and iç*" diyen ve isyana kalkışan Dış Oğuz beylerinin de kendi aralarında bir çeşit ant içme töreni yapmış oldukları aşikârdır.⁴⁹¹ Salur Kazan'ın adamı olan Boz Atlı lâkaplı Beyrek, alpların onuruna yakışır bir şekilde kendisinin Kazan'a başkaldırmaya çağıran Alp Aruz'a karşı çıkmakta ve tam tersine Salur Kazan'a asi olamayacağına dair ant içtiğini söylemektedir:

*Men Kazan'ın nimetini çok yemişem, bilmezisem gözüme dursun, Karakoçda kazılık atına çok binmişem, bilmezisem mana tabut olsun. Yahşı kaftanların çok giymişem, bilmezisem kefenüm olsun. Ala bargâh otağına çok girmişem, bilmezisem mana zından olsun. Men Kazan'dan dönmezem bellü bilgil. / "Ben Kazan'ın nimetini çok yemişim, bilmez isem gözüme dursun, Kara koçta cins atına çok binmişim, bilmez isem bana tabut olsun, güzel kaftanlarını çok giymişim, bilmez isem kefenim olsun. Alaca büyük otağına çok girmişim, bilmez isem bana zından olsun. Ben Kazan'dan dönmem belli bil."*⁴⁹²

Beyrek, Aruz Bey'in isyanına katılmayı reddetmesi üzerine Aruz tarafından ölümcül bir şekilde yaralanarak, zorlukla evine

490 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.188-189.

491 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.191.

492 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.191-192; Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s.1031; Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.233-234.

kaçmayı başarır. Kazan Bey'e bir elçi vesilesiyle Dış Oğuzların isyana kalktığını, Aruz'un kendisine yaptıklarını yanına koymasını ve kanının intikamını almasını, bunu yapmadığı takdirde kıyamete kadar iki elinin yakasında olacağını iletir.⁴⁹³ Alpların birbirlerinin intikamını aldıklarını yukarıda ifade etmiştik. Beyrek'in ölüm haberini ve başına gelen olayı öğrenen Salur Kazan, bir yoldaşının kaybının acısını yedi gün yas tutarak yaşar. Kardeşi Kara Göne'nin telkinleriyle Beyrek'in intikamının alınması için tüm alpları toplayarak, Dış Oğuz'a karşı harekete geçer. Taraflar karşı karşıya geldikleri savaş alanında, aradaki bu hesabı çözmeye yönelik düello vâri bir mücadele yapılmıştı ki; herhalde alplar kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda bu tür bir yöntem uygulamaktaydılar. Bu sebepten anlaşmazlığın iki ucundaki taraflar olan Salur Kazan ve Aruz Bey'in mücadelesi söz konusu olmuştu. Elbette her ikisi de ileri gelen birer bey olduklarından, yanlarında ikişer kişiden oluşan yakın adamları da er meydanına çıkmıştır. Mücadele Salur Kazan'ın Aruz'u yaralayıp, atından düşürmesi ile sona ermiş; ancak ortada silahsız olan Beyrek'in Aruz tarafından öldürülmesi söz konusu olduğundan hesabın kapanması için Aruz'un öldürülmesi gerekmiştir. Bunun için boyda Salur Kazan'ın hiç tereddüt etmeden kardeşi Kara Göne'ye Aruz'un başını kesmesini emrettiği görülmektedir. Bu vesileyle hem Beyrek'in kanı yerde kalmamış, hem de Dış Oğuz beyleri af edilerek mevzu kapatılmıştır.⁴⁹⁴

Hikâyede Aruz'un kesik başı ile ilgili bir işlemin yapıp yapılmadığına dair herhangi bir şey söylenmemektedir. Oğuznâme'de yer alan bu hikâyelerin, Oğuz toplumunun İslamiyet'e geçmeden önceki hayatlarının izlerini taşıdığı ve destanların genel yapılarında olan zamana uygun olarak değişime uğraması göz önünde bulundurulduğunda, İslami öğelerin hikâyelerde yerini alması ve buna uygun olarak değişime uğraması elbette normal olmaktadır. Bu sebepten Dede Korkut Oğuznâmeleri'nin erken safhalarında Aruz'un kesik başın-

493 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.191.

494 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.191-193.

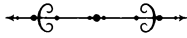
dan, kaynaklarda görüldüğü gibi bir kâse yapımının söz konusu olup olmadığı bir bilinmezlik olarak kalmaktadır. X. yüzyıl Türk toplumu hakkında bilgi veren İbn Fazlân'a göre:

Bir Türk, Cürcaniyye'ye girince misafirettiği Müslümanın nerede olduğunu sorar. Onu bulunca geri dönünceye kadar evinde misafir kalır. Bir Türk, Müslüman arkadaşının yanında misafir iken ölür, bu Müslümanın bulunduğu kabile ölen Türk'ün kabilesinin bulunduğu yerden geçerse onun kabilesi bu Müslümanı öldürürler. Ona, 'Sen, onu hapsedip öldürdün. Hapsetmesen, o ölmezdi' derler. Aynı şekilde, bir Müslüman, bir Türk'e nebiz (şarap) içirir ve bunun neticesi Türk damdan düşerek ölürse, ona nebiz (şarap) içiren Müslümanı öldürürler. Eğer o Müslüman kafilesinde bulunmazsa, kafilede bulunan en büyük kimseyi yakalayıp onun yerine öldürürler.⁴⁹⁵

Türk toplumunda cinayet işleyen veya hut misafir iken onun ölümüne sebep olan birine karşı tepkiler kayda değer ölçüde dikkat çekicidir. Evinde konuk ettiği bir kimseyi misafirperverlik ahlakı kurallarına aykırı bir davranışta bulunarak, canını emanet eden misafirinin ölmesine neden olan bir kişi, Türk toplumu nezdinde en büyük suçu işlemiş olarak görülmektedir. Böyle bir ihanet olayı başına gelen ve hayatını kaybeden toplumun bir ferdine karşı, arkadaşları olan Türklerin tutumları sertti ve onun intikamını, bu suçu işleyeninin canı ile almaktaydılar.

495 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.38.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAYATTA TÖRE UYGULAMALARI

İktisadi Hayatta Törenin Belirleyiciliği

İnsan topluluklarını yerleşik hayat veya göçebeliliğe zorlayan ya da yönlendiren yegâne unsur, sakini oldukları coğrafya ve iklimsel şartlardır. Buna bağlı olarak insanların tipleri ve yaşam şekilleri bu etmenlere göre değişmekte ve buna uyum sağlamaktadır. Bu hayat tarzlarından biri olan Avrasya göçebeliliği, işbu etmenlere bağlı olarak gelişim göstermiş bir iktisadî yapı arz etmektedir. Çetin iklimin hâkim olduğu Avrasya bozkırlarının sadece ılıman bölgelerinde sulamanın gerekmediği ağaçlıklı ve çalılık alanların nispeten daha yoğun olduğu bölgelerde tarım yapılması mümkün olmaktadır. Ancak kuraklık tehlikesi sebebiyle açık bozkırlar tarıma uygun değildir. Bu sebeple Moğolistan topraklarının yüzde 89,5'inin yemlik bitkilere, bunun da ancak yüzde 1,5'luk bölümün çayırlara ayrılmış olması tesadüf değildir.⁴⁹⁶ Dolayısı ile bozkırda yaşam sürdürmeye gayret eden insanların çare kalmayınca, verimli topraklara göçmekten başka seçenekleri bulunmamaktadır. Ayrıca Avrasya bozkırlarının tarım yapılabilen dar alanlarına kıyasla yapılamayan geniş coğrafyası, yabanî hayvanlar için gerekli bitki örtüsünden de yoksun olduğundan, burada avlanabilecek yabani hayvan sayısı ve türü de çok az olmaktadır. Aynı şekilde evcil hayvanlar için gerekli olan otlar verimsiz topraklarda daha da cılız olacağından, tüm bu olumsuz unsurlar göz önünde bulun-

⁴⁹⁶ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.131; Klaystorny - Sultanov, *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, s.12.

durularak sağlaması yapılırsa, ortaya çıkan vaziyete göre insanların işbu bölgelerde sabit durmak için bir sebeplerinin kalma-yacağı anlaşılabacaktır.⁴⁹⁷

Avrasya bozkırlarında eskiden beri göçebe ekonomisinin üç önemli türü mevcuttur: Hayvancılık, avcılık ve çiftçilik. Bunlardan ilki, bütün boyun veya kabilenin hayvanların peşinde sürekli mevsimlik mera aramakla vakit geçirdiği göçebe hayat tarzı olarak tarif edilebilir. Hayvancılığın bu tarzının en önemli özelliği, göçebelerin kullandığı alanın genişliği ve yaylakların coğrafi büyüklüğü olmaktadır. Kışı obalarda ve geçici olarak kullanılan özel mekânlarda karşılayan yarı göçebe ve hayvancılık hayat tarzı, su kaynaklarına bağlı olarak sürdürülmektedir. Dolayısı ile hayvancılık sürekli yerleşik olmayan mevsimlik göçlere bağımlıdır.⁴⁹⁸ Bu nedenle göçebeler kışlık olarak genelde karın az düştüğü çölleri, yazlık olarak ise sıcak bozkırı tercih etmektedirler. Çöl ve bozkırda seyyar yurtlarında yaşayan insanlar, bozkırın karla kaplı olduğu mevsimleri hariç aynı yerde hem kalamaz, hem de sevmezlerdi.⁴⁹⁹ Bozkır insanının sürekli yer değiştirmesinin temel nedenini, tanım olarak yerleşik yaşama olan bir tepkisi ya da aynı yerde kalmayı keyfi olarak sevmemesi değildir. Aksine yukarıdaki açıklamada olduğu üzere yerleşik düzende, hayvan sürüleri için gerekli ot ve su ihtiyaçları, bozkır şartlarında bir süre sonra tükenmekte ve sert iklimden dolayı sürekli aynı yerden temin edilmesi güçleşmekteydi. Özellikle verimli otlar, bozkırda sıcak güneşin altında çok kısa sürede kurumakta ya da kışları karların altında kalmaktaydı. Daha da önem teşkil eden bir diğer unsur, yazın güneşin gökyüzünde çok yakıcı olmaya başladığı aylarda, göçebelerin koyunları, atları ve çadırları ile milyonlarca sineğin saldırısına uğramasıdır. Bu rahatsız edici sineklerden kurtulmanın en kolay yolu, havanın biraz daha serin ve suyun bol olduğu yerlere taşınmaktır. Dolayısı ile yazın en sıcak aylarında göçe-

497 Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük", s. 2.

498 Agacanov, *Oğuzlar*, s.130; Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.132.

499 Agacanov, *Oğuzlar*, s.131.

beleri bozkırın kuzey bölgelerine yahut şeridine yaklaştıran etmenlerden biri işbu rahatsız edici sineklerdir. Diğer taraftan ise kış aylarında çok sert esen rüzgârlardan korunmak ve toprağın donması ile temin edilemeyen su ve otlardan faydalanabilmek için, bu defa da iklimin biraz daha ılıman ve yeşilliğin bol olduğu güney bölgelerine göç etmeleri gerekmektedir.⁵⁰⁰

Avrasya ikliminin bu sıra dışı sertliği ve yaşamın zorluğu, buralara seyahat eden yabancı seyyahlar tarafından da not edilmiştir. Moğollara elçilik vazifesi ile gönderilen Carpini, seyahatnâmesinde Avrasya coğrafyası hakkında günümüzde dahi geçerli olan önemli bilgileri rapor etmiştir. Avrasya bozkırlarının çetin coğrafyasını ve iklimini seyahatnâmesinde şu şekilde tasvir etmektedir:

Ülkenin bir kısmı tam olarak dağlık, bir kısmı da düzdür. Hemen hemen her yerde çakıl taşlarıyla karışık olan zemin, genellikle kumludur; çok azı da killidir. Ülkenin bazı bölgeleri aynı genişlikte ormanlık olmasına rağmen, bazı bölgeler tamamen ağaçsızdır. Hükümdarı, beylerin ve diğerlerinin etrafında oturarak yemeklerini pişirdikleri ateşi, sığır veya at dışkılarıyla yakmaları bu yüzdendir. Bu ülkenin yüzde biri bile bitek değildir ve nehirlerden gelen sularla sulanmadığı takdirde ürün vermez. Burası su yönünden fakir olup, dere ve nehirler fazla değildir. Bu nedenle bölgede çok az köy vardır ve Kara-Korum dışında hemen hemen başka şehir yoktur... Oldukça kıraç olan bu ülkede zengin olmayan ama sürülere yetecek kadar otlaklar vardır.

Ülkenin iklimi belirgin bir şekilde değişkendir. Her yerde aynı özelliği göstermez, çünkü genel olarak diğer bölgeler şiddetli sıcak geçerken, buradan yazın ortasında birdenbire birçok insanın ölümüne sebep olan şimşek, yıldırım ve gök gürültüsü meydana gelir. Yılın aynı mevsiminde çok miktarda kar yağar, ayrıca ülkede yazın gayet güçlü ve soğuk fırtınalar olur. Bazen insanların güçleri, bütün emeklerini sarf etmelerine rağmen bunlara karşı tedbir almaya yetmez. Mesela biz "orda"da bulunduğumuz sı-

500 Vaczy, "Avrupa'da Hunlar", s.93-94.

rada birdenbire şiddetli bir fırtına çıktığında, bizi yüzükoyun yatmaya mecbur ettiler ve biz yoğun kasırganın tozundan başka bir şey göremez olduk.

Kışın buraya hiçbir zaman kar yağmaz, fakat yazın sık sık mutlaka ve genellikle de tozları ve otların köklerini dahi hiç ıslatmayacak kadar az olarak yağar. Ayrıca iri tohum büyüklüğünde dolu yağdığı da olur. Biz ordada bulunduğumuz sırada, yeni hükümdarın seçimi ve tah-ta çıkış töreni yapılmakta iken, öyle bir dolu yağdı ki, sonradan öğrendiğimize göre bunlar birdenbire eriyince ordada 160 kişiden fazla insan boğulmuş, bunun yanında birçok yurt ve diğer mallar da sürüklenip gitmiştir. Buraya yazın ani ve şiddetli sıcaklarını, aynı şiddette soğuklar takip eder. Kışın bazı kesimlerde gayet yoğun kar yağmasına mukabil, bazı bölgelerde çok az kar yağar. Kısacası ülke son derece büyük olmakla beraber, beş buçuk ay sürmüş olan seyahatimiz esnasında gözlemlerimize dayanarak yaptığımız incelemelere göre son derece fakir ve muhtaçtır.⁵⁰¹

Mevsimlik göçler ile bozkırda hayvancılıkla uğraşan göçebelerin ana gıda maddesini yetiştirilen hayvanlardan elde edilen ürünler ve bunlardan yapılan yoğurt, kurut, ayran ve işleme tabi tutulmuş etler oluşturmaktaydı.⁵⁰² Hayvancılık elbette sadece göçebe halklara özgü bir olay değildi, ana uğraşları tarım olan yerleşiklerde kısmen hayvan sürülerine sahipti. Ancak göçbeleri yerleşiklerden ayıran en önemli farkları, hayvancılığın onlar için en hayati ve belirleyici uğraş olmasıdır. Hayvancılık, göçbelerin hayatta kalmasının ve zenginliklerinin en temel kaynağıdır. Göçbelerin kaderleri sahip oldukları hayvan sürüleri ile bütünleşmiştir. Sürülerinin azalması hayat standartlarının kaçınılmaz düşüşü anlamına gelmektedir. Bu nedenle göçbeler, ellerinden geldiğince hayvan sürülerini korumakta ve sahip çıkmaktadırlar. Hayvanlarından elde ettikleri etler için, sahip oldukları ana sermayenin sadece faizini kesip yemektedirler. Aslında hayvanlarının etini de çok gerekmedikçe

501 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi*, s.35-37.

502 Agacanov, *Oğuzlar*, s.131.

tüketmez, daha çok süt ve süttten elde ettikleri mamulleri kullanırlardı. Et ihtiyaçlarını daha çok nehirlerdeki balıklardan ve ovalardaki yaban hayvanlarından, yani avcılıktan elde etmeye çalışırlar.⁵⁰³

Anonim bir tarihi kaynak olan *Hudûdü'l-Âlem*'de, bu yukarıdaki açıklamaya benzer bilgiler yer almaktadır. Bu kaynakta Tuğuzguz (Tokuz Oğuz) göçebelerinin çadırlarda oturduğu, yaz ve kış boyunca mera ve su kaynaklarını takip ederek göçebe halde yaşadığı, en büyük servetlerinin koyunları olduğu ve yiyeceklerinin de yazın süt, kışın kurutulmuş et olduğu tarif edilmektedir.⁵⁰⁴ Özellikle etin kış ayları için saklanması en önemli ihtiyaç tuzdu ve bu coğrafyada yaşayan göçebeler için en çok ihtiyaç duyulan madde olduğu belirtilmektedir. Kimekler hakkında bilgi veren Mervezî onların göç hareketlerinden ve yaşam tarzlarından şu şekilde bahsetmektedir:

*Türk kabilelerinden biri de Kimeklerdir. Bu boyun köyleri ve evleri yoktur. Bunlar bataklıklarda, koruluklarda, otlaklarda yaşarlar. Çok miktarda sığır ve koyun beslerler. Bu kabile deve beslemez. Zira onların ülkesinde deve bir seneden fazla yaşamaz. Onların ülkesinde tuz da bulunmaz. Çoğu defa tâcirler onların ülkesine tuz götürür. Tuzun bir batmanını bir samur kürke değiştirler. Kimekler, yazın kısarak sütüyle, kışın ise güneşte kurutulmuş etle geçinirler. Onların ülkesine çok miktarda kar yağar. Çok defa kar bir mızrak boyuna çıkar. Kar bu şekilde fazla yağarsa Kimekler hayvanlarını Oğuzların ülkesine doğru götürürler. Zira Oğuzlarla onlar arasında sulh vardır. Kimeklerin, kışın şiddetli soğuklarda oturdukları dehlizleri bulunur...*⁵⁰⁵

Hayvan sürülerine bağlı ve uyumlu bir hayat îdame ettiren göçebeler, sürekli olarak hayvanları ile göç etmek zorunda olduklarından, katı maddelerden üretilen, ahşap ya da taş binalarda oturmaları imkânsızdır. Bu nedenle hareketli yaşamlarına

503 Vaczy, "Avrupa'da Hunlar", s.94-95.

504 Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.48.

505 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.104-105.

uygun daha pratik bir çözüm bulmaları gerekmektedir. Aranan cevap, bir mühendislik bilgisi ile kolayca taşınabilir ve kurulup-sökülebilir bir konut sistemi olan yurtlardır. Bu yurtlar tekerlekli kağnılar üzerine de kurulabildiğinden, çoğu zaman sökülmesine lüzum dâhi duyulmamaktadır.⁵⁰⁶ Gerek seyyar konutların, gerekse çadır tiplerinin en eskilerinden biri olan *yurt*, göçebe halkın hareketli hayatında en önemli yeri teşkil etmektedir.⁵⁰⁷ Özellikle MS XI-XIII. yüzyıl Oğuz ve Türkmenlerin dillerinde yer teşkil eden *yurt* kelimesi, daha ziyade “doğum yeri, durak, gelinen yer, mesken” anlamlarında gelmektedir.⁵⁰⁸ Kaşgarlı bu kelimenin anlamını “yurt, ören, harabe halindeki eski yerleşim yeri” olarak vermektedir.⁵⁰⁹ Kıpçak dilinde ise günümüz Türk dilindeki kullanımı ile aynı olan “yurt, vatan, memleket, ikametgâh, çadır, inilecek yer” anlamlarında olup, ‘yurt tutun-’ fiili ile ‘vatan edinmek’ manasına gelmekte idi.⁵¹⁰ Göçebe Türk boyları gibi hayatlarını aynı şekilde idâme ettiren Moğollar da bu keçeden yapılan çadırlarda ikamet etmekteydiler. Bu konuda da seyahatnâmesinde ayrıntılı bilgiler veren Carpini, Moğol çadırları hakkında şunları söylemektedir:

*Moğolların ince kamyş çubuklardan yapılmı yuvarlak çadır biçiminde evleri vardır. Bunların üzerlerinde tam ortalarında yuvarlak bir delik bulunur; buradan içeriye ışık girer ve ayrıca içerideki dumanı çeker, zira ateş yakılan yer daima çadırın tam ortasındadır. Duvarlar ve tavan keçe ile kaplanmış ve kapılar da aynı şekilde keçeden yapılmıştır. Bu evlerin büyüklüğü ve küçüklüğü ev sahibinin rütbesine ve sosyal durumuna göre değişir.*⁵¹¹

Ya’kubî’de, yurt hakkında Carpini’nin verdiği bilgilere ilave tarzında şu bilgiler bulunmaktadır:

506 Vaczy, “Avrupa’da Hunlar”, s.94.

507 Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.242-243.

508 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 132.

509 Kaşgarlı Mahmûd (a), *Dîvânü Lügâti’t-Türk*, s.655; Kaşgarlı Mahmud (b), *Dîvânü Lûgat-it-Türk*, cilt III, s.7, 258; Kaşgarlı Mahmud (c), *Dîvânü Lûgâti’t-Türk*, s.351, 460.

510 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.330.

511 Ayan, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi*, s.41.

*Türklerin evleri ve kaleleri yoktur. Büyük Türk kubbe-lerinde otururlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırimdır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türkler keçe imalini en iyi bilen bir millettir. Zira elbiseleri keçedendir...*⁵¹²

Gerçek manada yaşam ve üretim tarzı ile göçebeliliğin kökleri, üç bin yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Avrasya bozkırlarında MÖ III. ve II. bin yıllar arasında hareketli çobanların varlığı bilinmektedir. Ancak göçebelilik için gereken teknoloji ancak MÖ I. bin yılın başlarından itibaren imkân sağlamış ve bundan sonra tam anlamı ile bir göçebelikten söz edilmeye başlanmıştır.⁵¹³ Tıpkı yerleşik toplumların, tarıma yönelik toprak ve tohum bilgisi, su kanalları, tarım aletleri, araçları ve mimarideki gelişimleri gibi, göçebelilik de buna paralel olarak nevî şahsına münhasır bir yönde gelişim göstermiştir. Özellikle hayvancılık ve hayvansal gıda üretiminde, dokumacılıkta, tekerlekli yük araba, seyyar otağ vs. mühendislikte, silah ve gerekli alet yapımı için metalürji ve yaşanan coğrafyanın arazi ve iklim bilgisi gibi birçok alanda birikim ve tecrübeye sahip olmayı gerektirmektedir. Göçebelerin ekonomik ve kültürel faaliyetlerinin özellikleri dikkate alındığında, diğer halklarınkinden farklı özellikler içerdiği düşünülerek “biz ve onlar” gibi muhafazakâr bir yaklaşıma sahip oldukları görülmektedir. Bu görüşü savunan Ahincanov, Kıpçaklar üzerinden şu örneği vermektedir:

*Bizler, bozkır halklarıyız. Bizde nadir bulunan, pahalı eşyalar ve emtia yoktur; en büyük servetimiz atlardır. Onların etini yer, derilerinden elbise yaparız; en sevdiğimiz içecek onların sütü ve ondan yapılanlardır. Yeryüzünde bağımız, bahçemiz, binalarımız yoktur; mekânımız sürülerimizin ve yulkılarımızın otladığı me-ralardır; yulkılarımıza güzellikleri büyüleyici atlarımızla gideriz.*⁵¹⁴

512 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.189.

513 Karatay, “Töre yapmak, Âdet Çıkartmak; Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, s.3; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.242.

514 Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.242.

Avrasya göçbeleri, tarih boyunca komşuları olan yerleşikler tarafından dikkatle ve ilgi ile her dâim takip edilmişlerdir. Eldeki mevcut kaynaklarda göçbelerin sosyo-ekonomik hayatları hakkında atıflar bulunmaktadır. Kıpçaklarda görüldüğü üzere, gerçekten de göçebe ekonomisinin en temel hayvanını at oluşturmaktaydı. İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak* adlı eserinde Türklerin yaygın olarak at yetiştirdiklerinden bahsetmektedir. Hatta hemen her Türkün at eti yediğini, bunu da sığır ve koyun gibi benzeri hayvanların etlerine tercih ettiklerini ifade etmektedir.⁵¹⁵ Atın yanında göçbelerin yetiştirdiği başlıca hayvanlar; sığır, koyun ve deve idi. Elbette bu hayvanların kullanımları bölgelere göre değişim göstermekteydi. Örneğin Gerdizî⁵¹⁶ ve Mervezî'ye⁵¹⁷ göre Kimeklerde sığır ve koyun sürüleri mevcuttu, ancak her ikisi de onlarda develerin olmadığına, daha doğrusu develerin çok fazla yaşamadığına dikkat çekmektedirler. Ahincanov'a göre bunun sebebi devenin kuzeyin soğuk iklimine uygun olmamasından kaynaklıdır. Özellikle Kıpçak ve Kimeklere nispeten Orta Asya'nın bozkır şeridindeki dağ eteklerinde, iklimin daha ılımlı olduğu ovalarda yaşayan Oğuzlarda at, koyun ve sığırın yanında devenin yaygın olarak yetiştirildiği mevcut kaynaklardan bilinmektedir.⁵¹⁸ Bunlar arasında İbn Fazlân'ın seyahatnâmesinde Oğuzlarda, devenin kullanımı yaygın ve sevilen bir hayvan olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁹ Ebülğazi Bahadır Han'nın telif etmiş olduğu eseri *Şecere-i Terakime*'de, Oğuz Kağan, oğlu Kün Han ve onun soyundan gelenlerin düzenlediği toylarda verilen ziyafetler için, yine bu sayılan hayvanlardan kesim yapıldığına dikkat çekilmektedir.⁵²⁰ Oğuz Kağan'ın verdiği ziyafet için şu sözler söylenmektedir:

*Bir ev yaptı altından o şehriyâr,
Ki o ev felek evinden kıldı âr.*

515 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.101.

516 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.75; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.243.

517 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.104.

518 Agacanov, *Oğuzlar*, s.133-134.

519 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.37-38.

520 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kültüğü (Şecere-i Terakime)*, s.41, 44, 46-47, 59, 61.

*Dokuz bin koyun ve dokuz yüz sığır [veya at] kestirdi.
Dersinden doksandokuz havuz yaptırdı. Dokuzuna rakı ve
doksanına kırmızı doldurttu. Bütün maiyetini çağırıp getirtti.*⁵²¹

Ayrıca Oğuzlar ile ilgili en önemli eserlerden biri olan Dede Korkut hikâyelerinin konu içeriklerinde önemli bir yer teşkil eden toylarda at, deve ve koyun kesimi yapıldığı da sıklıkla bahsedilmektedir.⁵²² Bu hikâyeler arasından bir örnek olarak henüz ilk boyda yer alan ve Bayındır Han'ın her yıl geleneksel olarak düzenlediği ifade edilen toy ile ilgili şu sözler söylenmektedir: “*Hānlar Hānı Hān Bayındır yıldā bir kerrē toy edüb Oguz beglerin konuklarıdı. Gene toy edüb atdan aygır, deve den bugrā, koyundan koç kurdurmuşıdı...*”⁵²³ Bir diğer örnekte Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boyda, düşmanlar Salur Kazan'a şu sözleri söylemekteydiler: “*Tavlā tavlā şehbāz atlaruñ, Katār katār devçleruñ getürmişüz, bizüm-dür.*”⁵²⁴ Bu hayvanların kullanımı ve üretiminin MÖ I. binyıldan itibaren, arkeolojik veriler ile belki daha da erken bir zamanda, göçebeler arasında yaygınlaştığını özellikle Çin kaynaklarının ihtiva ettiği bilgiler vesilesiyle öğrenmekteyiz. Bu kaynaklar arasında büyük göçebe devletlerinden Hsiung-nu'lar hakkında ilk bilgilerin yer aldığı *Han-shu*'da önemli kayıtlar bulunmaktadır:

kuzey sınırlarında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi. Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu. Nadir hayvanları ise deve eşek, katır, chüeh-t'i,⁵²⁵ t'ao-t'u⁵²⁶ ve tien-hsi⁵²⁷ idi.

521 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.41.

522 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.35, 37, 39, 55-56, 62-63, 121, 138,149-150.

523 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.37.

524 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.62.

525 Chüeh-t'i: Erkek at ile dişi eşekten olan bir tür katır yavrusunu ifade eden bu kelimenin okunuşunu Shih-ku “chüeh-t'i” şeklinde vermiştir. Hızlı, çevik ve iyi cins bir at olduğunu belirterek “doğduktan yedi gün sonra annesini geçer, aşar” ifadesini kullanmıştır. Bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.99, dipnot 7.

526 T'ao-t'u: Pei-hai (Baykal Gölü) civarında görülen bir at cinsidir. Bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.100, dipnot 8.

527 Tien-hsi: Katır cinsinden ata benzer vahşi bir hayvandır. Bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.100, dipnot 9.

Su ve otlakları izleyerek hareket ederlerdi. Surlarla çevrili bir şehirleri, sürekli oturdukları bir yer ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu. Ancak, yine de herkesin kendine ait bir toprağı bulunurdu... Âdetlerine göre, normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır, yabani hayvan avcılığı yaparlardı... Hükümdarından halkına kadar herkes yetiştirdiği hayvanın etini yer, derisini giyer, postuna sarıncırdı. Güçlüler etin yağı ve güzel kısmını, yaşlılar ise onlardan arta kalanı yerdı. Güçlü ve sağlıklı olanlara değer verilir, yaşlı ve zayıflar hor görülürdü...⁵²⁸

Han-shu'da Hsiung-nu'lar ile ilgili söylenen ifadelerin bir benzerini T'ang çağında yazılmış bir Çin yıllığı olan Sui-shu'da Kök-Türkler için bulmaktayız:

Âdet ve töreleri şöyleydi: Çoğunlukla hayvan yetiştirmekle uğraşıyorlardı. Nerede su ve otlak varsa oraya göç ediyorlar, uzun zaman aynı yerde kalmıyorlardı. Keçeden yapılmış çadırlarda yaşıyorlardı; bellerine kadar uzun saçları vardı, cepkenlerini soldan ilikliyorlardı; etle besleniyorlar, mayalanmış süt içiyorlardı; giysileri kürk ve kaba yündendi. Yaşlıları (yaşlılığı) küçümsüyorlar, gençliğe değer veriyorlardı."⁵²⁹

Batı kökenli tarihçilerden Ammianus Marcellinus ve Claudianus, benzer tanımlamaları Avrupa Hunları için yapmaktadır:

Tarımla uğraşmıyorlar. Bu halklardan kimse tarıma itibar etmiyor, saban eline almıyor. Katı maddelerden oluşan bina alışkanlıkları yok. Sabit bir konut, kural ve belli bir disiplin içeren hayat tarzına sahip değiller. Kendilerine barınma olanakları veren kağınlarıyla birlikte, sanki bir şeylerin önünden kaçıyormuş gibi bir yerden diğerine göçerler."⁵³⁰

Nihayetinde göçebelik sistemi MÖ I. binyıldan itibaren oturmaya başladıktan aşağı yukarı MS XIV-XV. yüzyıllara ve hatta günümüze kadar ana hatları ile devam etmiştir. Dolayısı ile iktisadî hayattaki değişiklikler ve gelişmeler, ilerleyen teknoloji ve biriken bilgi çerçevesinde olmaktadır.

528 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

529 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.63.

530 Váczy, "Avrupa'da Hunlar", s.95.

Çin kaynaklarının iktisadî hayat ile ilgili verdiği bilgiler arasında toplumun genç ve yaşlılığa olan bakış açıları hakkında bir yargıya yer verilmiştir. Göçebe ya da yerleşik hemen her toplum, gençliğe önem vermektedir. *Han-shu* ve *Sui-shu*'nun yukarıdaki pasajlarında yer alan ortak yargı, Hsiung-nu ve Kök Türklerde yaşlıların hor görüldüğü ve küçümsediği gibi yanlış bir anlama neden olmaktadır. Aksine eski veya modern hemen her dönem Türk toplum yapısında, yaşlılara hürmet edildiği ve herhangi bir şekilde saygıda kusur edilmediği bilinen bir gerçektir. Her hâlükârda toplumda insanların kendi büyüklerine karşı duydukları sevgi ve saygı, bu küçük bireylere birer nasihat veya örnek davranış olarak öğretileceğinden, belki de töreden ziyade önemli bir ahlak ve görgü kuralı haline gelmişti. Aile, toplum ve devlet büyüklerine karşı gereken saygıyı göstermek, muhtemelen zaman içinde törenin de bir kuralı haline gelmesi ile Türk toplumunda daha etkin hale gelmesi mümkündür. Çünkü yaşlı kimseler, özellikle aksakallı olarak tabir edilen toplumdaki yaşını almış kişiler, hayat tecrübesi bakımından daha olgun ve bilgin olmaları sebebiyle toplumda saygı duyulmaktadır. Bu yönleri ile mevcut destanlarda da önemli yer tutmuşlardır. Ayrıca yaşlıların hor görülmediğine dair bir örnek yine *Han-shu*'da yer almaktadır. Kaynakta biri Hsiung-nu'lar arasında yaşayan, diğeri de elçi heyeti ile onlara gelen iki Çinli arasındaki bir münakaşada, işbu konuya değinilmektedir. Hsiung-nular arasında yaşayan Chung-hang Yüeh, göçebelerin yaşlıları hor gördüklerine dair eleştiri yapan Han elçisine karşı cevap olarak şu sözleri söylemektedir:

*Hsiung-nu'ların başlıca uğraşlarının savaş olduğu açıktır. Yaşlı ve zayıflar savaşamadıklarından dolayı yiyecek ve içeceklerinin en iyisini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba-oğul her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlar. Bu durumda, Hsiung-nu'ların yaşlıları küçük gördüğü nasıl söylenebilir?*⁵³¹

Törenin iktisadî hayat ile ilgili yaptırımlarının neler olduğuna dair mevcut kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, çok

dikkat çeken bir diğer unsur, göçebe topraklarında özel mülkiyet kavramıdır. Göçebelerin yerleşiklere kıyasla, yersiz yurtsuz ve otlak aramak amacıyla rastgele göçüşen topluluklar olduğu gibi yanlış bir yargı mevcuttur. Özellikle bu çerçeveden bakıldığında, doğal olarak bu geniş topraklarda sabit durmadan gezinen insanların kendilerine ait bir alana sahip olmayacakları sanılabılır. Hâlbuki göçebelerin iktisadî hayatlarında en önemli unsuru, hâkim oldukları topraklar oluşturmaktadır. Yerleşiklerden daha aşağı olmayan bir tapu ve kadastro sistemlerinin dahi varlığı kaynaklarda yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır.

Çin kaynaklarında yer alan; “Surlarla çevrili bir şehirleri, sürekli oturdukları bir yer ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu. Ancak, yine de herkesin kendine ait bir toprağı bulunurdu.”⁵³² türü bahisler buna bir kanıtı oluşturmaktadır. Ayrıca Tung-hu’ların Hsiung-nu’lara elçi göndererek aralarındaki sınır olan terk edilmiş toprakları istemeleri karşısında, Hsiung-nu devlet erkânının buna olumlu yaklaşımına sinirlenen Mo-tu’nun, “toprak devletin temelidir, nasıl olur da verilebilir?” şeklindeki karşı çıkan sözleri bir diğer kanıtı oluşturmaktadır.⁵³³ Mo-tu’nun bu sözlerinden, göçebeler ile diğer toplumlar arasındaki hâkimiyet alanlarının sınırlar ile belirlenmiş olduğu ve aynı şekilde bu sınırların devletin topraklarını belirlediği anlaşılmaktadır. Hsiung-nu’lar ile ilgili bir diğer önemli kaynak olan *Yan Tie Lun*’da, topraklar üzerinde yaşamakta olan boyların iktisadî yapılarındaki idare şekilleri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Hukukları basittir ve kolayca farklılaşabilir. Aza kanaat getirir ve rahat geçinirler. Cezaları katı olduğundan [kanunlar] çiğnenmez, emir verilir ve sorgusuz yerine getirilir. Protokolü küçük görürler ama hakikate yürekten inanırlar. Kültürleri sadedir ve işte çabukturlar. Bu sebeple kaidelerinin ve erdemlerinin [görgü kurallarının yazıldığı] kitapları olmasa da kemiklere hak eder, ağaçla ciltlerler (bükerler), türlü memurların karşılıklı yazışmaları vardır, böylece idâre edenler ile edilenler ve ast ile üst

532 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

533 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.6-7.

birbirine karşılıklı olarak bağlanır. İdare altındaki halk, kafasına göre hareket eden memurların keyfine bağlıdır, (bunların) hepsi konuşarak hükmederler, fakat [emirler] kesin ve tartışmasızdır]...⁵³⁴

Bir başka örnekte Mervezî'nin, Kimeklerin kış aylarında hayvanlarını Oğuzların ülkesine götürdüğü şeklinde nakletmiş olduğu bilgi, Çin kaynaklarında geçen bilgilere ilaveten, özel mülkiyeti gösteren bir diğer kanıt oluşturmaktadır.⁵³⁵ Netice itibarıyla toprakların sınırlar ile belirlenmiş olması, yabancı bir toplum tarafından keyfi olarak geçilmesine izin verilmediği anlamına gelmektedir. Ancak Oğuzlar ve Kimekler arasında mevcut olan dostluk antlaşması kuralları uyarınca, birbirlerinin topraklarına giriş müsaadesi verildiği anlaşılmaktadır. İbn Fazlân, Oğuz ülkesinden geçmekte olan ticaret yolunu takip eden kervanların bu topraklardan geçebilmesi için Oğuzlardan izin almaları gerektiğinden ve hatta tüccarların Oğuzlar arasında dostları olmadığı takdirde katiben bu topraklardan geçmelerine müsaade edilmediğinden bahsetmektedir. Ayrıca Oğuzlar arasında bir dost edinmenin bazı faydaları da olmaktaydı. Çünkü bu dostu sayesinde tüccar, hem Oğuz topraklarından geçiş hakkına sahip olabilmekte, hem de herhangi bir şeye ihtiyacı olduğunda, işbu dostundan temin edebilmekteydi. Bunun nedeni Türk toplumunda mevcut olan misafir ağırlama geleneğidir. Aynı misafirlik geleneği icabı gelen konunun da dostuna iyi niyetinin bir göstergesi olarak hediye vermesi de gerekmektedir:

Herhangi bir Müslümanın, misafir olacak bir dost edinmeden, İslam ülkesinden bu dostuna bir elbise ve karısına bir başörtüsü, bir miktar karabiber, darı, kuru üzüm ve ceviz hediye götürmeden onların ülkesinden geçemez. Müslüman, bu şekilde Türk arkadaşının yanına gelince, arkadaşı onun için kubbeli bir çadır kurar, imkânı elverdiği nispette ona koyun takdim eder. Müslüman bunları keser...

534 Koç - Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı olarak Yan Tie Lun", s.57.

535 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.105.

*Misafir olan Müslüman yoluna devam etmek isteyince, hayvanlarından yola tahammül edemeyecekler bulunur veya bir şeye ihtiyacı olursa, yola tahammül edemeyecek hayvanları Türk arkadaşının yanında bırakır, onun de-velerinden, hayvanlarından ve malından ihtiyacı olanı alıp yoluna devam eder. Gittiği yerden döndüğü zaman ona mallarını, develerini ve hayvanlarını iade eder.*⁵³⁶

MS 921 senesinde elçilik maksadı ile İtil-Bulgarlarına doğru yolculukları esnasında İbn Fazlân ve yanındaki kişiler Oğuzların topraklarından geçmek durumunda kalmışlar ve geçmelerine hemen müsaade edilmemiştir. İbn Fazlân bunun sebebinin; Oğuzlar arasında kendilerine kefil olabilecek bir arkadaşlarının olmaması ve bundan ötürü ekibi bekleten Oğuz beylerinin, onların elçilik adı altında kendi düşmanları Hazarlar ya da Halife tarafından casusluk amacıyla gönderilmiş olabileceği şüpheleri olduğunu belirtmektedir.⁵³⁷ Oğuz beylerinin onları bir hafta boyunca gözaltına aldıklarını ve bu süre zarfından kendi aralarındaki kengeşte münakaşa ettiklerini söylemektedir. Nihayetinde beyler, bu ekibin elçi olduklarına ve serbest bırakılmalarına karar vermiş; konuk olma usulünün gereğini yerine getirmelerini yani hediye vermelerini istemişlerdi:

*Nihayet, bizi serbest bırakıp geçmemize müsaade etmeye karar verdiler. Bunun üzerine Tarhân'a (Tarkan'a) bir Merv kaftanı, iki parça pây-bâf, adamlarına birer hırka hediye ettik. Yinal'a da Tarhân'a verdiğimiz hediyelerin aynısını verdik. Ayrıca, onlara karabiber, darı, birkaç somun verdikten sonra başımızdan savuşup gittiler.*⁵³⁸

Doğum Törenleri, Ad, Lakap ve Unvan Alma Usulleri

Göçebe hayatı benimseyen eski Türk topluluklarında nüfus büyük önem arz etmekteydi. Gerekli insan gücü ihtiyacı, çevre kabilelerin itaat altına alınması⁵³⁹ ve ele geçirilen kadın esirler⁵⁴⁰

536 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.36-38.

537 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.42-44.

538 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.43-44.

539 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.7.

540 Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*, s.5, 7.

ile takviye edilebilmektedir. Artan nüfus ile yeni aileler meydana gelmekte ve bu ailelerin katılımıyla, boylardaki insan nüfusu yükselmektedir. Tabi ki nüfusun büyümesinde bir diğer etki de doğum oranlarıdır. Tıpkı ölüm gibi, doğum da önemli bir unsur olarak toplum hayatında yerini almaktadır. Ölüme gösterilen saygı ve uygulanan törenler, doğum için de geçerlidir. Eski Türk toplumunun sosyal hayatında hemen her konuda yer alan maddî ve manevî kaideler, elbette doğumlar için de söz konusu olmaktadır.

Sosyologların mana (idi) dedikleri şeye, Eski Türkler *kut* veya *idi-kut* derlerdi.⁵⁴¹ Kut, herhangi bir şeyin üstüne konduğunda ona kutsallık vermektedir. Özellikle gökten inen altın bir ışık olarak tabir edilen bu durum,⁵⁴² tarihte ve destanlarda yer alan şahsiyetlerin, olağanüstü doğumlarının bir temeli olarak yer almaktadır. *Altın ışık* hangi kadına veya cansız nesneye değerse, onu gebe bırakırdı.⁵⁴³

Çin yıllıklarında Türk toplulukları hakkında bilgi içeren kayıtlarda bu tür rivayetlere örnekler yer almaktadır. Hsiung-nu'lara ait olduğu varsayılan rivayetlerin birinde, Altın Han adında bir kağanın, Ülemalik adlı bir kızı vardı. Bu kız o kadar güzeldi ki, gülerek baksa kurumuş ağaç yapraklanıyor ve çorak yere baksa yerine otlar bitiyordu. Hikâyenin geri kalan kısmında bu kız odasının penceresini açtığı anda, içeri giren güneş ışınlarının etkisiyle hamile kalmaktaydı.⁵⁴⁴ Benzer bir olay da *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın atası olan Bodonçar hakkında geçer. Bodonçar'ın annesi Alan-ho'a hatun, kocası öldükten bir süre sonra üç erkek çocuğu doğurmuştu. Diğer oğulları Belgunotai ve Bugunotai haklı olarak annelerinin gayr-ı resmi bir ilişki sonucunda bu çocukları doğurduğu hakkında şüphe etmekteydiler. Bu şüpheleri bertaraf etmek için, mevzunun iç boyutunu Alan-ho'a hatun şu şekilde izah ediyordu:

541 Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.193.

542 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.265.

543 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.93.

544 İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", s.226.

*her gece sarışın bir adam, evin [çadırın] bacasından [damdaki açıklıktan] sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma geçiyordu. Çıkarken de, güneş [veya] ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu.*⁵⁴⁵

Oğuz Kağan'ın doğumu da benzer bir şekilde idi: "Yine günlerden bir gün Ay Kağanın gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. ..." ⁵⁴⁶ Destanın tasvir ettiği bu mucizevi olayda, Oğuz'un annesinin gözleri kutsal bir ışığın parlaması ile kamaşmıştı. Bunun neticesinde kadın, Oğuz'a hamile kalmış ve onu dünyaya getirmişti.

Toplumda öne çıkan şahsiyetlerin üstün nitelikleri ve liderlik vasıfları henüz dünyaya geldikleri esnada, altın ışık gibi kutlu olarak doğmalarından belli olmaktaydı. Önemli şahsiyetlerin ve alplerin doğumları sıradan insanlardan nispeten farklı olmalıydı.⁵⁴⁷ Bunlar arasından tıpkı Cengiz Han'da olduğu üzere, avuç içlerinde kan pıhtısı ile doğma örneği de yer almaktadır. *Gizli Tarih*'te, "o doğarken sağ elinde saka"⁵⁴⁸ kemiği büyüklüğünde pıhtılaşmış kan tutuyordu"⁵⁴⁹ şeklinde tasvir edilmektedir. Dolayısı ile Cengiz Han'ın henüz doğumu esnasında üstün nitelikli oluşu ve Tanrı'nın bir hediyesi olarak gelecekteki başarısını sağlayacak kut'u, avucunun içinde aşık kemiği şeklinde bir kan pıhtısı olarak tutmasıyla kanıtlanmaktaydı.⁵⁵⁰

Cengiz Han'ın doğumunda gerçekleşen bu kutlu olay *Manas Destanı*'nı da etkilemiş olacak ki: "... doğduğunda koyun ciğeri büyüklüğünde bir kan pıhtısını sağ avcunda tutan"⁵⁵¹ denilerek, *Manas*'ın kendisinin de avcunda kan tutarak dünyaya geldiği ifade edilmekteydi.⁵⁵²

⁵⁴⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.8.

⁵⁴⁶ Bang - Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.1.

⁵⁴⁷ İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", s.235.

⁵⁴⁸ Saka: Türkçede aşık oyununda zar yerinde kullanılan kemik, aşık kemiği. *Moğolların Gizli Tarihi*, s.19, dipnot 1.

⁵⁴⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.19.

⁵⁵⁰ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.91.

⁵⁵¹ Radloff, *Manas Destanı*, s. 168-169.

⁵⁵² İnan, "Manas Destanı", s.116; İnan, "Manas'da İdeoloji ve Kahramanlar", s.119.

Göçebe destanlarında kahramanın doğumu ve ona ad verilmesi işlemi de tekrarlanan bir motiftir.⁵⁵³ Özellikle Oğuzların *Dede Korkut Kitabı*'nda⁵⁵⁴, Kırgızların *Manas*⁵⁵⁵ ve Özbeklerin *Alpamiş*⁵⁵⁶ destanlarında, kahramanların doğumları öncesinde bazı uygulamalar yapılmaktaydı. Çocuk sahibi olmayan bir han veya bey, hayır duası almak için kurban kestirip, halkı kapsayan ziyafetler verirdi. Bu ziyafetlerde borçlunun borcu ödenir, aç olanın karnı doyurulur ve fakir olana mal verilerek, toya iştirak edenlerin hayır dualarının alınması amaç edinilirdi. *Dede Korkut Kitabı*'nda, "Ol zemanda beglerün alkışu alkış, kargışu karkış idi. Duaları müstecab olurıdı..."⁵⁵⁷ şeklinde hayır dua alınmasının ne kadar önemli olduğu belirtilmektedir. Bamsı Beyrek böyle bir hayır dua sayesinde dünyaya gelmişti. Hatta Dirse Han'ın karısı, insanların hayır duasını alarak çocuk sahibi olabilmeleri için kocasının bir ziyafet düzenlemesini istemişti:

Hây Dirse Hân, baña kazab etme,
İncitüb acı sözler < > söyleme.
Yeründen örü turgıl,
Alq çadırıñ yer yüzine dikdürgil,
Atdan aygır, deveñden bugra, koyundan koç öldürgil,
İç Oğuzıñ, Taş Oguzıñ beglerin üstüñe yıgnak etgil.
Ac görseñ toyurgıl,
Yalıncak görseñ tonatgıl,
Borcluyı borcından kurtargıl,
Depe gibi et yığ,
Göl gibi kırmız sag-dur.
Ulı toy eyle, hâcet dile,
Ola kim bir ağızı ducâlı-nuñ alkışıyılq Tangrı bize,
*Bir müsülman cayâl verë.*⁵⁵⁸

Çora Batır Destanı'nın Kazak-Kırgız rivayetlerinden birinde Narik Bey'in karısı, "Deveden buğra, yıldıdan aygır, sığırdan öküz, koyundan koç keselim, Tanrı'dan bir evlat isteyelim" diye-

553 İnan, "Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri", s.206.

554 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.36-37, 68-69, 202-203,

555 Orozbakoğlu, *Manas Destanı*, s.69-75.

556 Yoldaş Oğlu, *Alpamiş Destanı*, s.26.

557 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.68.

558 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.36-37.

rek, Dirse Han'ın karısı ile hemen hemen aynı sözleri söylemektedir.⁵⁵⁹ *Manas Destanı*'nda Cakıp Han⁵⁶⁰ ve *Alpamış Destanı*'nda Baybörü ve Baysarı kardeşler⁵⁶¹ ve yine *Dede Korkut Kitabı*'ndan Dirse Han, evlat sahibi olmak amacıyla herkesi kapsayan bir toy yaparak, törene iştirak edenlerin hayır dualarını almak istemiştir. Yapılan bu uygulama sonucunda genellikle bir erkek çocuğu sahibi oluyorlardı. Çocuğun doğumundan sonra bu kez de bir ad koyma amacıyla ziyafet verilmekteydi. Bu ziyafetlerde ak kısıraklar kesilir ve aksakallılar çağırılarak, doğan erkek çocuğuna bir ad koymaları beklenirdi. *Şecere-i Terakime*'de Oğuz'un ad alma usulü şu sözlerle anlatılmaktadır:

O çağda Moğol'un âdeti öyle idi ki, ta oğlan bir yaşına gelmeyince ona ad koymazlardı. Oğlan bir yaşına gelince Kara Han ülkeye davet çıkardı ve büyük toy yaptı. Toy günü oğlanı meydanın ortasına getirip Kara Han beylerine dedi: Bizim bu oğlumuz bir yaşına bastı, şimdi buna ne ad koyarsınız, deyip, beyler cevap vermeden önce oğlan dedi: Benim adım Oğuz'dur.

İşbu bir yaşında oğlan

Gelip / dile dedi biliniz ayan

Adımdır Oğuz, namı padişah

Biliniz iyice bütün hüner ehli!

*Toya gelen büyük küçük herkes oğlanın bu sözüne şaşılar ve dediler ki: bu oğlanın kendisi adını söylüyor, bundan iyi ad olur mu, deyip adını Oğuz koydular.*⁵⁶²

Manas Destanı'nda, Manas, Semetey ve onun oğlu Seytek'e ad verilme işlemi aşağı yukarı Oğuz'da olduğu üzere bir toy esnasında yapılmaktadır:

*Cakıp Han, karısı Çıyrıcı'dan şimdi bir oğlan doğurttu. Oğlunun yüzüne baktı, beyaz eti pamuk gibi, kemikleri bakır gibi, bir ak kısırak kestirdi, Cakıp Han oğlunun adını dört ulu peygambere 'Manas' koydurdu.*⁵⁶³

559 İnan, "Orta Türk Destanları ve Kırım I", s.76.

560 Orozbakoğlu, *Manas Destanı*, s.71-75.

561 Yoldaş Oğlu, *Alpamış Destanı*, s.26.

562 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.26-27.

563 Radloff, *Manas Destanı*, s.18.

Kara Han (Temir Han) Kanıkey'in çocuğunu Kanıkey'e vermedi, Kara Han alıp baktı ona, Kara Han bakmaya alınca, ala kısraklar kestirdi, aşı hep halkı topladı, tepede kısraklar kestirdi, halkı çepeçevre toplattı, yurtta bir büyük aş verdi, Kanıkey'in çocuğuna, bir isim koysunlar diye. Oradaki aksakallılar, kara sakallılar baktılar. Kara sakallılar genç yiğitlere baktılar, yiğitler çocuklara baktı, çocuklar da yere baktı! At bulup koymadılar. Söz bulup konuşamazken, ak boz atla geliyordu, bir asa dayak elinde, aksakallı bir kişi, Kara Han'ın karşısına yakın gelip durdu o. Aksakallı şöyle dedi: 'Bu çocuğun adını eğer bu kadar halk bilmezse, ben adını koyayım! Ver çocuğu elim!' Çocuğu getirdiler eline verdiler, o zaman aksakallı dedi ki: 'Şu tepenin etrafını kızılsöğütler bürüsün! Tanrı ona yar olsun! Evin etrafı çepeçevre ev gibi kızılsöğütlerle çevrilsin! Ulu Hızır ona yar olsun! Keçiden kalan oğluk, Manas'tan kalan masum kargıdan kalan sancak, Manastan kalan miras, karakanlı, mavi bitli, Semetey Han olsun Bu! Büyük Atasını öldürsün! Pek korkunç bir er olsun! Beşikte sallanırken donansın! Beş yaşında ev yıksın! Doğmadan etrafıyla boğuşsun! Tünekte düşmeden kanat çırpınsın! On beş yaşında ok atсын! On beşi biter bitmez halkı çok bir yurdu olsun! Han Semetey olsun bu! Ad veren bu aksakal, birden gözden kayboluverdi.'⁵⁶⁴

Ad verme, gerek Türklerde ve gerekse diğer göçebe kavimlerde sihri zemin ve ayrıntısının etkisindedir.⁵⁶⁵ Eski Türk diline ait muhtelif sözlüklerde yer alan “ad, adanmak, adlanmak ve adlıg” sözcükleri, anlam olarak hemen hemen tüm Türk lehçelerinde “ün, şöhet, çav (ün, şöhet), san, yüksek göreve atanmak” anlamlarına karşılık gelmektedir.⁵⁶⁶ Ad verilirken tabiat kuvvetlerinin, ruhların ve cinlerin yeni doğan çocuğun hayatına muhtemel müdahaleleri ve çevresel unsurlar hesaba

⁵⁶⁴ Radloff, *Manas Destanı*, s.213-214.

⁵⁶⁵ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.22.

⁵⁶⁶ Caferoğlu, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, s.2, 5; Ebü'l-İzz, *Kirābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrak*, s.341; Kâşgarlı Mahmud, *Divānu Lugāti't-Türk*, s.457, 499; Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.2, 47. Ayrıca Kamus-ı Türkî'de dahi aynı anlamlarda kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Sözlükte, *adlı* ve *adlanmak* sözcükleri, *nam*, *namı* olmak ve *şöhret kazanmak* anlamlarını ihtiva etmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s.29-30.

katılırdı.⁵⁶⁷ Göçebe topluluğa bağlı fertlerde ad verme, dünyaya gelişle ilgili bir konu olmaktaydı.⁵⁶⁸ Doğdukları esnada çevresel faktörler ile çocuğun fiziksel nitelikleri de adının belirlenmesinde etkili olabilmekteydi. Tıpkı Ebülğazi'nin anlatımında olduğu gibi Reşidüddin'in *Oğuz Kağan Destanı*'nda, Oğuz bir yaşına bastığı esnada dili açılıyor ve “*ben bir otağda doğduğum için adımı Oğ.uz [Oğuz] koymak gerekir*”⁵⁶⁹ diyerek kendi adını belirlemiştir. Bu adı seçmesinin gerekçesinin, bulunduğu ortamdan kaynaklı olduğunu belirtmekteydi. Destanda bundan başka hanları Kayı İnal Han vefat ettiği için kederli olan halkın durumuna binaen hanın öldüğü esnada doğan oğluna Dede Korkut, Tuman adını vermişti:

Bu çocuğun adı ‘Tuman’ olsun yani ‘sis’ demektir. Divan büyükleri ise ‘Tuman karanlık demek olur ve bu, padişahlara yaraşır bir ad değildir; bundan iyi bir ad koymak gerekir’ dediler. Korkut şöyle dedi: ‘Gerçi Tuman (sis) olunca hava karanlıktır, ama bilhassa otlar için faydalı olan nem bırakır. Bu çocuğun babasının ölümüyle halkın gönlü paslanmış, ortalığı duman kaplamış ve karanlık olmuştur. Ama şunu ümit edip düşünebiliriz ki bunlar geçecek, güneş doğup dünyaya tazelik getirecek, otlar çoğalacak herkesin işi iyileşecektir. Bu sebeple bu adı koyduk.’⁵⁷⁰ demektedir.

Moğolların Gizli Tarihi'nde, “Tatar'lardan Temucin-uge'nin getirildiği zaman doğduğu için, ona bu suretle Temucin ismi verildi”⁵⁷¹ denilerek Cengiz'in doğumu esnasında kendisine Temucin adının verilmesinin nedeni belirtilmekteydi.

Manas Destanı'nda Semetey, Almambet'in yeni doğan çocuklarını evlat edinme töreninin ardından halkı toplayarak, bu kez onlara ad verme töreni düzenler. Bu törende elinde gül tutarak doğan çocuğa *Kül-çoro*, kan tutarak doğan çocuğa da *Kan-çoro* adları verilir.⁵⁷²

567 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.22.

568 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.27.

569 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.26; Togan, *Oğuz Destanı*, s.17-18; Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.17.

570 Togan, *Oğuz Destanı*, s.55-56; Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.60.

571 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.19.

572 Radloff, *Manas Destanı*, s.228-229.

Tatarların *Edigey Destanı*'nda, babası Kutlukaya Bey'in Toktamış Han'ın emriyle öldürülmesiyle öksüz kalan Edigey, Cantimir Bey tarafından evlat edinilir. Cantimir Bey, Toktamış Han'ın gazabından korumak için çocuğun gerçek kimliğini gizlemiş ve ona *Kobogıl* sahte adını takarak, öz evlatları arasında büyütür.⁵⁷³ Ancak çocuğun başına gelenlerden dolayı, "*Ediğimden aldım deyip, ediğimden aldığımnda, Kimsesiz kaldın deyip, Adını koydu Edigey*" sözlerini söyleyen Cantimir Bey, Kutlukaya Bey'in oğluna Edigey adını verir.⁵⁷⁴

Bir erkek çocuğu ilerleyen yaşlarında gösterdiği iyi ve kötü davranışlara bağlı olarak lakap da alabilmekteydi. Ebülğazi'de Tuman'ın oğlu Yavlı, su kenarında bir arkadaşı ile kavga esnasında onu öldürdüğü için ona, "*Bu oğlanın adına bugüne kadar Yavlı diyorduk, şimdi kanlı Yavlı demek gerek, dedi. Böylece ondan sonra ona bütün halk Kanlı Yavlı dediler.*"⁵⁷⁵ rivayeti geçmektedir. Aynı olay Reşidüddin'in anlatımında da mevcut olup, daha çok kavga esnasında öldürme şeklini izah eden bir lakap almaktaydı. Kavgada çocuğun boğazını dikenli oy ile kestiği için Tuman oğluna, "*Benim oğlum her halde Tanrı'dan kuvvet alıyor. Onun ismi Tiken Bile Er Biçken Kayı Yavku Han olsun*" diye buyurmuştu. Bunun manası bir adamın başını diken otu ile koparan (biçen) demekti.⁵⁷⁶

Dede Korkut Destanı'nda Bayındır Han'ın boğasını, cesurca bir mücadele ile öldüren Dirse Han'ın oğlu Boğaç'ın adı⁵⁷⁷ ile farkında olmadan, kendisine hediye amacıyla satın alınan boz atı, yayı ve gürzünü getiren ulakları haydutların elinden kurtaran Bamsı Beyrek'in Boz Atlı lakabı,⁵⁷⁸ Korkut Ata tarafından işbu yiğitliklerinin anısına ithafen verilir. Özbeklerin *Alpamış Destanı*'nda Baybörü'nin oğlu doğduğunda ona Şahımerdan Piri, Hekimbek adını verir. Ancak çocuk yedi yaşına geldiğin-

573 *Edigey Destanı*, s.45.

574 *Edigey Destanı*, s.46-48.

575 Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.62-63.

576 Togan, *Oğuz Destanı*, s.60.

577 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.38-39.

578 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.69-71.

de, dedesi Alpinbiy'den kalan on dört tunçtan olan yayı kaldı-
rarak, çekip bırakabildiği için adı değiştirilir:

*Yayın oku yıldırım gibi gitti. Askar dağın büyük tepesini
yolup geçti, sesi her yerde duyuldu. Bunu duyan düşman-
lar: 'Bu çocuk çok güçlü oldu, herkese belli oldu, bununla
hiç kimse beraber olamaz, yedi yaşındaki çocuk, böyle işi
yapabilir mi?' diye üzüldüler. Dostları çok memnun oldu.
O zaman bütün halk toplanıp, gelip söyledi: 'Dünyadan
bir eksik doksan alp geçti, Alplerin başkanı Rüstem-i
Dastan idi, sonu da bu Alpamış Alp olsun. Doksan al-
pin biri olarak sayılsın' dedi. Sonra Alpamışbek alp olup,
doksan alpten biri olup, alp adının sahibi olup, yedi ya-
şında Alpamış adı koyuldu. İşte bunun için yedi yaşında
yayı kaldırıp attığı için Alpamış'a alp adı verildi.⁵⁷⁹*

Turfan Uygur metinlerinde "Adını söyleyerek ilahi kutun ta
kendisi geldi, Eski adın değişip yenileştin..."⁵⁸⁰ denilerek, tıpkı
Alpamış Destanı'nda olduğu üzere adların kut vesilesiyle de-
ğişebileceği belirtilmektedir. Her zaman iyi hünerlere binaen bir
ad alınmazdı, bazen kötü şöhret ile de bir lakap alınırdı. Kötü
yönetimi ve beylerin kızları ile gayr-ı meşru ilişkilerinden ötü-
rü halkın tepkisini çeken Ali Han oğlu Kılıç Arslan'a, ileri gelen
beyler tarafından 'Şah-Melik' lakabı takılmıştı.⁵⁸¹

Oğuz Kağan Destanı'nda, çeşitli Türk boylarının sahip olduğu
adlar bizzat Oğuz tarafından verilir. Söz konusu adlar, Oğuz'un
yanındaki erlerin yaptıkları işlere göre verilmekteydi. Oğuz
Kağan, kendisinin her türlü emrine itaat eden erine Uygur,⁵⁸²

579 Yoldaş Oğlu, *Alpamış Destanı*, s.28.

580 Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.152-153.

581 Togan, *Oğuz Destanı*, s.71-74.

582 Togan, *Oğuz Destanı*, s.20. Ebülğazide şu şekilde izah edilmektedir: "İlin çoğu Kara
Han'a gitti, daha azı Oğuz Han'ın yanına gittiler. Kara Han'ın küçük kardeşlerinin
çok oğulları var idi. Onlar Kara Han'dan ayrılır diye hiç kimsenin aklına gelmez-
di. Onların hepsi Oğuz Han'ın yanına geldiler. Oğuz Han onlara Uygur adını verdi.
Uygur Türk dilidir, mânasını herkes bilir, yapıştır mânasındadır. Derler: 'Süt uydu'.
Süt iken birbirinden ayrılırdı, yoğurt olduktan sonra birbirine yapışıyor. Şunu da
derler: 'İmama uydum'. İmam otursa oturuyor, kalksa kalkıyor. O halde yapılmak ol-
muyor mu?' Onlar gelip Oğuz Han'ın eteğine iki kollarıyla muhkem yapıştılar. Bunun
üzerine Han onlara Uygur dedi. Yapıştır demek olur." Bkz. Ebülğazi Bahadır Han,
Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.29.

tekerlekli arabayı icat eden erine *Kanglı*,⁵⁸³ ağaç kovuğunda doğum yapan kadının oğluna *Kıpçak*,⁵⁸⁴ sefer esnasında karısının doğum yapması sebebiyle ordunun gerisinde kalarak açlık çeken erine *Kalaç*,⁵⁸⁵ karlı dağa gözcülüğe giden ve döndüğünde üstü başı kar olan erine *Karluk*⁵⁸⁶ ve tabii kendi oğul-

583 Togan, *Oğuz Destanı*, s.20; Ebülğazi'de şu şekilde izah edilmektedir: "Oğuz Han gidip Tatar'a hücum etti. Tatar Han'ı çok asker ile savaştı. Oğuz Han yendi ve askerini kırdı. Oğuz Han'ın askerlerinin hissesine o kadar çok ganimet, mal düştü ki, yüklemeye yük hayvanı az geldi. Bir iyi akıllı insan var idi. O Düşünüp arabayı yaptı. Ondan görerek herkes araba yapıp, / ganimetlerini yükleyip döndüler. Arabaya 'kank' adını koydular. Ondan önce adı da yoktu, kendisi de yoktu. Onun için kank dediler ki, hareket edince kank yapıp ses çıkarır. Onu yapan kişiye 'Kanklı' dediler. Büyün Kanklı ili o kişinin çocuklarıdır." Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.30.

584 Togan, *Oğuz Destanı*, s.26. Ebülğazi'de şu şekilde izah edilmektedir: "Büyük padişahların âdetleridir, uzak sefere gidince ailelerini alıp varmak. Mâiyet halkının da bazılarını alıp giderler. Oğuz Han'ın bir beyi karısını alıp gitmişti. Kendisi savaşta öldü, hatunu kurtulup iki suyun arasında Han'ın arkasından yetiştı. Hâmile idi. Sancısı tuttu. Gün soğuk idi, girmeye ev yok. Bir çürük ağaç içinde oğlan doğurdu. Bunu Han'a bildirdiler. Bunun üzerine Han dedi: Bunun babası bizim önümüzde öldü, üzülene yok, deyip, oğulluğa aldı, adını 'Kıpçak' koydu. Eski Türk dilinde içi boş ağaca kıpçak derlermiş. Onun için o oğlan ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular. Bu zamanda içi boş ağaca 'çıpçak' diyorlar. Kara halkın (avam tabakasının) dili dönmediğinden k'yı 'ç' okuyor. O Kıpçak'tır, 'çıpçak' diyorlar." Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.32.

585 Togan, *Oğuz Destanı*, s.47. Ebülğazi şu şekilde açıklamaktadır: "Han'ın ordusunun gerisine koyduğu adamları var idi, yorulan ve hasta olan ve yolunu şaşıran ve geride kalamı alıp gelsinler diye. O adamlar ordunun arkasında kalan bir evli kişiyi Han'ın huzuruna alıp geldiler. Han o kişiden sordu ki: Niçin geride kalmıştım, diye. O dedi: Gündeliğimin azlığından, ordunun arkasından geliyorum. Hatunum hamile idi. Doğurdu. Açlık sebebinden anasının sütü oğlana yetişmedi. Geliyordum, suyun yakasında gördüm ki bir çakal bir sülünü yakaladı. Ağaç ile çakala vurunca sülünü atıp kaçtı. Onu alıp, kebab yapıp, hatunuma verip durmuştum. Arkaya koyduğunuz adamlar rastlayıp, alıp geldiler. Han fakire at ve azık ve mal verip, bu orduya gitme deyip, 'kal aç' dedi. Bütün Kalaç halkı o adamın neslindendir. Bu zamanda 'Halaç' diyorlar. Maverâünnehir'de çoktur. Aymak iline katılıyorlar. Horasan ve Irak'ta da çoktur. Onlar Çağatay iline katılıyorlar." Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.36.

586 Togan, *Oğuz Destanı*, s.47. Şecere-i Terakime'de şu şekilde ifade edilmektedir: "Han emretti ki: / Hiç kimse benden geri kalmasın, deyip, varıp Gur'u aldığı zaman yıl gelip yaz oldu. Askerin yoklamasını yaptı, birçok kişi eksik geldi. Onları sordu, hiç kimse bilmedi. Bir nice günden sonra o kişiler Han'ın hizmetine geldiler. Han onların ahvalini sorunca dediler ki: Birçok kişi askerin arkasından geliyorduk. Dağ içinde bir gece çok kar yağdı. Ondan sonra yürüyemeden o yerde yattık. Atlarımız ve develerimiz, hepsi öldü. Bahar olduktan sonra yaya geliyoruz, dediler. Han emretti, o cemaate 'Karlık' desinler, diye. Bütün Karlık halkı onların neslindendir." Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, s.35.

larının boy zümrelerini düzenlediği toyda *Bozok* ve *Üçok*⁵⁸⁷ olarak adlandırır.

Bu bağlamda ele aldığımız doğumdan sonra yapılan törenle çocuklara verilen adlar kalıcı olmamaktaydı. Moğollardan itibaren görüşen kişinin çocukluk adını hayatının sonuna kadar kullanması⁵⁸⁸ usulünün etkisinin Türk destanlarında da görülmesine karşın, Eski Türk toplumunda bir birey hayatı boyunca birkaç ad almaktaydı. Elbette bu adların birçoğu unvan ve lakap olarak değişim göstermekteydi. *Han-shu*'da "*Geleneklerine göre herkesin [bir] adı vardı ve [bunu] kullanmaktan çekinmezlerdi; ancak [bir] lakapları yoktu*"⁵⁸⁹ ibaresine karşın, Çinli müellifin ifade ettiği gibi olay bu kadar basit değil, tam tersine birkaç ad alımı söz konusu olmaktaydı. Bu karmaşık durum Çin kayıtlarının dışında, Yunan, Bizans, Ermeni, Arap ve Fars tarihi kaynaklarında Türkler ile ilgili yer alan bilgilerde kopukluklara sebebiyet vererek, çözülmesi gereken birer şifre haline getirmektedir.⁵⁹⁰ İşbu kaynaklarda Türk isimleri neredeyse tanınmayacak şekle sokulmuş ve özellikle de unvanlar özel adlarla ya da tersi halde karıştırılmış olduklarından, çözümleri esnasında büyük zorluklar yaşanmaktadır. Eski Türkler, Avrupalılar gibi doğumdan ölüme kadar tek bir ad almazlardı. Bir Türk'ün adı toplum içindeki orununa göre belirlenmekteydi. Çocuklara lakap, gençlere rütbe, yaşlılara unvan ve şayet söz konusu kişi kağan ve bey ise bu unvanlar yine ülüş sistemindeki orununa göre değişim göstermekteydi.⁵⁹¹

587 Togan, *Oğuz Destanı*, s.47-48. Şecere-i Terakime'de Oğuz Han şu şekilde belirtmektedir: "Siz üç büyüğünüz altın yayı bulup getiriniz ve onu bozup üleştirdiniz. Sizin adınız 'Bozok' (Bozuk) olsun. Sizlerden olan oğullara da tâ kıyamete kadar Bozok desinler. Üç ok getiren üç küçük oğula ve onlardan olanlara bugünden tâ dünya son buluncaya kadar 'Üçok' desinler. Yay ve oku, ki bulup getiriniz, o iş insandan olmadı ve Tanrıdan oldu. Bizden evvel geçen halklar yayı padişah yerinde bilmişlerdir, oku elçi yerinde. Onun için ki, yay oku hangi tarafa çekip gönderse, ok oraya gider. ..." Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü* (Şecere-i Terakime), s.41-42.

588 Danuu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, s.114-115.

589 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

590 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.110, 121.

591 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.121.

Eski Türklerde her prens özel isminden başka (yırtıcı) hayvan isimlerini de kendisine unvan edinmekteydi. Söz konusu unvan, vazifelerini layıkıyla yerine getirmesine bağlı olarak yine değişebilmekteydi. Bundan ötürü bazı Türk hakanları iki veya üç adla tarihte zikredilmektedir. Örneğin *She'tu* bir özel isimdi ve *Er-fu Han*, Doğu Kağanlığı'nda tımar sahibi iken aldığı unvandır. Kağan olduktan sonra ise *İ-li-chü-lü She Mo-ho Sha-po-lo Han* unvanını almıştır. Türkçe karşılığı “İl Külüg-şad Böke İşbara Han” yani “Şanlı Devletin Şadı, Tanrıdan güç alan Han” demektir. Ancak Çinlilerin verdiği *Sha-po-lo* takma adıyla tanınmaktaydı ve adının Çincedeki anlamı *yağmacı* demektir.⁵⁹² Bütün bunlar asıl adlar değil, aksine kişinin toplum içindeki davranışları, gençliğiyle bağlantılı olarak değişen tarifli ve geçici lakaplardı.⁵⁹³

Eski Türk devlet yapısında belli başlı unvanlar yer almaktadır. Hakandan sonra gelen, bir nevî hakanın başyardımcısı veya naibi vazifesi gören en önemli kişiye *yabgu*⁵⁹⁴ denilmekteydi. Çoğunlukla bu göreve hükümdar ailesinden birisi getirilmekteydi. Örneğin İl Kağan (Bumin) döneminde *yabgu* rütbesi, kardeşi İstemi'ye verilmişti. Ancak *yabgu* unvanı veliaht anlamına gelmemektedir.⁵⁹⁵ Kağanların erkek veliahtlarından herhangi bir vazifeye atanmamış olanlara *tegin*⁵⁹⁶, bir vazifeye atanmış ve kendine bağlı ülüşleri olanlara ise *şad* unvanı tevdi edilmekteydi.⁵⁹⁷ Bazen şüphelerden kaynaklı olarak *şad* unvanı alınamamaktaydı. Çin kaynaklarında Hie-li Kağan'ın ailesine mensup olan A-şi-na Sse-mo, Şi-pi Kağan ve Ç'u-lo Kağan'ın, onun A-şi-na sülalesinden olmamasından doğan şüphelerinden ötürü bir orduya komuta etmek için verilen *şad* unvanını

592 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.79, dipnot 19.

593 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.111.

594 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.873.

595 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.76; *Yabgu* unvanı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s.56-63.

596 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.483.

597 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.76. *Tegin* ve *Şad* unvanları hakkında daha geniş bilgi için bakınız. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s.33-36, 48-49.

alamamıştı. Buna gerekçe olarak da, A-şi-na Sse-mo'nun görünüşünün bir Türk'ten ziyade Hu⁵⁹⁸'ya benzemesi gösterilmişti.⁵⁹⁹

Kaşgarlı, *tegin* ya da *tigin* olarak bilinen unvanın esasen 'köle' demek olduğunu belirtmektedir. *Kümüş tigi.n*, "gümüş gibi temiz renkli köle" ya da "dayanıklı köle" anlamı yanında *Alp tigi.n* örnekleri de buna gerekçe olarak vermektedir. Ancak Kaşgarlı daha sonra bu unvanın, Hakaniye oğulları tarafından kullanılmaya başlandığını belirterek, bir "yırtıcı kuş" adı ile birlikte kullanıldığını söylemektedir. Buna örnek olarak, "dövüşlerinde şahin gibi olan" anlamına gelen *çağrı tigi.n* veya "güçlü tigin" anlamında *küç tigi.n* gösterilmektedir. Kaşgarlı bu unvanın kökenini kölelerden, Afrâsiyab ya da bilinen adı ile Alp Er Toņa'nın⁶⁰⁰ oğullarına geçtiğini ifade etmektedir. Bunun neden olan durumunda, Alp Er Toņa'nın oğullarının tevazularını göstermek ve babalarını yüceltmek maksadıyla kendilerine "köle böyle etti, böyle yaptı" ifadelerini kullanarak babalarına hitap etmek olduğunu belirtmektedir. Böylece bu ad yani unvan sadece Alp Er Toņa'nın oğullarına mahsus kullanılmak ve silesiyle kalmış oluyordu.⁶⁰¹

Annesi hatun, babası halktan ya da hükümdardan olmayan erkek çocuklarına ise *Ina.l*⁶⁰² ya da *Yinal*⁶⁰³ unvanı verilmekteydi. Tuğrul ve Çağrı beylerin, anneden bir ama babadan ayrı olan ve ordunun öncü kuvvetlerinin komutanı olarakda görev yapan üvey kardeşleri İbrahim Yinal da bu unvanı kullanmaktaydı.⁶⁰⁴ Ayrıca İbn Fazlân'ın, Oğuzlar arasından geçmesine müsaade etmeyen ve onun yabgunun reislerinden biri olduğunu belirttiği Küçük Yinal da bu unvanı kullananlar arasında görülmek-

598 Çin kaynaklarında genel olarak barbar anlamına karşılık gelen bu sözcük, burada Soğdlu olduğunu ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.203, dipnot 798.

599 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.203; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.76.

600 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s.19, 409, 496.

601 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s.178-179.

602 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s.61.

603 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.16-17.

604 Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 52, 54; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.16-17; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.11-12.

tedir. Küçük Yınal'ın bu unvanı, onun muhtemelen yabgunun üvey kardeşi olmasından kaynaklıdır.⁶⁰⁵

İyi bir ad ve unvan sahibi olmak için çalışmak toplum içerisinde büyük bir önem arz etmekteydi. *Kutadgu Bilig*'de Ögdülmiş, Kün-Togdı Hakan'a bunun önemi belirtilerek iyi bir ad sahibi olmak için hangi şartları yerine getirmesi gerektiğini ifade edilmekteydi:

5900. *yana aydı ögdülmiş ilig kutı
ajunka bayat yadı edgü atı*
Yine dedi Ögdülmiş, kutlu hakan,
Dünya yaydı Tanrı senin adını.
5901. *at edgü tilegil bayat birdi kut
kutug buldung erse köngül edgü tut*
Sen iyi ad dile, Tanrı sana verdi kur
Kutunu bulduğunda gönlünü iyi tut
5902. *tuçı beg bolayın tise belgülüg
bu dört neng kerek ötrü tegse ülüg*
Adının iyi olarak kalmasını istersen
Şu dört şey gerekli, unutmamalısın
5903. *biri til köni bolsa kavli bütün
ikinci törü kılsa ilke kutun*
Biri kavli bütün, dili doğru olmak
İkincisi ile hayırlı töre yapmak
5904. *üçünçi elig yazsa bolsa akı
tegürse budunka bagırsaklıkı*
Üçüncüsü eli bol ve açık olmak
Halka merhametli davranmak
5905. *bu törtinç titimlig kerek bolsa alp
yağı boynın egse işin kılsa yarp*
Dördüncüsü düşmana boyun eğdirmek
Ülkeyi yönetmek için cesur olmak
5906. *kayu beg bu dört iş tükel kılmasa
irüklük kirür ilke anda basa*

605 Şeşen, "İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi", *Seyahatnâme*, s.39.

Hangi Bey bu dört işi tam yapmazsa
Çöküntü başlar ilde ondan sonra⁶⁰⁶

Cüveynî iyi bir isme ancak şan, şöhret ve saygınlık ile sahip olunabileceğini belirtmektedir. Hatta bu adın, sahip olunan zenginlik ve aileden gelen soyla bile elde edilemez bir şey olduğunu ifade ederek, şu dizeleri söylemektedir:

Gözünü aç da iyi bir ad için çalış
İnsan her zaman iyi bir ad için çalışmalı
Onlar aman vermeseler ve engel olsalar da
Sen yine de iyi bir ad için çalış.⁶⁰⁷

Toplum yaşamının her alanında etkili olan töre, hünerli yiğitlerin alp olabilme usullerini de belirlemektedir. Kaşgarlı, *alp* sözcüğünün anlamını “yiğit, kahraman ve bahadır”⁶⁰⁸ olarak vermektedir. Ancak bir alp olabilmek için, bir gencin sadece yiğit olması yeterli değildir. Er kişinin yiğitliğinin yanında hoşgörü ve fazilet sahibi de olması gerekmektedir.⁶⁰⁹ Elbette alp olabilmek için bir gencin savaşlarda, her türlü mücadelede, önderlik ve savaşçılık yetenekleriyle sivrilmesi ve kendisini kanıtlaması gerekir. Neticede alplar iyi birer binici, savaş aletlerini çok iyi kullanan ve kişisel kahramanlıklarını sakınmadan sergileyen savaşçılardı. Uzun boylu, bahadır ve güçlüydüler. Aralarında kan davaları sürer, birbirlerinin kanını yerde bırakmazlardı.⁶¹⁰

Türk toplumunda bir gencin alp olabilmesi için öncelikle kendini kanıtlaması gerekmektedir. Bunun için de yiğitliğinin ve şanın bir göstergesi olarak *er* adını kazanmalıydı. Er adını kazanmak için elbette belirli bir yaşa gelmiş olması gerekmektedir. Bu söz konusu yaşın bahisleri destanlarda ve yazıtlarda sıklıkla geçmekte olup, yukarıda geçtiği gibi olgunluk yaşı aşağı

606 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.978-979; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.434.

607 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.443.

608 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't Türk*, s.19.

609 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s. 136-137.

610 Karatay - Aygün, “Alplar ve Efeler: Türk ve İskandinav Dünyalarında Kahramanlık Olgusu”, s.3

yukarı 15 olarak belirtilmektedir. 15 yaşına ulaşan bir genç, yiğitlik göstermeli, eli bol olmalı ve tabii töreyi tutmalıydı. Destan kahramanları Salur Kazan ve Edigey gibi aralarında ozanlık yeteneklerine haiz olanlar da vardı.⁶¹¹ Kimeklerde olgun yaşa gelen erkek çocukları ile ilgili olarak Yakût el-Hamavî, *Mu'cem el-büldân* adlı eserinde şu bilgileri verir:

*Aralarından bir adamın çocuğu olunca, bülüğ'a erinceye kadar onu terbiye eder, besler, bakar. Sonra, ona bir yay ile oklar vererek evinden çıkarır: "Başının çaresine bak." der. Artık onu yabancı sayar... İçlerinden biri bir kızla evlenmek isterse başına bir örtü atar. Bunu yapınca kız onun karısı olur, kimse ona mani olamaz.*⁶¹²

Erlik yapmak o kadar önemliydi ki, Altaylı Kaçların bir destanının kahramanı olan Kan Mergen, henüz çocuk yaşta ava çıkmak ve kız aramak ister. Ancak ablası "*Boyun posun gelişsin, ağzındaki süt temizlensin, sonra gidersin.*" diyerek yaşının henüz küçük olduğunu belirtmesine karşın, Kan Mergen ablasına karşı çıkar ve ona, "*Alpların boyu posu, Alplarla çekişirken gelişir, Ağzındaki süt, At üstünde, seferlerde temizlenir.*" diyerek bu kararında ısrarcı olur.⁶¹³

Erlik adı ve olgunluk yaşı ile ilgili en önemli bilgi *Orhun Yazıtları*'nda yer almaktadır. Bilge Kağan, söylevinde kardeşi Köl Tigin için verdiği bilgilerde onun erlik adını nasıl kazandığını şu sözlerle ifade etmektedir:

Kangım kagan uçdukda inim Köl Tigin yi[ti yaşda kal-tı...] Umay teg ögüm katun kutınga inim Köl Tigin er at buldı. Altı yigirmi yaşınga eçim kağan ilin törüsin anca kazgandı. Altı Çub Sogdak tapa süledimiz, bozdumuz. Tabgaç Ong tutuk biş t[ümen sü kelti, süngüşdümüz?] / Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı... Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Köl Tigin er adını aldı. On altı

611 Karatay - Aygün, "Alplar ve Efeler: Türk ve İskandinav Dünyalarında Kahramanlık Olgusu", s.3; Salur Kazan'ın ozanlığı için bkz. Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.61-62; Edigey için bkz. *Edigey Destanı*, s.46.

612 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s136-137.

613 İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", s.236.

yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı:
Altı Çub Soğdak’a doğru ordu sevk ettik, bozduk. Çinli
Ong vali, elli bin asker geldi, savaştık.⁶¹⁴

Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin’in 16 yaşına bastıktan ve er adını aldıktan sonra amcaları Kapgan Kağan’ın seferlerine katıldığından ve savaştığından bahsetmektedir. *Dede Korkut Kitabı*’nda Boğaç Han için, “At ayağı külük, ozan dili çevük olur. Eyegülü ulalır, kaburgalı böyür. Oglan on beş yaşına girdi.”⁶¹⁵ denilerek olgunluk yaşı on beş olarak verilmektedir. Ayrıca Bay Büre oğlu Bamsı Beyrek, Kazılık Koca oğlu Yegenek ve Salur Kazan oğlu Uruz hakkında yer alan boylarda bu söz konusu yaş sıklıkla tekrar edilmektedir.⁶¹⁶ Bay Büre oğlu Bamsı Beyrek boyunda erlik adı kazanmanın ne kadar önemli olduğu ile ilgili bilgiler vermektedir:

*Bay Bürünün oğlu beş yaşına girdi, beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi. Çaya baksq çalımlu, çalkaraq kuş erdemli bir güzel yahşı yigit oldı. Ol zemânda bir oğlan baş kesmeş kan dökmeş ad komazlarıdı. Bay Bürę Begün oğlu atlandı avq çıkıdı...*⁶¹⁷

Destanlarda kahramanların 15 yaşına gelmeleri özellikle belirtilerek, bu yaşa kadarki hünerleri özellikle mübalağalı olarak anlatılmaktadır. *Edigey Destanı*’nda olgunluk yaşına gelene kadar geçen sürede Edigey’in yaptığı işler ve sahip olduğu erdemler ayrıntılı olarak izah edilmektedir:

Bir yaşında tek olmuş, Bastığı yer oyulmuş, İki yaşında ünlü oldu, Üç yaşında atabey, Üstattan “kitap” okutmaya başlattı. Dört yaşında şanlı oldu, Feraseti görüldü, Beş yaşına gelince, Cantimir’in beş oğlu vardı: Beşine de baş oldu, Altısında at bindi, Yedisinde yay çekip, Yedi tutam ok attı. Sekiz, dokuz olunca, Sekiz tokmağı kırıp, Han demire el vurdu. Ona yetti, oğul oldu, O ne dese o oldu, Çöle çıkıp bastığında, Çöl yarılıp yol oldu, Dağa çıkıp bastığında, Dağ sıkışıp ova oldu. On birinde tek oldu.

614 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.50-53; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.44.

615 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.38.

616 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 69, 97, 140.

617 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.69.

Eşsiz çiçen [ozan] o oldu. On ikiye yetince, Alpamış gibi er oldu. “Er olunca yer olsun, Omzum yere değsin” diye, “İl iyiliğimi görsün”, diye, “Beni büyüten ak pak atam, İyiliğimi görsün” diye, Dağda yattı, tay baktı, Kırdı yattı, koyun baktı, Yılkı baktı kul oldu, Üstüne yamalı elbise giydi, Baş ile baş oldu, Şöhreti ile şan verdi. Hükmü ile tanındı, Yetimlere yar oldu. Edigey şöyle er oldu: Atsız olana at oldu, Çölde gezene su oldu, Şaşırana yol oldu, Yalnızza güvenlik oldu, Yayana değnek oldu. On dördüne gelince, On dört davayı bitirip, Hükmünü veren o oldu, On beşine gelince, Doksan boylu Orda’nın, Doksan oğlu bir olup, Aydalaya gelince, Onlar ile ant içti.⁶¹⁸

Erlik yapmak ve ad kazanmak bir gencin hayattaki en önemli amacı olmaktaydı. Cüveynî’nin belirttiği gibi, “İyi ad bırakıp ölürsem ne mutlu bana! Bana ad lâzım, çünkü ten ölümlüdür”⁶¹⁹ sözünden de anlaşılacağı üzere ad kazanamadığı takdirde, bu durum er kişinin hem toplum önündeki itibarı hem de kendisi için büyük bir utanca sebep olmaktaydı. Yenisey yazıtlarında bununla ilgili ayrıntılar verilmekle birlikte, olgunluk yaşına gelen her gencin yiğitliğini kanıtlamak ve ad kazanmak zorunda olduğu birinci elden belirtilmektedir. Bu söz konusu yazıtlarda verilen bilgiler şu şekildedir:

Begre Yazıtı:

9. “On beş yaşında Çin hanına gittim. Erkeklik kahramanlığımı elde etmek içim sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım.”⁶²⁰

Bay-Bulun II:

2. Erkeklik adım Ak Baş Atık Inal Öge[‘dir]. Yetmiş yaşında,

3. Erkeklik kahramanlığım [için] kırk iki savaş [yaptım]. [Bu savaşlarda] düşmandan oyuz askeri öldürdüm. Ne acı!⁶²¹

618 Edigey Destanı, s.45-46.

619 Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s.200.

620 Aydın, “Yenisey Yazıtları”, Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig, s.46.

621 Aydın, “Yenisey Yazıtları”, Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig, s.126.

Tuva D:

1. *ErkeklikadımKök Tirig[‘dir].Neyazık!Akrabalarımndan [ayrıldım], ne acı! Çocuklarımdan, ağabeyimden ayrıldım.*

2. *Yurdum[dan], hanımdan [ayrıldım], ne yazık! Erkeklik kahramanlığımı dokuz [kez] elde edemedim [imkân bulamadım], toprağıma [yurduma], ne yazık!⁶²²*

Yeebek I:

1. *On yedi yaşında, kutlu yurdumdan ayrıldım [öldüm], doymadım, eyvah! Ne Yazık!*

2. *Obada eşime doymadım, eyvah! Ne sıkıntı! Vadide oğluma doymadım eyvah! Ne sıkıntı!*

3. *Çocukluk adım Yerlig Çor[‘dur]. Kutlu yurdumda dolaşıp durmuşum. Tölis Alp Tarkan adıma doymadım.⁶²³*

Talas-2:

2. *Benim kahramanlık adım Kara Çur’dur. Savaştaki adım ise Kar Yazmaz*

4. *Kara Çur, keskin nişancı, lakabım Kol Kar Yazmanz’dır.⁶²⁴*

Yazıtlarda görüldüğü ve Gumilëv’unda belirttiği üzere bir kişinin, çocukluk adı, erlik adı ve lakaplarıyla birlikte birkaç adı olabilmekteydi. Erlik adı kazanmak o kadar önemliydi ki, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*’nde bahisleri sıklıkla geçmektedir. Boğaç Han’ın tıpkı yazıtlarda olduğu üzere kahramanlık yaparak erlik adı aldığı görülmektedir. Hikâyede Boğaç on beş yaşına geldiğinde Dirse Han, Bayındır Han’ın ordusuna katılır. Gelenek olduğu üzere her yıl Bayındır Han Oğuz beylerini otağına davet eder, biri yaz biri güz olmak üzere boğası ve devesini meydana dövüştürmektedir. Yine bir yaz vakti boğasını meydana çıkarttığı bir sırada, Dirse Han’ın oğlu meydanda üç ordu uşağı ile aşık oynamaktadır. Boğayı saldırılarında meydandaki gençlere kaçın derler, fakat Dirse Han’ın oğlu kaçmaz ve üzerine

622 Aydın, “Yenisey Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, s.130.

623 Aydın, “Yenisey Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, s.235-236.

624 Alimov, “Kırgızistan Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, s.286.

gelen boğayla mücadeleye girer. Boğayla uzun bir süre yenişemeyince, en sonunda oğlan boğanın alnına dayadığı yumruğunu çeker ve boğayı yere çalar. Bıçağını çıkarır ve boğanın başını keser. Göstermiş olduğu cesareten ötürü oradaki beylerin takdirini kazanır ve Dede Korkut çağırılarak oğlana ad konması istenir. Dede Korkut oğlanın bu yiğitliğinden ötürü babasından şu sözlerle isteklerde bulunur:

Hey Dirse Ğân, [bu] oğlanı beglik vergil, taht vergil, erdemli-dür,

Boynı uzun bedevî at vergil, binit olsun, hünerli-dür.

Ağayıldan tümen koyun vergil bu oğlanı, şişlik olsun erdemlidir.

Kaytabandan kızıl devê vergil bu oğlanı yüklet olsun, hünerli-dür.

Altun başlu ban ev vergil bu oğlanı, gölge olsun, erdemli-dür.

Çign[i] kuşlı cübbe ton vergil bu oğlanı, geyür olsun, hünerli-dür.⁶²⁵

Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas ve Alpamış destanlarında sıkça görüldüğü üzere, ad verme işlemi bir aksakallı tarafından yapılmaktaydı. Söz konusu genç, bir yiğitlik gösterdiğinde bu cesaretini şereflendirmek için bir toy düzenlenirdi.⁶²⁶ Yapılan işler ve sahip olunan erdemlere yakışır bir ad tevcih edilirdi. Dede Korkut'un Dirse Han için söylediği sözlerde görüleceği üzere, Boğaç muhtemelen daha önceden sahip olduğu meziyetler ile toplumda dikkatleri üzerine çekmiş olmalıydı. Boğaya karşı göstermiş olduğu üstün cesaret neticesinde sahip olduğu itibarını daha da arttırmış ve bu vesileyle Dede Korkut'un bu iltifatlarına nail olmuştur. Tabii ki bu sadece boğayı yenmesi ile meydana gelmiş bir durum değildi. Han ve bey oğullarının toplum içerisindeki davranışları gelecek kariyerleri açısından önemli bir yere sahipti. İlerleyen zaman içerisinde babalarının yerlerini alacak olan bu çocuklar, toplum tarafından dikkatle

625 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.38-39.

626 Togan, *Oğuz Destanı*, s.55-56; Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.38-39, 71, 146; Radloff, *Manas Destanı*, s.213-214, 252-253; Yoldaş Oğlu, *Alpamış Destanı*, s.28.

takip edilmekteydi. Dolayısıyla gencin üzerinde psikolojik bir baskı meydana gelmekteydi ki, bunun kanıtı yazıtlarda yer alan örneklerde görülmektedir. Başarısızlık bir seçenek değildi ve bu sebepten özellikle kağan ve bey çocukları içinde hüner ve meziyetleri ile kendini gösterenler elbette toplumun takdirini kazanacaklardı. Toplumun nezdinde kut sahibi oldukları düşüncesi yer alacak ve söz konusu varisin kurultayda seçilmesinde olumlu rey olarak geri dönecekti.

Başarısız olma durumu, baba içinde bir kaygı ve baskı oluşturmaktaydı. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'un tutsak düştüğü boyda, bir beyin oğlunun erlik adını kazanamamış olmasının ne kadar mühim olduğuna dair bir örnek teşkil etmektedir:

*Berü gelgil, kulunum ogul!
Sagum alq bakdugumda kartaşum Karq Göne yi gördüm.
Baş kesüben kan dökübdür, cüldi alubdur, ad kazanubdur.
Solum alq bakdugum-da tayum Aruzı gördüm.
Baş kesüben kan dökübdür, cüldi alubdur, ad kazanubdur.
Karşum alq bakdugumda seni gördüm.
On altı yaş yaşladuñ.
Bir gün ola düşe ölem, sen kalqşın,
Yay çekmedüñ, oñ atmaduñ, baş kesmedüñ, kan dökmedüñ,
Kalm Oğuz içinde cüldi almaduñ.
Yarınki gün zemân dönüb ben ölüp sen kalıcak < >
Tâcum tahtum saña vermeyeler deyü,
Soñumı anđum agladum, ogul.⁶²⁷*

İslamiyet öncesi göçebe Türk devlet yapısında kut, hükümdarın ailesinin tüm üyelerinde, yani Göktürklerden Moğol ve Kazaklardaki Cengiz Han'a kadar uzandığı ileri sürülen ak kemik sınıfına mensup herhangi bir erkek üyede olabilirdi.⁶²⁸ Kesinlikle kağanın oğlu kut sahibi olacak diye bir kaide yoktu. Kağan olmaya aday olan birey, öncelikle kurultayda değerlendirilir, vasıfsız olduğu ve kuta nail olmadığına mutabık kalınırsa, yine o aileye mensup kağan olmaya layık bir başka üyeye hanlık verilirdi.⁶²⁹ Bu sebepten erlik adını kazanmak ve kendini kanıt-

627 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.96-97.

628 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.255.

629 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.251.

lamak çok önemliydi. Bu rütbe er adı kazanan kimseler, kendi boyları içinden ‘eş-tuş’ seçebilirdi. Erler ve eş-tuşlar birlikte avlanır ve öldüklerinde *er benkûsi* (ebediyeti) denen abidevi mezar hakkına da sahip olabilirlerdi.⁶³⁰

Yazıtlarda sıklıkla geçen er kelimesi, erkek anlamından başka, bir rütbeye de karşılık gelmekteydi.⁶³¹ *Tarkan*⁶³² veya aynı anlamı ihtiva eden *alpagut*⁶³³, “alplik⁶³⁴ ve erdem”li bir davranış sonrasında ‘er adı’ olarak kazanılan bir unvandı.⁶³⁵ Tarkan ve alpagut unvanları, hükümdar ailesine mensup birisine verilemezdi.⁶³⁶ Ancak bir şeref rütbesi olarak halktan birine erlik unvanı olarak verilebilirdi.⁶³⁷ Bu eski unvan Tabgaçlardan ve Hsiung-nu’lardan (Hunlardan) itibaren kullanılmakta olup Çin kaynaklarında *ta-kan* olarak geçmektedir. İlk Türk devletlerinden itibaren çok yaygın olarak kullanılan Tarkan ya da Alpagut rütbesi, *Orhun Kitabelerinde* de geçmekte olup Tonyukuk’un, Boyla Baga Tarkan olan gerçek adının sonunda yer alan unvanı olarak da görülmektedir.⁶³⁸ *Göktürklerde* “yüksekasalet derecesi”, Uygurlarda “vekil, nazır”, X. Asır Oğuzlarında sü-başından (başkumandan) sonra gelen makam sahibinin unvanı, *Hudûdü’l-Âlem*’e göre Hazarların hükümdar unvanı olarak *Tarhân Hâkan*⁶³⁹ ve Kaşgarlı’da ‘bey’ anlamlarına karşılık gelmekteydi.⁶⁴⁰

630 Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.138.

631 Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.138.

632 Şad ve Tegin gibi kraliyet ailesine münhasır unvanlar kadar yüksek değildi ancak onlardan sonraki itibarı en yüksek unvanlardan biridir. Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.539-540.

633 Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti’t-Türk*, s.74; Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.128.

634 Cesur, dayanıklı, erdemli, er kişi anlamlarına gelmektedir. Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.127-128.

635 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, s.89; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.1.

636 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.41; Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.128, 539-540.

637 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.1.

638 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.40.

639 Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, s.122.

640 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.44.

Evlatlık Alma Usulleri

Eski göçebe Türk toplumunda, öksüz kalan çocukları özellikle erkek çocuklarını, evlatlık yolu ile aileye dâhil etme geleneği mevcuttu. Yağma esnasında ele geçirilen, yaşları ufak esir erkek çocuklar ile mücadele esnasında hayatını kaybedenlerin çocukları, ailenin büyükleri veya annenin yeni eşi tarafından himaye ediliyordu. Bu şekilde başka toplumlardan çocukların dâhil edilmesi, toplumun büyümesi ve güçlenmesi amacını taşımaktaydı.⁶⁴¹

Evlatlık çocuk, eski Türkçede birkaç özel kelime ile tabir edilmektedir. Bu tabirler Kaşgarlı'da *baldır ogul/kîz*⁶⁴², *kaşık ogul*⁶⁴³, *yuwga*⁶⁴⁴ ve *tutunçu oğul*⁶⁴⁵ şeklinde geçmektedir. Buna ilave olarak Kıpçak Türkçesinde *ögey oğlan*⁶⁴⁶ ve *oğlanlık*⁶⁴⁷ ve modern Kazakçada *ençiles bala*⁶⁴⁸ sözcükleri de bu anlamda kullanılmaktadır. Eldeki bilgilerden yapılan tasnife göre, evlatlık alma usulünde üç farklı uygulama yer almaktadır. Bunlardan ilki, aile tarafından reddedilen veya her iki ebeveyninin ölmesi nedeniyle öksüz kalan çocukların başka aile tarafından evlatlığa alınmasıdır. İkincisi, sadece babası ölen çocukların, annelerinin yeni kocası veya ailesinin diğer bir yaşı büyük erkek ferdi tarafından alınması ve son olarak da belirli bir ücret karşılığında satın alma yolu ile evlat edinilmesi usulüdür.

Ebeveynleri ölen veya evlatlıktan reddedilen çocukları evlat edinme ile ilgili elimizdeki ilk örnek, Çinli seyyah Chang Chi'en'in seyahatnâmesinde yer almaktadır. Chang Ch'ien'in ifade ettiğine göre Yüeh-chih'lerin saldırıları sonucunda dağılan Wu-sun'lar Hsiung-nu'lara (Hunlara) iltica etmişlerdi. Bu

641 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.311.

642 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.199.

643 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.504.

644 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.362.

645 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.500; Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.339; Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.458.

646 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.209.

647 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.203.

648 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.312-313.

olayı Hsiung-nu'lar arasındayken işiten Chang Ch'ien, şu şekilde anlatmaktadır:

Ben, Hsiung-nu'lar [içinde] yaşarken, Wu-sun Kralı'nın invanının K'un-mo [olduğunu] duydum. K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, aslında Büyük Yüeh-chih'larla birlikte Ch'i-lien [ve] Tung-huang arasında oturuyordu [ve] küçük bir devlettiler. Büyük Yüeh-chih'lar Nan-tou-mi'ye saldırıp onu öldürdüler, topraklarının ele geçirdiler [ve] halkı Hsiung-nu'lara kaçtı. [Tam bu sırada] Nan-tou-mi'nin oğlu K'un-mo yeni doğmuştu. Bakıcısı Pu-chie Hsi-hou [onu] kucaklayarak kaçtı. Yiyecek aramak için [onu] otlar üzerine bırakıp geri döndüğünde [bir] kurdun onu emzirdiğini gördü, ayrıca kuş sürüleri ağızlarında et parçalarıyla etrafında uçuyorlardı. Onun kutlu olduğuna inanarak alıp Hsiung-nu'lara götürdü. Ch'an-yü, [çocuğu] çok severek [onu] büyütüp yetiştirdi. Büyüdüğünde [ona], babasının halkını verdi...⁶⁴⁹

Chang Ch'ien'in izah ettiği üzere, Hiung-nu Ch'an-yü'sü, K'un-mo'yu evlatlık olarak almış ve hatta olgun yaşa geldiğinde onu kendi halkı Wu-sun'lar üzerine yönetici tayin etmişti. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de Cengiz Han, askerî seferleri esnasında ele geçirilen küçük yaştaki çocukları annesine vermektedir. Höelün-ucin'de onları himayesi altına almakta ve kendi öz evlatları gibi yetiştirmektedir:

Ho'elun ana: Merkit'lerin ordugâhında bulunmuş Guçu⁶⁵⁰ adlı çocuğu, Taiçi'ut'lardan Besut'ların ordugâhında bulunmuş Kokoçu adlı çocuğu ve Curkin'lerin ordugâhında bulunmuş Boro'ul adlı çocuğu, yani bu dört yavruyu evinde büyüttü. Ho'elün ana: "Çocuklarıma gündüzleri görmek için kim göz olsun? Geceleri işitmek için kim kulak olsun?" diyerek onları kendi evinde terbiye etti.⁶⁵¹

Çin kaynağı bu bilgiyi vermekle beraber, bir çocuğu evlat edinirken herhangi bir tören uygulanıp uygulanmadığı hak-

649 Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s.84.

650 Küçu adıyla da bahsi geçmektedir. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s.52.

651 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.67-68.

kinda diğer yazılı kaynaklarda ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Ancak yabancı bir çocuğu hane içerisine dâhil ederken, eski göçebe toplumlarda hemen her konuda mevcut olduğu üzere, bu uygulamada da bir usul olması gerekmektedir. Nitekim Kazaklarda çocuk evlat edinmek isteyen aileler böyle bir merasim yapmaktaydılar. Söz konusu merasim esnasında aile büyüğü *asıktı cilik* (aşık) kemiğini kendi eliyle çocuğun eline vermektedir. Dolayısı ile evlatlık hukuku uyarınca çocuk, kendi evladı olarak kabul olunurdu. Burada geçen *asıktı cilik*, yani aşık kemiği⁶⁵² uygulaması yapılmadığı takdirde, hukuken ailenin evladı olarak çocuğun kabulü geçerli olmazdı.⁶⁵³

Geçmişte de buna benzer bir törenin varlığı ile ilgili bir kanıt, muhtemel sözlü halk miraslarında kalan izlerden temin edilmektedir. Söz konusu evlatlığa alma töreni ve tören esnasında aşık kemiği verilmesi ile ilgili en fazla ayrıntıları, Kırgızların *Manas Destanı* vermektedir.⁶⁵⁴ *Manas Destanı*’nda, Semetey’in dedesi Temir Han tarafından evlatlık alındığı kısımda aşık kemiği verilmesi usulünün izleri yer almaktadır:

*Han Semetey büyüyordu, derken yürümeyi öğrenince altından aşık attı, gümüşten zar attı, Kara Han’ın çocuğu yerinde, yaşıyordu Han Semetey. Babası Kara Han, zengin fakir demeden, aşı çağırdı herkesi. Büyük küçük eğlenip oynadı. Semetey ile çocuklar aşık atıp oynadı, Kara Han içip eğlenirken, Semetey’i unutmuştu. Misafirler dağılırken, Semetey’i çağırdı. Semetey ağlayıp dedik ki: “Ah atam, Kara Han’ım, beni niçin sevmiyorsun? Aşık atıp oynadım ben, eve yayan varmak yaraşmaz şimdi. Sen beni ata bindirsen!” (...)*⁶⁵⁵

Destan da Kalmuk hanının oğlu Almambet’in, Manas’ın babası Cakıp Han ve annesi Bakdöölöt tarafından evlatlığa kabul edildiği kısımda da bir başka uygulama söz konusu olmakta-

652 Hayvan ve insanların ayak eklemine bulunan kemiktir. Daha çok oyun amacıyla kullanılan bu kemik, en çok koyunlardan elde edilmekteydi. Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.259.

653 İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi I - Mevki - Orun Hukuku”, s.253.

654 İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, s.311.

655 Radloff, *Manas Destanı*, s.214.

dır. Manas'ın yoldaşı Almambet, Er Kökçü eliyle İslam'ı kabul ettiğinden, hem ebeveynleri olan babası Kalmuk hanı ve annesi tarafından, hem de Kalmuk halkı tarafından hor görülerek, toplumdan kovulur. Bunun üzerine Er Kökçü'nün yanına sığınmış, fakat burada da Er Kökçü'nün fesatlıkları yüzünden barınamadığından, Manas'ın yanına kaçmıştı.⁶⁵⁶ Manas ile dost olmuş ve bu nedenle Manas'ın babası Cakıp Han'ın otağına konuk edilmişti:

Yaklaşıp gelince annesi Çakanım baybiçe, sevinçle karşılamaya çıktı. Derken Almambet'i gördü. Almambet atından indi. Manas'da attan inmişti. Çakanımın katılıp kalan ak memesinden, sevincinden süt gelmişti, şıpr şıpr akıyordu. Almambet hemen dedi ki: "Annenin ak memesinden süt akıyor Manas Han! Bir memesinden sen git em, bir memesinden ben emeyim! Belimi sıkı bağlayayım! Çakıp-bay'dan doğayım! Senin kardeşin olayım!" Almambey bir memeden emdi, Manas öbüründen emdi! Derken evine girdiler. İçtiler, türkü söylediler, Manas ile Almambet ikisi kardeş oldular.⁶⁵⁷

Destanda tasvir edilen bu evlatlık edinme âdetinden görüldüğü üzere, eski devirlerde yabancı çocuklar, haneye evlat olarak alınabilmekteydi. Bu usulde yapılan en önemli uygulama, analığın sütünün içilmesi veya göğsüne dokunulmasıdır.⁶⁵⁸ Manas'ın oğlu Semetey'in hikâyesinin anlatıldığı kısımda, Manas'ın yoldaşları olan Almambet ve Acıbay'ın ölümlerinin ardından öksüz kalan çocuklarını, Semetey kendi ailesine dâhil etmek istemişti. Bu vesileyle yeni doğan bu iki çocuğu almış ve onları annesi Kanikey'e vermişti:

(Semetey, annesi) Kanikey'i getirtti, memelerini emdirdi: "Yeni doğan bu iki çocuk sütkardeşim olsun." diye, halka büyük bir aş verdi.⁶⁵⁹

656 Radloff, *Manas Destanı*, s.23-27.a

657 Radloff, *Manas Destanı*, s.56-57.

658 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.310, 312.

659 Radloff, *Manas Destanı*, s.229.

Öksüz kalan veyahut Almambet örneğinde olduğu üzere evlatlıktan reddedilen gençler, başka ailelerin vesayeti altına alınırken, örneklerde görüldüğü üzere analığının sütünden içme uygulaması yapılmaktaydı. Bu vesileyle hem aileye evlatlık olarak dâhil ediliyor, hem de ailenin öz evlatlarının *emildeş*'i, yani sütkardeşleri oluyorlardı.⁶⁶⁰

Evlatlık alınma töreni esnasında, alını lekeleli yani işaretli bir hayvanın kurban edilmesi gerekmekteydi. Bu tür hayvanlara *bozkaska* denilmektedir. İnan'a göre Kazaklarda akrabalık bağı olmayan çocukların evlat alınmasında bu tür törenler yapılmakta ve şahitler önünde kurban hayvanının kesilmesi gerekmekteydi.⁶⁶¹ *Bozkaska* boz koyun, kısrak (töböl) veya deveden olabilirdi.⁶⁶² *Manas Destanı*'nda Semetey, yoldaşları Almambet ve Acıbay'ın çocuklarını evlatlık olarak ailesine dâhil ederken, "Alını yıldızlı kısraklar kestirdi, halkı etrafına topladı"⁶⁶³ denilerek bozkaska kesim işlemi, törene iştirak edenlerin şahitliği ile gerçekleştirilmekteydi. Hayvan kesildikten sonra aksakallı bir aile büyüğü tarafından, evlatlık çocuk erkek ise aşık kemiği, kız ise oyluk kemiği verilirdi. Çocuk bunu oradaki davetlilere göstererek, kemiğin etini onların önünde yerdirdi. Bu işlemin ardından tören, analığının göğsüne dokunması ile son bulurdu.⁶⁶⁴ Ancak İnan'ın ifade ettiğine göre kız evlatlıklar için özel bir tören yapma zorunluluğu yoktu. Kız evlatlıklar yalnızca yakın akrabadan alınmaktaydı ve bu sebepten eski zamana ait bir usul değildi.⁶⁶⁵ Her halükarda bu tören vesileyle çocuklar, davetlilerin tanıklığıyla resmen ailenin bir üyesi olarak kabul edilmiş oluyorlardı.⁶⁶⁶

Evlatlık alma usullerinde ikinci uygulama, babası ölen çocukların durumu ile ilgilidir. Bu uygulamada esas belirleyici öge, dul kalan annenin vereceği karardır. Dul anneler, bazı durumlarda

660 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.73.

661 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.308.

662 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.308-309.

663 Radloff, *Manas Destanı*, s.229.

664 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.308.

665 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.309.

666 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.308.

erkek çocuklarından ötürü evlenmek istemeyip, ya kendi başına çocuklarını büyütüyor,⁶⁶⁷ ya da baba evine sığınarak çocukları dedelerinin veya amcalarının vesayeti altında⁶⁶⁸ yetiştiriyordu. Kök Türk hükümdarlarından Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tigin babaları İlteriş Kağan öldüğü sırada yaşları çok küçük olduğundan, muhtemel olarak amcaları Kapgan Kağan'ın vesayeti altında yetişmişlerdi.⁶⁶⁹ Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey de, babaları Mikail'in öldüğü sırada yaşları çok küçük olduğundan, dedeleri Selçuk Bey tarafından himaye edilmişler ve onun yanında yetişmişlerdi.⁶⁷⁰ Benzer bir örnek *Manas Destanı*'nda geçer: Manas'ın ölümünden sonra hamile olan karısı Kanıkey, bir erkek çocuk doğurur. Fakat Manas'ın kardeşleri ve babası bu çocuğu öldürmek isterler. Bunun üzerine Kanıkey, Manas'ın annesi Bagdı-döölöt ile beraber çocuğunu da alarak babası Kara Han'ın (Temir Han) yanına kaçır. Babası, torununu himayesi altına alarak bir toy düzenler ve onu büyüterek babalık vazifesini üstlenir.⁶⁷¹ *Dede Korkut Kitabı*'nda da Kazan Bey'in tutsak düşmesi üzerine oğlu Uruz'u dedesi Bayındır Han büyütmüş ve Uruz genç delikanlı yaşına kadar onu babası olarak bilmekteydi.⁶⁷² İbn Fazlân, İtil Bulgarlar toplumunda yaygın olan bir âdetten bahsetmektedir. Bu âdete göre genç ebeveynler, yeni doğan erkek çocuklarını yetiştirmeleri için aile büyüklerine, yani çocukların dedelerine vermektedir:

*Onların âdetlerine göre, bir kimsenin oğlunun erkek çocuğu doğarsa, onu babası değil, dedesi alır. "Bunu, adam oluncaya kadar bakmaya babasından daha lâaykım" der.*⁶⁷³

Eğer dul kalan bir anne yeniden evlenmeye karar verirse, gerek levirat usulü olsun, gerekse yabancı bir adam ile yeni

667 Moğolların Gizli Tarihi, s.25-26.

668 Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.1-2; Radloff, *Manas Destanı*, s.204-205, 212-213.

669 Tekin, *Orhun Yazıtları*, s.33,55; Ergin, *Orhun Abideleri*, s.51,71; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.37,44.

670 Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.1-2; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.53.

671 Radloff, *Manas Destanı*, s.213-214.

672 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.182-183.

673 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.59.

bir evlilik yapsın, yeni kocası olan kişi mevcut çocukları kendi sorumluluğu altına almak zorundaydı.⁶⁷⁴ Bu vesileyle çocukların *atalıh/atalık*'ı,⁶⁷⁵ yani üvey babası olmaktaydı. Buna benzer bir durum *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Camuha'nın atası olan Caciradai'in hikâyesinde mevcuttur. Caciradai'in annesi, yeni kocası Bodonçar ile Caciradai'ya hamileyken evlenmişti. Kadın doğum yaptıktan sonra çocuk, Bodonçar tarafından evlat edilmiş ve yabancı bir kabilenin çocuğu olduğu için de ona Caciradai adı verilmişti.⁶⁷⁶ *Manas Destanı*'nda da buna benzer bir örnek mevcuttur. Ay-çürek hatunun kocası Semetey'i öldüren Er-Kıyaz, o sırada hamile olan Ay-çürek hatunu kendi nikâhına almıştı. Ancak Ay-çürek'in erkek çocuk doğurması üzerine, Semetey'in oğlu olduğu için, Er-kıyaz ilk başta bu çocuğu öldürmeye çalışmış, fakat Ay-çürek hatun onu babası Akın Han'ın ordusu ile tehdit edince, korkarak çocuğu vesayeti altına almış ve ona bir de ad verme töreni düzenlemek zorunda kalmıştı.⁶⁷⁷

Eski Uygur hukuk belgelerinde ve *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de satın alma yolu ile evlat edinmeye örnek teşkil edebilecek birkaç durum söz konusudur.⁶⁷⁸ *Gizli Tarih*'te, Ma'alih baiya'ut'lara mensup olan fakir bir adam, Dobun-mergan'a bir geyik butu karşılığında oğlunu vermeyi teklif etmektedir. Dobun-mergan bu teklifi kabul ederek çocuğu alıp kendi evine götürmüştü.⁶⁷⁹ Dobun-mergan'ın ölümünden sonra şaibeli bir biçimde eşi Alan-ho'a'nın üç çocuk doğurması ve şüphelerin bu çocuk üzerinde olması, belki de bu çocuğun Dobun-mergan tarafından evlat edinilmesi kaynaklı olabilirdi. Çünkü ölen bir adamın eşini, öz annesi olmamak şartıyla oğullarından biri alabilmekteydi.⁶⁸⁰

674 Radloff, *Manas Destanı*, s. 253.

675 *Codex Cumanicus*, s. 641; Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.15.

676 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.12.

677 Radloff, *Manas Destanı*, s.252-253.

678 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 339-340; Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.188-189, 196-198.

679 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.6-7.

680 Alinge, *Moğol Kanunları*, s.61.

Eski Uygur hukuk belgelerinde evlatlık usulü, rehin verme ve satın alma gibi daha çok maddîyat üzerine yapılmaktadır.⁶⁸¹ Özellikle maddî sıkıntı yaşayan aileler, erkek çocuklarını belli bir meblağ karşılığında, durumu daha iyi olan bir kişiye rehin olarak vermekte ya da satmaktaydı. Anlaşma senetleri yazılı olarak yapılmaktaydı ve iki kişinin de bu anlaşmaya tanık olduğunun bir göstergesi olarak tamgaları ile imzalaması gerekmektedir. Bu senetlerle satın veya rehin alınan çocuklar evlatlıktan ziyade emekleri daha ucuza mal olan uşak ve işçiler idi.⁶⁸² Uygur sivil belgelerinde buna istinaden iki örnek yer almaktadır. Birinci örnek Kedire adlı bir adamın Sambukdu Tutun'a oğlunu rehin vermesi ile ilgilidir:

Yirmi sekizinde bana Kedire'ye kullanmak için kendimden doğmuş Bolmuş adlı rahip oğlumu Yegen Kaya... Sambukdu Tutun⁶⁸³ a yarım yastuk⁶⁸⁴ gümüşe rehin ... bu rehin gümüşü, rehin verdiği gün ile ben Kedire beş... sıtır⁶⁸⁵ sikke gümüş sayıp aldım. Ben Sambukdu Tutun eksiksiz verdim. Bu Bolmuş'a Sambukdu Tutun sahip olsun. Ben Sambukdu Tutun bert [vergisine]⁶⁸⁶ tâbi olursam, Bolmuş'a elbise, ayakkabı, üst baş vermem, ev[deki] gibi ağır iş yaptırısam devletin rehin usulünce veririm. Kalan[ın] tamamı yeni rehin usulünce olsun. Tanık Akbıra, tanık Katakı. Bu tamga ben Kedire'nindir. ... yılı, ikinci ay[ın] yirmi sekizinde ben Kedire, Sambukdu Tutun'a rehin verdiğim Bolmuş adlı oğlumun yirmi beş sıtır gümüşünü eksiksiz aldım. Tanık ... ben Karımdı Tutun Kedire'ye sorup yazdım. Bu tamga ben Kedire'nindir.⁶⁸⁷

681 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.314.

682 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.314.

683 Tutun, tudun, tuzun veya turun sözcük, bir memuriyet unvanıdır. Çin kaynaklarına göre Kök Türklerde hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvan olup, görevi tâbi memleketlerde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.52-54; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.255.

684 Yastuk veya yasduk; bir çeşit sikke, para demektir. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.289.

685 Sıtır veya satır ticarete kullanılan bir sikke, paradır. Aynı zamanda tartı ölçüsü anlamına da gelmektedir. Bkz. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.198, 204.

686 Bert, efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.65.

687 Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.188-189.

Belgede rehin verilen bir oğul için yapılan sözleşme sene-
dinde rehin alınan kişi için *bert* bedeli olarak 25 *sıtır* gümüş
ödenmekte, ayrıca *bert* vergisini vermesi durumunda rehin
alan kişinin, rehinin giyim kuşamı da dâhil, hiçbir masrafına
karışmayacağı da belirtilmektedir.⁶⁸⁸ Diğer örnek ise Kutlug
Temür adlı birinin, oğlu Mubarek Koç'u Senektez adında bir
adama satması üzerinedir:

*...yıl üçüncü ay[ın] dörd[üncü] gününde... Kutlug Temür,
Er Togmuş Toktamış, onlara kullanılacak sikke gümüş ge-
rek olup Senektez akadan altmışaltın alıp Mubarek Koç
adlı oğlumu ben babası Kutlug Temür, ağabeyi Er Togmuş,
ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte olup doğruca, tamamen
sattım. Bu oğula bin yıl onbin güne kadar Senektez ağabey
sahip olsun. İsterse kendisi tutsun, istemezse başka kişiye
doğrudan satsın. Bizim onluğumuz, yüzlüğümüz, alım-
cımız berimcimiz büyük [ve] küçük kardeşimiz hiç kim-
se itiraz etmesinler. Eğer itiraz ederseler bu kişi dengince
iki kişiyi verip sözleri geçerli olmasın. Tanık Soma, tanık
Karagunaz, tanık Kıpçak. Bu nişan, bizimdir. Ben Asığ
Bolmuş, onlara iyice sorup yazdım. Bu senet a...-nın begi
Adar'nın çevresinde [:huzurunda] yazdım. Bu nişan, ben
tanık Soma'nındır. Bu nişan, ben tanık Karagunaz'ındır.
Bu nişan, ben tanık Kıpçak'ındır.⁶⁸⁹*

Uygurların bu iki hukuk belgesinde de görüldüğü üzere, za-
man zaman meydana gelen maddî sıkıntılar, ailelerin çocuk-
larını başkalarına belirli ücret karşılığında vermelerine sebep
olmaktaydı.⁶⁹⁰ Uygurların toplum yapılarında evlatlık edinme
için eski geleneklere göre bir tören yapıp yapmadıklarına dair
bilgi mevcut değildir. Ancak bu belgeler göz önünde bulundu-
rularak, Uygur toplumunda evlatlık töreni yerine yazılı ve mü-
hürlü senetlerin geçtiğini söyleyebiliriz. Bununla beraber, daha
unutulmamış geleneklerin zoruyla satın aldıkları çocukların
uşaklığını, evlatlık adıyla meşru göstermeye çalışmışlardır.⁶⁹¹

688 Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.65.

689 Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.196-198.

690 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s.19-20.

691 İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", s.314.

Evlilik Uygulamalarında Töre

İsteme Usulü Evlilik

Eski Türklerde aile, törenle yapılan evlilik neticesinde kurulmakta ve toplumu meydana getiren en küçük yapı olarak kabul edilmekteydi.⁶⁹² Türk aile yapısıyla ilgili en ayrıntılı kayıtlar, Hunlardan itibaren elde edilmektedir. Hunlar gelişmiş bir “ata ailesine” sahip idi. Bu ata ailesinin temeli, dışarıdan evlenmeye (egzogami) dayanmaktadır.⁶⁹³ Çünkü Türk menşeli göçebe toplumlarda kan karabeti evlenmeye mani idi.⁶⁹⁴ Bu sebepten Türk toplumunda dış evlilikler daha yaygın olmaktaydı. *Dede Korkut hikâyelerinde*, İç Oğuz beyi Kazan’ın dayısı Dış Oğuz beyi Aruz’dur. Bamsı Beyrek ile nişanlısı Banu Çiçek birbirini tanımamaktadır ve onlarda aynı şekilde İç ve Dış Oğuzlara mensuptur. Salur Kazan Bey’in oğlu Uruz, “*yâd kızı helallime destur versin*” diye vasiyet eder ve Deli Dumrul’da “*yâd kızı helallim var*” şeklinde söyler.⁶⁹⁵ Kan Turalı’ya kız bakmaya babası diğer Oğuz boylarını gezer ve hikâyenin sonunda da Trabzon Tekfuru’nun kızı Selcan Hatun’u alır.⁶⁹⁶ Aynı şekilde Manas’a kız bakmak içinde babası Cakıp Han çevredeki boyları geziyor ve en sonunda Temir Han’ın kızı Kanıkey’i buluyordu.⁶⁹⁷ Dolayısı ile bu örneklerden de görüldüğü üzere Türk toplumunda kan bağı olmayan diğer ailelerden kız alma işlemi daha çok ön planda idi. Ancak soylu aileler için bu durum değişebilmekteydi. Örneğin Hunların üst tabakası, birbirlerine akrabalık bağı ile bağlı dört aristokrat boydan meydana gelmekteydi ve bu dört boyun erkekleri ancak birbirlerinin kabilelerinden kız alabilmekteydiler.⁶⁹⁸ Hunlar ve halefleri olan diğer Türk boylarının üst kesiminin kız isteme usulleri hakkında, ne yazık ki kaynaklar yeterli bilgi vermemektedir. Özellikle kız kaçırma yolu ile

692 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.253; Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.330.

693 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.237; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s.17.

694 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.330.

695 İnan, “Türk Düğünlerinde Exogami İzleri”, s.341-342.

696 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.124-125, 137.

697 Radloff, *Manas Destanı*, s.75-78.

698 Klyashtorny - Sultanov, *Kazakistan - Türkün Üç Bin Yılı*, s.69.

evlendiklerine dair bir bilgiye fazla tesadüf edilememektedir. İskitlerin amazon kadınları ile evlendiği bilgisi mevcut olmasına karşın, bir kaçırma söz konusu değildi.⁶⁹⁹ Tuyü Hunlarda başlık için mal-mülk hazırlayamayan fakir genç erkeklerin, kız kaçırdığı belirtilmektedir.⁷⁰⁰ Ancak Çin kaynağında verilen bu ifadeden başka konu ile ilgili bir ayrıntı verilmemektedir. En net bilgi *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz'in annesi Höelün-ucin'nin, babası Yesügei Bagatur tarafından kaçırıldığı⁷⁰¹ bahsinde yer almaktadır. Ögel'e göre bunun nedeni; artık gelişmiş aile yapısına sahip Türk toplumunun, bu tür uygulamaları geride bırakmış olmasından kaynaklı olmalıydı.⁷⁰²

Kök-Türk devletinden itibaren Çin kaynaklarında, Türklerin kız isteme usulleri hakkında ufak bilgiler yer almaktadır. Türk toplumunun genç kız ve erkekleri, birbirlerini ancak, bir kişinin cenazesinin defin töreni esnasında görme fırsatı elde ettikleri belirtilmektedir:

*... o gün kadınlar ve erkekler, en güzel giysileriyle, bol bol takmış takıştırmış olarak, mezarın çevresinde toplanıyorlardı. O sırada bir erkek bir kızı beğendiye, hemen eve dönerek kızı istemek üzere birini ebeveynine gönderiyor, anne ve baba çoğunlukla onaylıyordu.*⁷⁰³

Pasajda belirtildiği üzere erkek tarafı, bir ricacı⁷⁰⁴ aracılığı ile karşı tarafa niyetlerini belli etmekteydi. Aynı uygulama T'ie-lê'lerin (Tölesler) bahislerinde de geçmektedir:

*T'ie-lê'lerin [Töleslerin] âdetleri yaklaşık olarak T'u-küe'lerinki gibiydi. Yalnız düğünden sonra damat gelinin evinde kalıyordu; ancak bir oğlan ya da kız doğduktan sonra ve emzirildikten sonra evine geri dönüyordu.*⁷⁰⁵

699 Herodotos, *Tarih*, s.340-341.

700 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

701 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.16-18.

702 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.238.

703 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22-23.

704 Gülensoy, *Barbar Türkler*, s.245.

705 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.172-173.

Damadın kızın evinde bir müddet kalması geleneği, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de yer almaktadır. *Gizli Tarih*'te Yesügei Bagatur oğlu Timuçin'i, Ongiratlardan Dai-seçen'in kızı Börte ile nişanlamıştı.⁷⁰⁶ Day-seçen kızını Temiçin'e nişanlarken Yesügey Bahadır'a, "*Ben sana kızımı veriyorum. Giderken oğlunu damat olarak bırak*" şeklindeki sözleri üzerine, Yesügey Bahadır oğlunu onun yanında bırakmıştı.⁷⁰⁷ Muhtemelen bu belirli bir süre için olmalıydı. Çünkü Timuçin henüz dokuz yaşındaydı ve evlenmek için uygun bir yaşta değildi. Dolayısıyla olgun yaşa gelene kadar, kayınpederinin evinde iç güveysi olarak kalması gerekmişti.⁷⁰⁸

Nişan töreni için belirli bir yaş şartı yoktu ve küçük yaştan itibaren babalar veya veliler, öz çocukları veya vesayeti altındaki çocukları üzerinde söz kesimi yapabilmekteydi. Kızların kocası ile beraber yaşayabilmeleri için, elbette gençlerin buluğ çağına erişmesi beklenmekteydi. Evlenmenin önemli şartlarından biri hem babanın ve annenin, hem de evlenenlerin karşılıklı olarak rızalarının olmasıydı.⁷⁰⁹

Evlenme çağına gelen bir erkeğin, elbette kendisine uygun bir eş seçmesi gerekmekteydi. Kız ile erkek, önceden anlaşmış olsalar bile, evlilik antlaşması için kız ve erkeğin aileleri, aracılardan yardımını talep etmekteydi. Bu kişiler, toplumda belirli saygınlığı olan, tecrübeli ve aksakallılardan olabilirdi.⁷¹⁰ Kâşgarlı'da dünürler arasında aracılık yapan bu kişilere, *arkucı*⁷¹¹, *sâwçı*⁷¹² ya da *yorigçı*⁷¹³ denildiği belirtilmektedir. *Dede Korkut Oğuznâmelerinde*, Beyrek'in beşik kurtmesi Pay Biçen kızı Banı Çiçek hatunu istemek için bir aracı belirlemeleri gerekmişti. Kitapta Oğuz Beyleri; "*Bu kızı istemeğe kim vara bilür?*" sözleri ile kendi aralarında münakaşayla bu ara-

706 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.19-21.

707 İnan, "Güvey", s.337.

708 Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, s.78.

709 Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.330.

710 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.255.

711 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.73.

712 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s. 530.

713 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.964.

cılık görevini verdikleri kişi, Dede Korkut'un bizzat kendisi idi.⁷¹⁴ Kırgızların *Manas Destanı*'nda da Manas'a kız isteme vazifesini babası Cakıp Han üstleniyordu. Cakıp Han, oğluna kız bakmak için Kırgız, Tacik, Kıtay ve Kalmuk yurtlarını dolaşarak görücüye çıkmış, ancak oğluna münasip bir kız bulamamıştı. Yolda karşılaştığı bir çobanın ona Temir Han adlı birinin kızı olan Kanıkey'in, Manas'ın mevkisine tam tamına uygun olduğunu söylemesi üzerine, Cakıp Han kızı istemeye giderek Temir Han'a misafir olur ve Kanıkey'i oğlu Manas'a istediğini belirtir. Temir Han karar vermeden önce beylerine danışır ve onlarında bu evliliği münasip bulması üzerine istenilecek kalın belirlenerek Cakıp Han'a olumlu bir yanıt iletilmişti.⁷¹⁵

Evlilik öncesi tarafların belirli bir süre nişanlılık dönemi yaşadığı görülmektedir.⁷¹⁶ Nişan, evlenme için bir vaat ve aynı zamanda bir ön sözleşme idi.⁷¹⁷ Bu sözleşme, Türklerde çok değer verilmekte ve evlilik bununla başlamakta idi. Beşik kertmesi de bir tür sözleşme olup, çiftler olgun yaşa geldiklerinde muhtemelen bir aralarında nişan yapılmaktaydı.⁷¹⁸ Evlilik için yerlilik yaşı kaynaklarda ve destanlarda aşağı yukarı 15 yaş ve üstü olgun kabul edilirdi. Yenisey Begre mezar taşı yazıtında, "*Ben Tör Apa'ya bağlıyım [mensubum]. On beş yaşında aldığım eşimden [ayrıldım], ne sıkıntı! [Onlardan] ayrıldım, yazık! Güneş ve aydan ayrıldım*" şeklinde ifade edilerek, bu yargıya bir nevî gerekçe gösterilmektedir.⁷¹⁹ Anadolu'da da 15 yaşındaki çocuklara ocak umudu denmesi, belki de bu anlayışın bir devamı idi.⁷²⁰ *Dede Korkut kitabında* da birkaç yerde tekrar edilerek, aynı yaş olgunluk göstergesi olarak kabul edilmekteydi:

Bay Bürçünün oğlu beş yaşına girdi, beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi. Çayq baksq

714 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.73-74.

715 Radloff, *Manas Destanı*, s.69-73, 74-78, 79.

716 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s.17.

717 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.266.

718 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.265-267.

719 Aydın, "Yenisey Yazıtları", *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, s.45.

720 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.254.

çalımlu, çalkarağ kuş erdemli bir güzel yahşı yigit oldı. Ol zemânda bir oğlan baş kesmeş kan dökmeş ad komazlarıdı. Bay Bürç Begün oğlu atlandı avq çıkdı...⁷²¹

Beyrek'in Banı Çiçek ile beşik kertmesi olarak sözleştilmesi, *Dede Korkut Kitabı*'nda ileri gelen beylerin huzurunda babaları tarafından yapılır.⁷²² Kitapta Bay Biçen, kızını Bay Bürç'nin oğlu ile beşik kertme nişanı yaparken, orada bulunan beylere, "siz tanık olun" deme gereği duyuyordu. Böylece evlilik töreni de meşruiyet ile kanun ve töre temeline oturtulmuş oluyordu.⁷²³ Olgun yaşa geldiklerinde Beyrek ve Banı Çiçek kendi aralarında biraz evvel söz ettiğimiz nişanı yaparak, bu sözleşmeyi yenilemiş oluyorlardı:

"Düğün kutlu olsun hân hızı!" dëyü barmağından altun yüzüğü çıkardı, kızın barmağın geçürdi. 'Ortamuzda bu nişan olsun, hân kızı' dedi.⁷²⁴

Evlenmenin önemli şartı, evlenme talebinde olan erkeğin, kızın babasına veya velisine bir miktar mal vermesi usulüdür.⁷²⁵ Erkek tarafından gelinin ailesine bu hediye mal verme usulü, Türk toplumlarında birkaç istisnai örnek hariç bir gelenektir. Bir nevî *başlık parası*⁷²⁶ değeri taşıyan, Anadolu'da "süt hakkı, ana bezi, bacı yolu"⁷²⁷ gibi hediye anlamlarıyla hâlen günümüze kadar izleri takip edilebilen *kalın*⁷²⁸ veya *baş/-ın*,⁷²⁹ kız tarafına

721 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.69.

722 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.68-69.

723 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.255.

724 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.73.

725 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.330.

726 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.622.

727 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.260.

728 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lugâti't-Türk*, s.498; Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.622; Sümer, *Oğuzlar*, s.76. *Kalın* yahut *kalın* kelimesi bütün Türk dillerinde ortak bir kelimedir. Bununla beraber Kırğızlar ve Başkurtlar bunun yerine *süyek satımı* yani *kemik satımı*, Yakutlar da *sulu* demektedir. *Süyek satımı* boydan birinin yabancı bir boya satıldığını, *kalın* malı da onun karşılığı olduğunu ifade ediyordu. *Sulü* kelimesi eski Türkçe *yolug* yani "fidye-i necat" anlamının Yakutça şeklidir. Kız kaçırılan boyun cezadan kurtulması için verilen mal anlamına gelmekte idi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, "Türk Düğünlerinde Exogami İzleri" s.347-348.

729 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lugâti't-Türk*, s.377.

verilmekteydi. Ancak Ögel'e göre, tam olarak bu anlamı ihtiva etmeyen kalın bir başlık parası değil, babaların oğullarına verdiği evlenme payı demektir.⁷³⁰ Maksudî buna katılmak ile beraber, kalın'ı kızın terbiyesi için sarf edilen masraflara erkek tarafından bir katılımın göstergesi olarak görmekteydi.⁷³¹ G. J. Ramstedt'e göre, kalın sözcüğüne ilk defa Suci Yazıtı'nda rastlanmaktaydı ve bu sebepten ötürü bu usul ile evlenme Türklerde çok eski çağlardan itibaren başlamış olması gerekmektedir. M.S V-VI. asırlarda Uygurların kalın malını nasıl ödediklerine ve bu münasebetle yaptıkları bir merasim bir Çin kaynağında tasvir edilmekteydi. Bu kaynağa göre, kalın malını kızın akrabası almaktaydı.⁷³²

Türk toplumunda oğlunu evlendirmek, bir babanın vazifesi olduğundan; baba, gerekli kalın'ı temin etmek ile yükümlüydü. Kalın hakkını temin edemez ise, oğlu bunu babasından zorla alma hakkına da sahipti ve bu suç da sayılmazdı.⁷³³ Dolayısı ile bu usul bir ticari alım-satım işlemi değildi. Kaşgarlıda yer alan bir atasözünde, "*Kalın blrse kız alı.r kere.k boşa kı.z alı.r.*" yani "*Kalın verirse bakire gelin alır. Eğer bir şeyi istiyorsa ve ona ihtiyacı varsa onu pahalı almak zorunda kalır.*" denmektedir. Buna istinaden bir şiir de:

*Birdim sana kalın
Emdi muni alın
Emge.k meniñ bilin
Uğrar tünür bargalı.*

Burada damat kayınpederine diyor ki: "*Sana kalın [mihr] verdim, al şunu! Çektiklerimi ve para biriktirmedeki emeğimi bil!*" Kayınpeder de der ki: "*o gitmeye hazırlanmıştır ve gitmek üzeredir.*"⁷³⁴

730 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.258.

731 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.330.

732 İnan, "Türk Dügünlerinde Exogami İzleri", s.348.

733 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.258-259.

734 Kâşgarlı Mahmud (a), *Divânu Lügâti't-Türk*, s.316; Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lügâti't-Türk*, s.498.

Gelinin ailesine kalın verme usulü, Türkler hakkında bilgi veren gerek İslam coğrafyacılarının gerekse Çinli müşavirlerin kayıtlarında da yer almaktadır. Bu kayıtlarda Türk boylarının kız isteme usulleri genel olarak aynı olmakla birlikte, bazı farklılıklar da mevcut idi. İbn Fazlân'a göre Oğuzlar'ın evlilik âdetleri şu şekildeydi:

İçlerinden biri diğerinin kızını, kız kardeşini veya velayeti altında bulunan bir kadını şu kadar Harezmi kumaş karşılığı ister. Başlığı veliye verdikten sonra kızı alır, evine [çadırına] götürür. Çok kere başlık [mihr] deve, hayvan veya başka bir şey olabilir. Velisi ile anlaştığı başlığı [mihr] ödemediği hiçbir kimse kadınla evlenemez. Bu meblağ ödenince çekinmeden gelir, kadının bulunduğu eve [çadır] girer. Babasının, anasının ve kardeşlerinin huzurunda onu alıp götürür. Onlar da buna mani olmazlar.⁷³⁵

Ebû Düle'f'e göre Karluklarda, erkekler kız kardeşleriyle evlenebilmekteydiler. Kadınlar sadece bir erkek ile evlenebilir ve kocası ölen kadın bir daha evlenemezdi, boşanma da yoktu. Evlilik anlaşması yapan erkek, başlık parası olarak sahip olduğu tüm malı verdiği gibi, kızın velisine bir sene de hizmet etmekle yükümlüydü.⁷³⁶ Gerdizî'ye göre Macarların gelenekleri şu şekildeydi:

Bunların kız istemede şöyle bir âdetleri vardır: Biri kızı isteyince, az veya çok kadının değerine göre hayvan cinsinden mihr götürürler. Mihr götürdükten sonra otururlar. Kızın babası damadın babasını evine götürür. Evinde samurdan, kakumdan, sincaptan, sansardan tilki derisinden, ipek eşyadan ne varsa, on elbise kadarlık, kürkü toplar bir yaygıya sarar ve damadın babasının atına yükler. Bunları onun evine gönderir. Hülâsa kızın çeyizi olarak kabul edilebilecek hayvan, para, eşya nev'inden ne varsa kızın evine geri gönderir. Bundan sonra, kız damadın evine gider.⁷³⁷

Gerdizî'ye göre Kimeklerde herhangi bir kalın verme usulü yoktu. İçlerinden biri bir kızla evlenmek istediğinde, anlaştığı

735 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.36.

736 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.95.

737 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.85-86.

kızın başına bir örtü atması yetiyordu. Böylelikle bunu yaptığında kız onun karısı oluyordu ve kimsenin bu duruma bir itiraz etmiyordu.⁷³⁸

MS V. yüzyıl Çin kaynaklarına göre Kao-ch'e (Gao-ch'e) Boyları da kalın olarak, gelinin ailesine at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardı. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulur ve damadın akrabaları atları sürerek getirirlerdi. Kız tarafının erkek üyelerinin her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlardı. Atları sahipleri çevrilen yerin dışına çıkararak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlardı. Düşenleri ise yeniden at seçerdi. Dünürler atları seçtikten sonra hediye verme töreni sona ererdi.⁷³⁹ Aynı şekilde Kırgızlar⁷⁴⁰ ve Kao-c'he'ler de (Gaoche / Gav-çığ)⁷⁴¹ gelinin ailesine at, koyun ve sığır hediye etme yani kalın verme geleneği var idi. Aynı uygulama, Eski Uygur toplumunda da yapılmaktaydı.⁷⁴² Moğolların yanına seyahat eden Wilhelm von Rubruk, onların Moğolların evlenme usullerinden bahseden önemli bilgiler vermektedir:

Onlarda evlilik hakkında önemli olan şeyler hususunda bilmelisiniz ki, bir erkek satın almadığı takdirde bir kadınla evlenemez. Bu yüzden zaman zaman kızlar evlenmeden yaşları ilerler. Satın alınana kadar anne ve babalarıyla kalırlar. Birinci ve ikinci dereceden kan akrabasına dikkat ederler. Bazen bir erkeğin iki kız kardeşe aynı anda ya da peş peşe evlendiği olur.⁷⁴³

Rubruk ile aşağı yukarı aynı bilgileri kaydeden Plano Carpini, *kadınları gerçekten de çok pahalı olarak ebeveynlerinden satın alabilirler.*⁷⁴⁴ diyerek Moğolların kadınları para karşılığında satın aldığını belirtmektedir. Moğol toplumunda evlenme, bir nevi satış esasına dayanmaktadır. Üzerinde sözleşilen kızın

738 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.137.

739 Kırilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, s.63.

740 Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.69.

741 Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.73; Kırilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, s.63.

742 Gülensoy, *Barbar Türkler*, s.255.

743 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.41.

744 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, s.40.

babasıyla, istemeye gelen erkek arasında yapılmaktaydı. Kız bu anlaşmanın yalnızca konusu olmakla beraber, onun rızasına ihtiyaç yoktu.⁷⁴⁵ Türklerde mevcut uygulama ile farklılıklar olmak ile birlikte, gelinin ailesine başlık parası verme uygulaması aşağı yukarı aynıdır. Türk toplumunda evlilik ile ilgili kullanılan tabirler, Moğolcada nispeten farklıdır. Türkçe *kalın*'a karşılık olarak Moğolcada *süy* denilmektedir. Kelime anlamı olarak *süy*, “söz, vaat, nişanlama, nişanda gelinin ailesine verilen hediye veya para” anlamlarına gelmektedir.⁷⁴⁶ Moğolca geline *beri*,⁷⁴⁷ Eski Türkçede damat anlamına gelen *küdegü*⁷⁴⁸ ya da *kü-yegü*⁷⁴⁹ye karşılık olarak *kürgen*,⁷⁵⁰ ve gelinin çeyizine de *ingci*⁷⁵¹ yani “inci, inci mal” denilmektedir. Beşik kertmesi nişanı anlamında da, *öndegen süy*⁷⁵² sözcüğü kullanılmaktadır. Carpini ve Rubruk'un verdiği bilgilere göre, bir Moğol sahip olduğu zenginliğe bağlı olarak istediği kadar eş alma hakkına sahipti.⁷⁵³

Eski Türkler'de gelinin de güveye bir miktar mal getirmesi de âdetti. Nasıl erkeğin babasından kendisine düşen evlenme payına *kalın* deniliyorsa, kızında babasından kendisine bir evlenme payı düşmekte ve buna çeyiz denilmekteydi.⁷⁵⁴ Bu çeyiz Orta Asya Türkleri lisanında *koşantı*⁷⁵⁵ veya *kabın*⁷⁵⁶ olarak yer almaktadır. Fakat *koşantı*, *kalın* gibi evlenmenin önemli şartlarından biri değildi.⁷⁵⁷

745 Alinge, *Moğol Kanunları*, s.61.

746 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-2*, s.1148.

747 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-1*, s.159.

748 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.703.

749 Toparlı - Vural - Karaathı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.170.

750 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-1*, s.799.

751 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-1*, s.657.

752 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-2*, s.1148.

753 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s.40; Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.41; Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s.427; Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, s.77.

754 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.263.

755 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.332.

756 Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.74-75. Kıpçak Türkçesinde de, *kabın* ya da *kebin* olarak yer almaktadır. Master hali *kebinle*- sözcüğü de nişanlamak anlamına gelmektedir. Bkz. Toparlı - Vural - Karaathı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.121, 135.

757 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.332.

Kayın Alma / Leviratus Usulü Evlilik

Türk toplumunda dışarıdan gelin alma usulü evlenme (ekzogami)⁷⁵⁸ ile bazı özel durumlar haricinde, tek eşlilik (monogami) esası yaygındı. Bu özel duruma ithafen bazen çok eşlilik de söz konusu olabilmekteydi.⁷⁵⁹ Hükümdarların diplomatik ilişkiler gereğince gerçekleşen siyasî evliliklerinin yanında, toplum içerisinde yer alan dul kadınları vesayet altına alma usulleri de buna dâhil edilebilmektedir.

Ataerkil (patriyarkal) Türk toplumunda kadın, kocasının ve onun ailesinin bir mülkü olarak kabul edilmektedir.⁷⁶⁰ Kocanın ölümünden sonra aile de kalabilmesi için, sosyoloji de *leviratus*⁷⁶¹ adı verilen âdet gereğince kayınıyla, bazen de Moğollarda da görüldüğü üzere, kocasının diğer eşinden olan üvey oğlu veya ailenin diğer bir erkek ferdi ile evlendirilmekteydi.⁷⁶² Hunlarda ve sonraki Türklerde bu âdet, çok gelişmiş bir gelenek olarak görülüyordu. Temel esas, ailelerin bölünmemesi ve ölen kocaların kadınları ile yetim çocuklarının sefaletе düşmemeleri idi.⁷⁶³

Kadını kabul etme inisiyatifi erkeğe ait olmaktaydı ve atanın ölümü halinde, onun büyük kardeşi veya baba tarafından dayısı; üvey anne, gelin ve hala ile evlenebilmekteydi.⁷⁶⁴ Öz annesi hariç babanın diğer dul eşleriyle izdivaç edilebildiği gibi, vefat eden kardeşin dulları da sağ kalan kardeşlerden birinin sorumluluğunda kalmaktaydı. Eğer isterse sorumluluğu altında kalan bu kadınlarla evlenebilmekteydi.⁷⁶⁵ Örneğin, Batı Köktürk kağan'ı Ni-li'nin ölümü üzerine kardeşi P'o-shih Tigin tahta çık-

758 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.56.

759 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s.17.

760 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.56.

761 Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.189; Dul kalan kadının, merhum kocasının erkek kardeşi veya ailesinin bir başka ferdi ile evlenmesi usulü anlamına gelen leviratus evliliğın tam tersi bir uygulaması da mevcuttur. Söz konusu uygulamada, dul kalan kocanın ölen eşinin kız kardeşiyle evlenmesine, sosyolojide sororat evlilik denilmektedir. Borlandi - Boudon - Cherkaoui - Valade, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, s.254.

762 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.56-57; Sümer, *Oğuzlar*, s.75-76; Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.189.

763 Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s.248.

764 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.100.

765 D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 26.

tıktan sonra, ölen ağabeyi Ni-li'nin Çinli hanımı kraliçe Hsien-shih'i de hiçbir zorlukla karşılaşmadan evlenebilmişti.⁷⁶⁶

Moğol toplumu içinde yaygın olan bu usul hakkında önemli bilgiler veren Carpini, "*Babalarının ölümünden sonra, (öz anneleri dışında) diğer karıları ile evlenebilirler. Bir kardeşin ölümünden sonra diğer bir küçük kardeş veya akrabalarından diğer bir üye, onun karısıyla evlenmek zorundaydı*"⁷⁶⁷ şeklinde ifade ederek, bunun bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu usulün töre esaslı bir uygulama olduğuna bir kanıt sunmaktadır.

Türk toplumu içinde böyle bir usul gereği evlilik yapan erkek bireyin, bir gönül eşinin de olabileceğine dair ihtimal olarak, *Manas Destanı* gösterilebilir. Destanda Manas'ın babası Cakıp Bey, ölen ağabeyinin eşi Çayırda ile evlendikten sonra, kendisi Moğol halkından Çayan adlı birinin kızı olan Bakdöölöt ile de evlenmekteydi.⁷⁶⁸ Ancak destanda kendisi "*Karımın adı Çayırda... Kumamın adı Bakdöölöt...*" diyerek sonradan aldığı ikinci eşinin, kendisinin kuması olduğunu belirtmektedir.⁷⁶⁹ Bu ibare esas alınarak, Eski Türk toplumu hakkında bilgi veren kaynakların, dul kalan yenge ve üvey anneleri ile evlendiklerine dair ilgili bahislerinde, belki de aynı durum söz konusu olmaktaydı. "*Göçebe Türk toplumu içinde çok eşlilik esası yaygındı*" gibi bir anlam meydana gelmesine karşın, böyle bir duruma maruz kalan kişi, belki de törenin bir yaptırımı ile söz konusu dul kadın ile evlenmek zorunda kalıyordu. Barthold'un da ifade ettiği üzere Türk toplumunda kadın önemli bir konumda yer almaktaydı ve destanlarda da keyfi olarak birden fazla kadınla evlenmeye dair herhangi bir işaret de yoktu.⁷⁷⁰ Mevcut olanlarda biraz evvel belirtildiği üzere törenin bir mecburiyetinden kaynaklı idi. Örneğin, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*'nde Dirse Han çocuğu olmadığı için karısını suç-

766 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.100; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.41.

767 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, s.40.

768 Orozbakoğlu, *Manas Destanı*, s. 25.

769 Orozbakoğlu, *Manas Destanı*, s.65.

770 İnan, "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", s.276-277.

larken ikinci bir kadınla evlenmek fikri aklına gelmemekteydi.⁷⁷¹ Töreden kaynaklı olarak zorunlu evliliklerden sonra gönül bağı olan kız ile belki de Manas'ın babasının yaptığı gibi kuma olarak alınabilinmekteydi. Ancak bu durumun böyle olabileceği yargısına kanıt sunacak başka herhangi bir bilgiye kaynaklarda tesadüf edilememektedir.

Leviratus ya da diğer anlamıyla *kayın alma* usulü ile çok eşlilik esasının temelinde, Klaystorniy ve Sultanov'a göre, ekonomik nedenler yatmaktaydı. Bu sebepten dolayı ataerkil temelli göçebe toplum ekonomilerinde bir ailenin refahı sadece hayvan sayısına değil, aynı zamanda hayvancılığa, avcılığa, toplayıcılığa ve yan ziraî ürünlerin zamanında ve yeterli miktarda işlenmesine, kullanım ve saklamaya hazır hale getirilmesine de bağlıydı. Bütün bu işlerin temelinde ise kadınların emeği yatmaktaydı ve bu yüzden eski Orta Asya göçebelerinin birkaç kadınla evlenmesi, *levirat* geleneğinin korunması ve saldırılar esnasında özellikle kadınların esir alınmasının temelinde, işte bu ekonomik sebepler yatıyor olmalıydı.⁷⁷² Khazanov'a göre ise, aile reisinin ölümünden sonra karısının, ölen adamın kardeşleri veya akrabaları ile evlenmesi ailenin dağılmasını engellemekte ve bir bakıma ailenin soyu korunmaktaydı.⁷⁷³ Keza, Kök Türkler ve Tuyü Hunlar için *Chou-shu*'da yer alan bir ifade de, "*Baba veya ağabeyleri öldüklerinde analıklarına ve yengelerine sahip çıkarlar...*"⁷⁷⁴ denilerek, Khazanov'un bu yargısına bir delil oluşturmaktadır.

Gumilëv'a göre göçebelerde kadının miras olarak kalmasının iki anlamı vardı. Birincisi eve, daha doğrusu otağa yeni bir işçi gelmiş oluyordu ki, bütünüyle faydalıydı. İkinci olarak ise dul kadının namusu korunmuş oluyor yani koca onu kendi hanımı gibi kabul ediyordu. Düğün bir zorunluluk değildi, ama hiç olmazsa dul kadın kaderin kollarına terk edilmiyordu.⁷⁷⁵ Buna benzer bir olay, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Yesügei

771 İnan, "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", s.276-277; Tezcan, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.36-37.

772 Klyashtorny - Sultanov, *Kazakistan - Türkün Üç Bin Yılı*, s.159.

773 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s.232.

774 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

775 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.100.

Bagatur'un ölüm döşegi esnasında meydana gelmişti. Zehir yüzünden ölmekte olan Yesügei Bagatur o sırada yanında bulunan Munglik adında bir gence hitap ederek, ona şu sözlere ile ailesini emanet etmekteydi:

*Oğlum Munglik, çocuklarım küçüktür. Oğlum Temucin'i damat olarak bırakıp dönerken, Tatarlar tarafından zehirlendim. İçim fenadır. Geride kalan küçük çocuklarıma, dul kadınıma ve gelinime bakmayı kendi üzerine al. Oğlum Munglik, oğlum Temucin'i derhal gidip al ve getir!*⁷⁷⁶

Gizli Tarih'te Yesügei Bagatur'un kardeşleri yerine neden Munglik'e ailesini bıraktığına dair bir açıklama yoktur. Yesügei Bagatur'un kardeşleri Nekun-taize ve Daritai-otçigin'in Höelün-ucin'i kaçırdıkları olaydan⁷⁷⁷ sonra bir daha adlarının anılmaması, onların büyük olasılıkla çok evvel ölmüş olmalarından kaynaklı olmalıydı. Bu sebepten Yesügei Bagatur'un ailesine sahip çıkacak geride bir yakını kalmadığı ve o sırada yakınında Munglik olduğu için ona emanet etmek zorunda kalmıştı. Ancak, Gizli Tarih'in ilerleyen kısımlarda Munglik'in Höelün-ucin'in eş olarak aldığına dair herhangi bir söz söylenmediği gibi, kabilenin insanları ayrılarak Höelün ve çocuklarını terk etmişlerdi.⁷⁷⁸ Khazanov'a göre ölen babanın ölümünün ardından ailesi levirat usulü tekrar evlenmek yerine, bazen anne ve kendi çocuklarından oluşan aileler haline gelmekteydi.⁷⁷⁹ Gizli Tarih'te Yesügei'nin ölümünün ardından Cengiz ve kardeşlerinin annelerinin çabaları ile büyütülmesi, belki de buna bir örnek teşkil etmekteydi.

Hsiung-nular (Hunlar)⁷⁸⁰, Kök Türkler⁷⁸¹ ve Oğuzların⁷⁸² yanı sıra diğer göçebe Türk boylar hakkında bilgi veren çeşitli kaynaklar-

⁷⁷⁶ Moğolların Gizli Tarihi, s.22.

⁷⁷⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.16.

⁷⁷⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s.24-25.

⁷⁷⁹ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s.232.

⁷⁸⁰ Onat - Orsoy - Ercilasun, Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi, s.1, 17-18; Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.76, 94.

⁷⁸¹ Chavannes, Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri, S.41; Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s.239; Mau-Tsai, Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri, s.23,95, 180, 181; Gumilëv, Eski Türkler, s.100.

⁷⁸² Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnâmesi, s.36.

da, kayın alma metodu hakkında bilgiler mevcuttur.⁷⁸³ *Han-shu*'da Hsiung-nular için, "Baba ölünce üvey anneleri ile kardeşlerden biri ölünce onların eşleri [yani yengeleri] ile evlenirlerdi ..." ⁷⁸⁴ şeklinde sıklıkla söylenen yargı, genel olarak diğer Türk boyları hakkında verilen bilgilerde de ifade edilmektedir. Türk menşeli toplumların bu tür evlilik uygulamaları, Çinliler tarafından anlaşılamamakta olup, söz konusu usulü ahlak dışı olarak görmekteydiler. Bir Han elçisinin Ch'anyü'ye bu geleneğe ithafen Mo-tu hakkında sarf ettiği sözlerinde açıkça dile getirilmekte idi:

*Sizinle karşılaştırıldığında Mo-tu Ch'an-yü kendi babasını öldürüp yerine geçmiş ve üvey annesiyle evlenmişti. Bu hayvanca [bir] davranıştır!*⁷⁸⁵

Gerçi Mo-tu hakkında verilen bilgilerin bulunduğu kısımda onun, babası, üvey annesi, kardeşi ve kendisine itaat etmeyen ileri gelen herkesi öldürterek, başa geçtiği belirtilmektedir.⁷⁸⁶

Alban Tarihi'nde yer alan ve Kafkasya'daki Hunlar hakkında bilgi veren Psikopos İsrail, Çinlilerin verdiği bilgilerin hemen hemen benzerini söylemektedir:

*Şehvetli heveslerine uyuyor, vahşi putperest âdetlerine göre babalarının karılarını veya iki kardeş bir kadını veya birkaç hanımını alıyorlardı.*⁷⁸⁷

İbn Fazlân evinde misafir olduğu Oğuzların Sübaşısı Etrek'in karısı hakkında, "Karısını gördüm. Daha önce babasının karısıymış" diyerek, Etrek'in babası öldükten sonra üvey annesi ile evlendiğini belirtmektedir.⁷⁸⁸

Benzer algı, Batıdan elçilik vazifesiyle Moğollara giden Rubrukkayıtlarında da yer almakta olup, ayıp bir gelenek olarak nitelendirmektedir.⁷⁸⁹ Moğol toplumunda her kadın ilk kocası-

783 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.241.

784 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.1.

785 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.41.

786 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.6.

787 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.239.

788 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s. 42; Sümer, *Oğuzlar*, s.76.

789 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.41.

na, gerek bu dünyada, gerek öbür dünya da hizmetle mükellef olduğundan, kaide olarak dul kadınların yeniden evlenmeleri yasaktı. Bundan ötürü aile babasının ölümünden sonra onun dulları, baba ev-barkının verisi olan en küçük oğulun vesayeti altına girmektedir. Bu varis isterse bu kadınları tekrar evlendirebilir ki bu bir istisna halidir, isterse de kendi karıları arasına katabilirdi. Bundan yalnız, iki göbek arasında evlenme yasak olduğundan, kendi öz anneleriyle evlenemezlerdi. Kalan kadınlar üzerinde *levirat* prensibi uygulanır, kadının ölmüş kocasının daha küçük erkek kardeşi veya başka bir erkek akrabası, kendisiyle evlenmeye ve böylece onu besleyip barındırmaya mecbur kalmaktaydı.⁷⁹⁰

Diplomatik İlişki Amaçlı Evlilik

Yakın çağa kadar, bilinen Batı Avrupalı devlet monarklarının aileleri arasında evlilik anlaşmaları yapıldığı bilinmektedir. Bu söz konusu evlilikler, soylu ailelerin birleştirilmesi neticesi ile ülkelerin birbirleri arasındaki çıkarlarını korumakta ve dostluk bağını da kuvvetlendirmektedir. Dolayısı ile soylu ailelerin birleştirilmesi esâsı ile yapılan bu evlilik anlaşmaları, duygusal bir bağlamdan ziyade siyasî bir çıkar niteliğindeydi.⁷⁹¹

Hükümdar aileleri arasında gerçekleşen bu tarz evlilikler, Türk ve Türk menşeli toplumlar içinde sıklıkla kullanılan siyasî bir araç idi. Özellikle MS 10. asır ve öncesi Türk devlet ve topluluklarında önemli bir yere sahipti.

Erken dönem Türk devlet ve toplum hayatı ve idarî yapıları hakkındaki bilgileri, Çin, Grek, Latin, Fars ve Arap kaynaklarından almaktadır. Elimizdeki mevcut bilgiler, ancak bu sayılan

⁷⁹⁰ Alinge, *Moğol Kanunları*, s.61.

⁷⁹¹ Bu tür siyasî evliliğe en güzel örnek; İspanyol Reconquista'sı yani İber yarımadasının Müslüman ve Yahudilerden arındırılarak geri alınması için başlatılan mücadele esnasında meydana gelmiştir. Aragon Kralı II. Ferdinand'ın Castile Kraliçesi İabella ile 1469'da evlenmesiyle, Hristiyan İspanya'nın büyük bir kısmının tek bir hükümdarlık altında birleşmesini sağlamış oldu. Böyle bir ittifak, taht kavgası yüzünden işleri yolunda gitmeyen Nasrîlerin kalan umutlarının da yok olmasına sebep olmuştur. Nihayetinde 1492'de Granada'nın XII. Muhammed tarafından teslim edilmesi ile geriye kalan son Endülüslü sultanlığı, Benü'l Ahmer'in yıkılması ile son bulmuştur. Bkz. Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, S.61.

milletler ile ilişkiler neticesinde ve onların kendi kaynaklarında yer verdikleri kadarı ile sınırlıdır. Hsiung-nu'lar ile yapılan siyasî evlilik anlaşmalarına ilk kez Çin kroniklerinde yer tutulmaktadır. Bu kroniklerde Hsiung-nu'lar ve onlardan önceki dönemlerde bu tür evliliklerin yapıldığı ile ilgili kayıtların varlığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

MS X. yüzyıl ve öncesi Türk menşeli devlet ve topluluklarında, hükümdarlar, esas hatunları dışında birden fazla eş sahibi olabilmekteydi. Bu eşlere, yabancı milletlerden gelen prensesler de dâhil olmaktadır. Diplomatik ilişkiler neticesinde gelen bu gelinler, karşılıklı siyasî emelleri gerçekleştirmek amacı taşımaktaydı.

Hsiung-nu'lardan itibaren görülen bu tür siyasî evlilikler, Çin kaynaklarında geniş yer tutmaktadır. Çin Hanedanları, özellikle Han Hanedanı döneminden itibaren kuzeyli göçebe kavimleri kontrol altına almak ve onlar üzerindeki politik emelleri gerçekleştirmek veya zor durumlardan kurtulabilmek umuduyla barış yapabilmek amacıyla evlilik anlaşmaları gerçekleştirmekteydi. Han hanedanı yıllıklarında, Mo-tu önderliğindeki Hsiung-nu ordusunun saldırıları yüzünden zor duruma düşen İmparator Kao-tsu buna benzer bir anlaşma yolu ile kurtulmuştu:

Mo-tu, sık sık Tai topraklarına saldırıda bulunarak yağmalamıştı. Bu yüzden, [İmparator] Kao-tsu sıkıntıya düşmüş ve Liu Ching'i elçi olarak görevlendirip hanedandan [bir] Weng-chu'yu⁷⁹² Ch'an-yü'ye Yen-chih⁷⁹³ olarak göndermişti. [Ayrıca] her yıl Hsiung-nu'lara belirli miktarda ipekli kumaş, içki ve yiyecek verilmek üzere ho-ch'in⁷⁹⁴

792 Prens karşılığında kullanılan bu ünvan, beylerin kızlarına verilmiştir. Bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.110, dipnot 148.

793 Hsiung-nu Ch'an-yü'lerinin eşlerine verilen bir unvandır. Bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.107, dipnot 110. Ayrıca Eski T'ang Tarihi'nde verilen bilgiye göre, sonraki Kök-Türk devletindeki "Katun" ile aynı anlamı ihtiva etmektedir. Bkz. Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*, s.3.

794 "Ho" sözcüğü "barış" ve "uyum", "ch'in" ise "akrabalık" anlamındadır. "Ho-ch'in", Han devleti ve Hsiung-nu'lar arasındaki evlilik bağı kurularak yapılmış bir antlaşmayı ifade etmektedir. Bu daha sonraları Orta Asya'daki devletler ile Çin hanedanları arasındaki antlaşmalara da temel teşkil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.110, dipnot 146.

*antlaşması imzalayarak kardeş olmuşlardı. Mo-tun bunun üzerine [akınlarını] biraz durdurmuştu.*⁷⁹⁵

Bir Çin prensesinin bir yabancı hükümdarla evlendirilmesi İmparator Kao-tsu zamanında (MÖ 206-195) sevilen bir diplomatik hamle haline gelmişti. İmparator Hiung-nu'ların Ch'an-yü'süne bir prensesi eş olarak vererek, Hiung-nu'ları yatıştırmaya çalışmaktaydı. Liu King'in o zaman İmparator Kao-tsu'ya söylediği gibi, prensesin doğuracağı oğlanın günün birinde "barbarların" tahtına çıkacağı ve Çin ile dost olacağı umuluyordu. Böylece kuzey sınırında sürekli bir barış bekleniyordu.⁷⁹⁶ Bu sebeple, yapılan antlaşmalar sonrasında belirli aralıklarla beliren Hsiung-nu tehditlerine karşı savaşmak yerine prenses gönderilerek, barışın sürdürülmesine gayret gösterilmektedir.

Mo-tu'nun, İmparator Hsiao Wen'e Yüe-chih'lar üzerine yaptığı seferin galibiyetini anlatan tehditkâr bir mektubu da, bu ilgili konuya bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu bu mektupta yer alan Mo-tu'nun taleplerini, İmparator yanındaki danışmanlarına ileterek, verilecek kararı danışmıştı. Danışmanlarına, Hsiung-nulara karşı saldırıya geçmenin mi, yoksa ho-ch'in antlaşmasının devamının mı, daha uygun olacağı tartışılmıştır. İleri gelenler, İmparator'a aynı tavsiyeyi vererek, şu şekilde cevap vermişlerdi:

*Ch'an-yü, Yüeh-chih'ları daha yeni mağlup etmiştir. Galibiyetin verdiği avantajlara sahiptir, [ona karşı] saldırıya geçilemez. Ayrıca Hsiung-nu topraklarını ele geçirsek [dahi] tuzlu ve bataklık [olan bu bölgelerde] oturmak mümkün değildir. En uygunu ho-ch'in (evlilik yoluyla uyum) antlaşmasının devam etmesidir.*⁷⁹⁷

Ancak barışı sürdürmek uğruna yapılan bu evlilik politikası, Han hanedanı açısından pek de beklenen etkiyi yaratmaktaydı. Buradaki sorun, Çinlilerin Türklerin taht tevarüs

795 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.10-11.

796 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.514.

797 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.14-15.

sistemini pek kavrayamamış olmalarından kaynaklıydı. Daha sonra bu politikada bazı değişikliklere gidildi. Çin hanedanları siyasî evlilik yoluyla, barışı korumak yerine, düşmana karşı bir müttefik elde etmek ve aralarında ikilik çıkarmak gibi siyasî manevralar yapmaya başlamışlardı. Han İmparatoru'nun emriyle Hsiung-nu baskısına karşı Yü'eh-chih'ları bulmak ve onları Hsiung-nu'lara karşı kışkırtmak vazifesi ile görevlendirilen Chang Ch'ien, başarısızlık ile sonuçlanan seyahati sonrasında, İmparatora Hsiung-nu'lara karşı yapılabilecek bir plandan bahsetmişti. Diplomatik evlilik yolu ile hem Yüeh-chih'lerden boşalan ittifakın yerini Hsiung-nular ile arası açılan Wu-sunlar ile doldurmak, hem de bu ittifak neticesinde, Wu-sun'lar aracılığı ile diğer kabileler üzerinde de Han otoritesini sağlamayı tavsiye etmişti:

K'un-mo [Ta-hsia] halkını yağmalayarak [oraya] yerleşti, ordusu gittikçe güçlenmişti [ve] tam o sırada Chan-yü ölünce yeniden Hsiung-nu [sarayına gelip] bağlılığını bildirmek istemedi. Hsiung-nular, asker göndererek saldırdılar; [ancak] başarılı olamayınca, [onun] doğaüstü [bir kişi] olduğuna inanarak uzaklaştılar. Şimdi [ise] Ch'an-yü, Han [Devleti karşısında] yeniden zor durumda kalmış [ve] K'un-mo'nun [ise] toprakları genişlemişti. Man [ve] Yi gibi [yabancı kavimler] eskiden [yaşadıkları] topraklarına çok bağlıdırlar. Ayrıca Han mallarına [karşı da] açgözlüdürler. Bu fırsatı değerlendirerek, Wu-sun'lara bol bol hediyeler gönderip [onların] doğuda eski topraklarına yerleşmelerini teşvik edelim. Eş olarak [bir] Han prensesi yollayarak, kardeşlik bağları kuralım [böylelikle] Han [Devleti'ni] dinleyip birlikte hareket edeceklerdir; işte o zaman Hsiung-nuların sağ kolu kırılacaktır. Wu-sunlar böyle [bir] ilişki kurulduğu takdirde batılarındaki Ta-hsia [ve] onun gibi devletlerin hepsi, saraya gelmek zorunda kalacak ve [Han'ın] tebaası olacaklardır.⁷⁹⁸

K'un-mo kendisine gönderilen Hsi-chün Prensesini sağ kanat prensesi olarak atamıştı. Ancak ihtiyar olduğu için kendi torunu Ts'en-tsou ile evlenmesini vasiyet edince, prenses bunu

istememiş ve bu durumu İmparatora iletmişti. Fakat İmparator Wu ona, “O ülkenin adetlerine uymalısın, [Ben] Wu-sunlar ile ittifak yapıp Hsiung-nuları yok etmek istiyorum” diye emir gönderince torun Ts’en-tsou ile evlenmek zorunda kalmış ve ondan bir kız çocuğu da doğurmuştu. Adı da Shao-fu idi. Böylece kendi siyasî vazifesini tamamlamış oluyordu. Bu prenses ölünce ittifa-
kın devamı için İmparator bir başka prenses olan Chieh-yu’yu Ts’en-tsou’ya gönderdi.⁷⁹⁹ Bu hadise Hsiung-nu’lar tarafından duyulunca, onlar da bir prenseslerini K’un-mo’ya gelin olarak vermişlerdi. Onu da kabul eden K’un-mo, Hsiung-nu prensesini Sol (Doğu) Fu-jen (Hatun) olarak tayin etmişti.⁸⁰⁰ O sırada gücü artan Wu-sun lideri K’un-mo’yu aralarındaki mücadelede bir denge olarak gören Hsiung-nu’lar ve Han Hanedanlığı, evlilik aracılığı ile birbirlerine karşı olan üstünlüğü elde etmek amacıyla evlilik yoluyla Wu-sunları kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardı. Benzer bir uygulama, Juan-juanlara karşı mücadelelerinde ittifak arayışları içerisinde olan Bumin, Batı Wei’ye evlilik için başvurmasına iten olay esnasında görülmektedir. Hâlihazırda Juan-juan ve Doğu Wei’lere karşı yalnız kalan ve ittifak arayışı içinde olan Batı Wei İmparatoru T’si-tsu, tabiri caiz ise gökte aradığı ittifakı yerde bulmuş, Bumin’den gelen bu teklifi hiç tereddüt dahi etmeden kabul etmişti.⁸⁰¹

Çin hanedanlarının sıklıkla kullandığı bu metodu, kaynaklarda Türklerinde kullandığı görülmektedir. Batı ve Doğu Roma üzerinde baskı kuran Avrupa Hunlarının kağanı Atilla, Batı Roma toprakları üzerindeki niyetlerinin bir kısmını elde etmek için, bu söz konusu evlilik politikasını kullanmıştı. Batı Roma İmparatoru III. Valentinius’un kız kardeşi Honoria ile evlenecek, Honoria’nın babasından kalan toprakların yarısını çeyiz yoluyla elde etmek dahi istemişti.⁸⁰²

799 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.48.

800 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.48.

801 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.16-17.

802 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)’a Göre Avrupa Hunları*, s.57-58.

Aynı şekilde gücünü arttırmaya çalışan Türgiş Hakan'ı Su-lu'da, Türgiş'ler, T'ang, Kök-Türkler ve Tibetliler ile temasa geçerek evlilik aracılığı ile ittifak kurmaya çalışmıştı. T'ang İmparator'u Hsüan-tsung ona A-şi-na Huai-tao'nun kızını, Kiao-ho prensesi unvanını vererek, Su-lu'ya eş olarak gönderdi.⁸⁰³ Aynı şekilde T'u-po'lar (Tibetliler) ve T'u-küe'lerle de temasa geçerek, her iki hükümdarın bir kızını da kendisine eş olarak aldı. Böylece üç devletin kızları aynı sırada 'katun' olmuş oldu.⁸⁰⁴

Türk boyları arasındaki birliği tesis etmek ve boyların birbirleriyle olan bağlarını kuvvetlendirmek içinde en iyi yol evlilik antlaşmaları idi. Kaynaklardaki bilgilerin yanı sıra boylar arasındaki ilişkileri ele alan ve bu ittifak bağı ile ilgili en açık bilgiler, *Dede Korkut Oğuznâmelerinde* görülmektedir. Kitapta İç Oğuzların Salur Boyunun beyi olan, aynı zamanda Bayındır Han'ında iç güveysi şeklinde tabir edilen damadı Alp Kazan Bey'in annesi Burla Hatun, Dış Oğuzlar'ın başındaki bir beyin kızıydı. Burla Hatun'un babası hakkında bilgi verilmemekte ancak kocası Ulaş, zamanında Burla Hatun ile evlenerek Dış Oğuzlara damat olmuş ve bu vesileyle İç ve Dış Oğuzlar arasındaki bağı kuvvetlendirmiş oluyordu. Kitapta Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boyda, Dış Oğuzlar'ın beyi olan Aruz Hoca'nın, Salur Kazan'ın dayısı olarak bahsedilmesi bu olay döngüsünü açığa kavuşturmaktadır:

*Altmış ögeç derisinden kürk eyleş tobuklarını örtmeyeyen, Altı ögeç derisinden külâh etsş kulaklarını örtmeyeyen, Koli budı hızancq, uzun baldırları inçe, Kazan Begün tayısı, At Agızlu Aruz Kocq Çapar yetdi, "Çal Kılıcun begün Kazan,yetdüm!" dedi.*⁸⁰⁵

Kitapta Boz Atlı Bamsı Beyrek'in hanımı olarak bilinen Banı Çiçek Hatun'un da Dış Oğuzlardan olduğu görülmektedir. Bu bilgi, Dış Oğuzun İç Oğuza İsyan ettiği boyda yer almaktadır. Yeğeni Salur Kazan'a kızan ve ona isyan eden Dış Oğuzların beyi Aruz Hoca etrafına toplanan beylerine, "*Begler, Beyrek*

803 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.119.

804 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.121.

805 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.65, 96, 189.

*bizden kız almış-dur, güyegümüzdür...*⁸⁰⁶ şeklinde ifade ederek damatları olduğunu belirtmektedir. Zaten hikayenin başında çocuk sahibi olamayan babaları Bay Büre ve Pay Biçen Beyler, Kazan Bey'in otağında iken oradaki beylerin hayır dualarını alarak çocuk sahibi olmayı ister. Hatta erkek ve kız çocukları olduğu takdirde onları birbirleriyle evlendireceklerine dair yemin de ederek, yine İç ve Dış Oğuz beylerinin şahitliğinde çocuklarını beşik kertmesi yaparlar.⁸⁰⁷ Bu vesileyle Beyrek'in babası Bay Büre Bey'in İç Oğuzların bir beyi ve Banı Çiçek Hatun'un babası Pay Biçen Bey'inde Dış Oğuzlara mensup bir bey olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu vesileyle yapılan evlilik antlaşması, manevî bir değere sahip olmasının yanı sıra bir bakıma da siyasî bir nitelikte taşımakta olup, Türk boylarının müşterek federasyonları içindeki bağları meydana getiren yapıyı algılamak içinde önemli örnekleri oluşturmaktadır.

Evlilik Yolu ile Esaretten Kurtulma

Eski Türk toplumlarında, akınlar ve yağmalar sonucunda ele geçen insanlar ve topraklarında izinsiz seyahat edenler esaret altına alınmaktaydı. Kayıtlarda bu gibi durumlara özellikle yağma sonucunda ele geçirilen malların yanında insanların da götürüldüğü sürekli Çin kaynaklarında kayıt altına alınmaktadır. Bu gibi esarete düşen insanlar, belli bir iş gücü altında çalıştırılarak elbette Türk toplumu içerisinde yer ediniyorlardı.

Kadın köleler cariye olarak dağıtılmakta ve erkek kölelerin beylerin hizmeti altına alındığı bilinmektedir. Özellikle erkek köleler, yararlılık gösterirler ise esaretten kurtulabilir ve toplumda yer edinerek evlenebilirlerdi. Attila'nın yanına elçi olarak gönderilen Bizans müellifi Priskos'un, Atilla'nın komutanı Onegesius'un sarayının yanında karşılaştığı Hun görünümlü bir Grek ile olan konuşmasında, bu bilgiyi edinir:

Onegesius'un sarayının çiti etrafında dolaşırken kıyafetinden İskit sandığım bir barbar yanıma gelerek bana Grek

806 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.189.

807 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.68-69.

dilinde “kahure” diyerek selam verdi. Bir İskit’in Grekçe konuşmasına hayret ettim. Çünkü bunlar kendi dilini, Hun, Got veya Roma dilini konuşurlardı. İskitler arasına karışmış Romalılar vardı. Fakat onlar kolay kolay Grek diliyle konuşamıyorlardı. Sadece Trakya ve deniz kenarındaki İllyria’dan getirilmiş olan esirler konuşabiliyorlardı. Hâlbuki bu esirleri yırtık elbiseleri ve kirli saçlarından dolayı herkes kolayca tanıyabilirdi. Bu durum da talihsiz bir insan olduklarını gösteriyordu. Bu adam ise zengin bir İskit görünümü verdi. Çünkü güzel giyinmiş ve saçları daire şeklinde tıraş edilmişti. Selamını aldım ve ona kim olduğunu, barbar topraklarına nasıl geldiğini, niçin İskit hayatı sürdüğünü ve nereli olduğunu sordum. O da cevap olarak niçin bunları sorduğumu sordu. Ben de “böyle güzel Grekçe konuşman meraklandırdı” dedim. O zaman gülererek aslen Grek olduğunu, ticaret yapmak gayesiyle Mysorum’un Istrum Irmağı kıyısındaki Viminacium’a geldiğini söyledi. Burada uzun müddet kalmış ve zengin bir kadın ile evlenmiş. Fakat bu mutluluğu uzun sürmemiş. Zira İskitler şehri zapt edince, zengin olduğundan Onegesius tarafından esir alınmış. Zira onların âdetlerine göre esirleri önce Attila, sonra da diğer İskit ileri gelenleri seçiyorlarmış. Bundan sonra Romalılar ve Acatirler’e karşı olan savaşlarda yararlılık göstererek elde ettiği ganimeti efendisine vermiş, bu suretle İskit âdeti üzerine esaretten kurtulmuş. Sonra bir barbar kadın ile evlenmiş, çocukları da olmuş ve Onegesius ile aynı masada yemek yiyor, şimdiki halini eskisinden çok daha iyi görüyordu...⁸⁰⁸

Attila’nın toplumunda yer alan esirlerde olduğu üzere, özgürlüğü elde etmek bu kadar kolay olmamaktaydı. Çin’deki Han hanedanlığı tarafından gönderilen ve Yüeh-chih ülkesine seyahati esnasında Hsiung-nu’lara esir düşen Chang Ch’ien de, Chan-yü tarafından evlendirilerek topluma dâhil edilmeye çalışılmıştır:

Chang Ch’ien, [aslen] Han-chung [ilindendi]. Chien Yüan saltanat devresinde [MÖ 140-135] “Lang” görevinde bulunuyordu. O sırada Hsiung-nulardan kaçıp sı-

ğınanların söylediklerine göre Hsiung-nular, Yüeh-chih Kralını'nı mağlup etmiş ve (ve) kafatasından içki kâsesi yapmışlardı. (Böylece) Yüeh-chih'lar [uzaklara] kaçarak, Hsiung-nulardan nefret etmişlerdi. Ancak [onlara] karşı birlikte saldıracak [bir müttefikleri] yoktu. Aslında Han [hükümdarı] Hu [Hsiung-nulara] saldırarak [onları] yok etmeyi planlamaktaydı. Bu söylentileri duyunca [Yüeh-chih'lara] elçi [göndererek] [onlarla] ilişki kurmak istedi. Fakat [yol] Hsiung-nu toprakları içinden geçiyordu. Bunun üzerine [İmparator] elçilik görevinin üstlenmek isteyenler için [resmi bir] duyuru çıkarttı. [Chang] Ch'ien "Lang" [saray görevlisi] olarak Yüeh-chih'lara gönderilmek üzere [bu] çağrıya cevap verdi ve Tan-Yi ailesinin kölesi Kan-fu ile birlikte Lung-hsi'den yola çıktı. Hsiung-nu [topraklarından] geçerken, Hsiung-nular tarafından yakalanarak Chan-yü'nün sarayına gönderildi. Chan-yü: "Yüeh-chih'lar bizim kuzeyimizdedir. Han (Devleti), nasıl olur da oraya elçi gönderebilir? Ben Yüeh [Devleti'ne] elçi göndermek istesem, Han bana müsaade eder mi?" dedi [ve] [Chang] Ch'ien'i bırakmayarak [ülkesinde] alıkoydu [ve onu] evlendirdi. [Bu evlilikten] [Chang] Ch'ien'in [iki] çocuğu oldu. Buna rağmen [Chang] Ch'ien, Han [impatorluk] mührünü ve [yetkisini] bırakmayarak taşımaya devam etti.⁸⁰⁹

Yüeh-chieh'ları ikna edemeyen Chang Ch'ien bir kez daha Hsiung-nu'ların eline düşerek bir yıldan fazla onların yanında kaldı. Ch'an-yü'nün ölümü üzerine Hsiung-nu'lar arasında iç karışıklık başlayınca karısını da alarak, ancak Han ülkesine geri dönebilmiştir.⁸¹⁰

Dede Korkut Oğuznâmelerinde Bamsı Beyrek Bayburd hisarında tutsak olduğu hikâyede kale beyinin kızı, daha sonra tekrar geri gelip kendisini helalliğine alması karşılığında Beyrek'i serbest bırakmayı teklif etmişti. Bamsı Beyrek'te bunu kabul ederek, yapacağına dair and içmişti:

809 Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s.79-80.

810 Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s.80-81.

*Kılıcuma togranayın, ohuma sancılayın, yer gibi kerti-
leyin, toprak gibi savrılayın, sağlığa varacak olurısam
Oguza, gelüb seni helallığa almazısam.*⁸¹¹

Hikâyede yaşanan olayda, tutsaklıktan kurtulmak ve orada yaşamak amacıyla gerçekleşen bir evlilikten ziyade, Beyrek'in bir vaat karşılığında tutsaklıktan kaçırılması işlemi esastır. Genel olarak Türk toplum yapısında tek eşliliğin söz konusu olduğunu belirtmiştik. Ancak gerek levirat usulü gerek de diplomatik ilişkiler gereği yapılan evliliklerde olduğu gibi bazı durumlarda da çok eşlilik mevcut olmaktadır. Bu istisnai durumlara ilave olarak Oğuznâmede Bamsı Beyrek'in bu hikâyesinde görüldüğü üzere başka bir kadını eş olarak alma söz konusu olabilmektedir.

Ele geçirilen esirler, özgürlük hakkı elde ettiklerinde bir nevi onlara toplumda yer edinme şansı verilmekteydi. Eski Türk toplumunda bir kişiye özgürlüğü verildiği takdirde, ondan topluma dâhil olması ve toplum için çalışması beklenmekteydi. Ancak tarihte yer alan her göçebe devlet, esirlere olan muamelesi aynı değildir. Hsiung-nu'lardan sonra Juan-Juan hanedanlığını deviren Kök-Türkler, kaçak Juan-juan'ların ölüm fermanını imzalamışlardı.⁸¹²

Aynı şekilde Moğollarda da benzer uygulamalar yapılmaktaydı. *Gizli Tarih*'te Tatar halkının başına gelen ve Avrupa'dan Moğol Han'ına elçi olarak gönderilen Carpini'de, esirler üzerine verilen kararlara yer verilmektedir. Moğollarda, ele geçirilen esirler, dingil ile eşleştirilerek ya da iki tarafı keskin balta ile idam edilmekteydiler.⁸¹³

Görgü Kuralları ve Misafir Ağırılama

Eski Türk toplumunda hemen her konuda olduğu üzere, misafir ağırılama da dikkat edilmesi gereken görgü kuralla-

811 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.79-82, 94-95.

812 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.55-56.

813 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.82-83; Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi* (1245-1247), s.111.

rı bulunmaktaydı. Misafir ağırlamak veya başka birine konuk olmak, toplum dâhilinde ve devlet bürokrasisinde büyük önem taşımakta olup, bir saygınlık göstergesi olarak addediliyordu. Gelen konuğu en iyi şekilde karşılamak, onun itibarına uygun davranışlar göstermeyi gerektirmekteydi. Buna bağlı olarak ev sahibinin itibarı, konuğuna gösterdiği muameleye göre olumlu ya da olumsuz bir yönde etkilenmektedir. Türk toplumunda önemli bir yer teşkil eden misafir ağırlama usulleri ile ilgili Kaşgarlı'da çok fazla bilgi ve öğüte yer verilmektedir:

*Kö.rklü.g tonu.g özü.ñke / Güzel elbiseyi kendin giy;
Tatlı.g aşı.g adı.nka / Lezzetli yemeği başkasına yedir;
Tu.tgı.l konu.k ağı.rlı.g / Misafiri ağırla; böylece bunlar,
Yađsu.n çawı.ñ bođu.nka / Ününü insanlar arasında yaysın.⁸¹⁴*

Misafire büyük önem verilir, gelmesinden önce ciddi bir hazırlık yapılırdı. Bu hazırlıklarda konukların ikamet edeceği bir yurt kurulur ve onlar için özel ziyafetler düzenlenirdi. Çoğunlukla misafirler ziyarete gelmeden önce bir haberci göndererek ev sahibi bilgilendirilirdi.⁸¹⁵ Kırgızların *Manas Destanı*'nda Temir Han, Cakıp Han'ın kendisine misafir olarak geleceğini haber aldığı anda, adamlarına gelen konuğu ağırlamaları için emir vermişti:

Büyük bir koyun pişirin, misafire ikram edin.⁸¹⁶ Bal ile genç kısrak kımızı güzelce karıştırılsın!⁸¹⁷ Kenarlı çini kâse ile eğilerek sunun ona. Susuzluğunu bir güzel kandırın, kalın döşekler yayın, üstünü güzelce örtün, rahat uyutun, tan yeri ağarıp gökte yıldızlar sönerken gün onun yüzüne doğarken uyandırıp görüşürüz.⁸¹⁸

Devlet bürokrasisinde ve toplumda gelen konuğun şerefine bir ziyafet verilmesi geleneği yaygındı. Elbette bu ziyafetlerde belirli görgü kuralları ve hiyerarşik bir düzen esastı.

814 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.21

815 Radloff, *Manas Destanı*, s.30-31.

816 Uzak yerden gelen konuğa veya akrabaya verilen aşı, boşuğ aşısı denilmektedir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.160.

817 Geceleyin ansızın gelen misafire ikram edilen içkiye *kestem* denilmektedir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.211.

818 Radloff, *Manas Destanı*, s.74.

Hükümdarın tertiplelediği ziyafete iştirak eden konuklara, öncelikle itibarlarına göre bir yer gösterilmekteydi. Ancak davetliler yerlerine oturmadan önce kendilerine kadehler verilmekte, bu kadehler ile hükümdarı selamladıktan sonra oturmaları gerekmektedir. Doğu Roma tarafından Avrupa Hunları yanına elçilik vazifesiyle gönderilen tarihçi Priskos, Atilla'nın elçilerin gelme şerefine düzenlediği ziyafete katılarak, Hun örf ve âdetleri hakkında şu önemli bilgiler vermektedir:

Davet saatini bekleyerek saat dokuzda Batı Roma elçileri gibi davete icabet ettik. Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce bunların örf ve âdetlerine göre Attila'ya selam vermek üzere sakiler elimize kadeh verdiler. Elimizde bu kadehle oturmadan önce selam verdik. Veriline içtikten sonra yemek sırasında oturmamız icap eden iskemlelere oturduk. İskemleler her iki tarafta ve duvarın yanında idiler. Ortada bir divanda Attila oturuyordu. (...) Hepimiz yerimize oturur oturmaz (oturduktan sonra) sakî geldi ve şarap dolu kadehi Attila'ya verdi. Attila bunu alıp sıraya göre ilk adamı selamladı ve şerefine içti, Selamı alan, hemen ayağa kalkıyor ve içinceye kadar veya iade edinceye kadar bir yere oturmuyorlardı. Daha sonra ayağa kalkan, şarabı içmeden Attila'ya sağlık diliyor sonra içip oturuyordu. Attila'nın şarapçısı gittikten sonra diğer şarapçılar geldiler. Çünkü herkesin ayrı ayrı şarapçısı vardı. (...) Böylece herkese ayrı bir şarapçısı şarap ikram etmekteydi. Bu suretle ikinci şahıs ve diğerlerin şerefine içildikten sonra sıra bize geldi. Bizim şerefimize de içildi. Sonra selam merasimi bitince sakiler çekildiler. Önce Attila'nın önüne bir masa getirildi. Sonra diğer misafirlerin önüne de masalar konmaya başlandı. Üç veya dört adamın önüne bir masa kurulmuştu. Herkes kendi masasına konan yemekten yerdi. İlk önce salona Attila'nın hizmetçisi bir tepsi et ile içeri girdi. Sonra da bize hizmet edenler ekmek ve yemek getirdiler. Masalara koydular. Bize ve diğer barbarlara çok tatlı ve leziz yemekler getirildi. Diğer İskitler'e (Hunlara) ve bize gümüş tabaklarda, Attila'ya ise tahta tabakta et getirmişlerdi. Her cihette mutedil ve kanaatkâr idi. Misafirlere altın ve gümüş kadehler veril-

diği halde onun kadehi tahtadan idi.(...) İlk porsiyonu yedikten sonra yine önceki gibi herkes ayağa kalkarak Attila'nın şerefine şarap içtik. Bundan sonra tekrar yerimize oturduk. Masamıza başka yemekler getirdiler. Bu yemeği yedikten sonra yine aynı şekilde içtik ve yerimize oturduk. (...)”⁸¹⁹

Priskos'un Attila'nın sarayındaki ziyafette tanık olduğu bu sofra adabı ile ilgili bilgiler; İbn Fazlan'ın Bulgar ilteberi Almuş'un ziyafetinde gördükleri ile hemen hemen aynıdır:

Biraz vakit geçtikten sonra bize adam gönderip çağırttı. Yanına girdik. Kubbeli çadırında idi. Çocukları ise önünde oturuyorlardı. Kendisi tek başına Rum dîbâcıyla örtülü tahtı üzerinde oturuyordu. Herkes toplandıktan sonra, sofranın getirilmesini istedi. Üzerinde sâdece kızartılmış et bulunan sofrayı getirip önüne koydular. Bir bıçak aldı. Bir lokma kesip yedi. İkinci ve üçüncü defa da aynı şeyi tekrarladı. Sonra bir parça kesti. Elçi Sevsen'e verdi. Sevsen bunu alınca ona küçük bir sofra geldi. Önüne kondu. Âdetleri böyledir. Hükümdar, kendisine bir lokma vermedikçe hiçbir kimse yemeğe elini uzatamaz. Hükümdarın verdiği lokmayı alana bir sofra gelir. Sonra, bana bir lokma verdi. Bana da bir sofra geldi. Bir parça daha kesip sağındaki beye verdi. Ona da bir sofra geldi. Sonra, ikinci beye bir lokma verdi. Ona da bir sofra geldi. Sonra üçüncü beye bir lokma verdi. Ona da bir sofra geldi. Sonra, çocuklarına birer parça verdi. Onlara da sofralar geldi. Her birimiz kendi sofrasından yemek yiyor, başkasının sofrasına el uzatmıyordu. Ve yemeğini yiyince sofrasından arta kalanı kendi evine (çadırına) götürüyordu. Yemeğimizi yedikten sonra, hükümdar bir gün ve bir gece önce yapılmış bal şerbeti istedi. Onlar buna sücûv⁸²⁰ diyorlar. O ve biz bundan birer kadeh içtik. Sonra ayağa kalkıp “Allah, Efendim Emîr el-Mü'minîn'e uzun ömürler versin. Bu, ona olan memnuniyetimin ifadesidir.” dedi. Onun ayağa kalkması üzerine sağındaki dört bey ve çocukları da ayağa kalktılar. Biz de

819 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a göre Avrupa Hunları*, s.48.49.

820 Sücûv, Sücû: Burada sarhoş edici bir içkiden ziyade bir nebîzden (şıradan) bahsedilmiş olmalıdır. Bal ve darı içkisi, hafifletilmiş kımız eski Müslüman Türkler tarafından nebîz gibi telâkki edilirdi. Hazreti Ömer de Suriyelilere bal sırası içmeye müsâade etmiştir. Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahâtname*sî, s.50, dip.79.

*ayağa kalktık. Hükümdar bu hareketi üç defa tekrarladı.
Sonra yanından ayrıldık.*⁸²¹

Görüldüğü üzere hem Priskos hem de İbn Fazlân'ın sofrada adabıyla ilgili verdiği bilgilerde, öncelikle hükümdara bir kadeh ile selam verilmesi esastır. Selamın ardından ziyafet hükümdarın içki ile veya et yemeğinden bir parça lokma yemesi suretiyle resmen başlamaktaydı. Aynı işlem kademeli olarak davetlilere de yapılmaktaydı. Bu usul gereğince ziyafet, kendisine verilen etten bir parça yiyen veya içkiden bir yudum alan konukların önlerine kişiye özel sofralar kurulması ile devam etmekteydi. Yemek esnasında aralıklı olarak ayağa kalkılmakta ve hükümdarın sağlığına kadeh kaldırma merasimi de yapılmaktaydı.⁸²² İşbu merasimde kişiye özel olarak kurulan bu küçük sofralara *tamgalık* denilmekteydi. Kaşgarlı'nın belirttiği üzere aslı *tamga.lig* yani *damgalı* olarak kabul edilen bu küçük sofralar; hükümdar ve davetlilere özel olduğunu belirtmek amacını taşımaktaydı. Bu sebeple ziyafetlerde davetlilere sunulan şarap ve yiyecekler ancak bir kişiye yetecek kadar olmaktadır. Daha sonra Türkler arasında yaygınlık kazanan bu usul uyarınca her küçük sofraya *tamgalık* denilmeye başlanmıştır.⁸²³

Kaşgarlı'ya göre Türk toplumunda misafirlere *üme* denilmekteydi. Ayrıca misafirlerin kutlu olduklarına da inanılmaktaydı. Bu sebepten bir kişinin misafirliğe gelmesi, ev sahibine büyük şeref vermekteydi. Bir bakıma gelen misafir vesilesiyle eve kut geldiği de düşünüldüğünden, *Üme kelse kut kelir. / "Sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir"*⁸²⁴ atasözü de söylenmekteydi. Ayrıca Kutadgu Bilig'de misafirlerin değeri ve onlara gösterilmesi gereken konukseverliğin önemi ifade edilmektedir:

821 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahâtnamesi*, s.49-50.

822 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a göre Avrupa Hunları*, s.48.49; Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahâtnamesi*, s.49-50.

823 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.229.

824 Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.44.

495. *yatıg yarlıkagıl içür bir yigü
ümeg edgü tutgil ay bilge bügü
Yabancıyı esirge, yedir içir ve;
İyi davran ey büyük bilge.*

496. *yatıg edgü tutsa yarur er közi
ümeg edgü tutsa yadıldı sözi
Yabancıya iyi davrananın parlar yüzü,
Misafire iyi davrananın yayılır ünü.*⁸²⁵

Dolayısıyla konukların memnun kalmaları için büyük özen gösterilmesi gerekiyordu. Misafirliğe gelen konuğun durumu ne kadar kötü olursa olsun, ev sahibinin ona yardım eli uzatması, toplumsal bir vazife olarak kabul olunurdu. Kaşgarlı, bu durum ile ilgili olarak şu öğütleri vermektedir:

*Kelse kalı yarlıg bolup yunçig üme,
Keldür anuk bolmı.ş aşig tutma uma*

“Sana hali perişan ve kederli bir misafir gelirse, ona hazır yemekleri çıkar.”⁸²⁶

*Kelse üme tüşürgil tınsun anıñ arukluk
Arpa saman yagutgil bulsun atı yarukluk*

“Sana misafir gelirse onu indir ki içeri al] dinlensin. Arpa ve saman yaklaştır ki, atı dinlenmenin ışığını bulsun, [rahatlasın.]”⁸²⁷

Misafirliğe gelen veya yolu Türk ülkesinden geçen insanların konuk oldukları evlere hediye bazında bir şeyler vermeleri gerekmektedir. Aksi halde hem devlet bürokrasisinde hem de toplumda, gelen konukların bu davranışları hoş karşılanmamakta ve yadırganmaktaydı. İbn Fazlân seyahati esnasında Türkler arasında bu duruma örnek teşkil edecek birkaç vakaya tanıklık etmişti. Kafile ile Oğuzların ülkesinden geçebilmeleri için, Oğuzların ileri gelenlerinden Küçük Yınâl (Yınâl el-Sağır)’ın iznini almaları gerekmektedir. Bu vesileyle Küçük Yınâl’a konuk olarak ona on dirhem değerinde bir Cürcan kaftanı, bir

825 Yusuf Has Hacib (a), *Kutadgu Bilig*, s.166-167; Yusuf Has Hacib (b), *Kutadgu Bilig*, s.57.

826 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti’t-Türk*, s.44.

827 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti’t-Türk*, s.331-332.

parça pay-baf kumaşı, birkaç somun, bir avuç kuru üzüm, yüz ceviz vererek, geçiş müsaadesini almışlardı. İbn Fazlân, Küçük Yınâl'ın bu hediyeleri aldıktan sonra onların önünde secde ettiğini ve bunun da Türklerin bir âdeti olduğunu ifade etmektedir. Bu âdet uyarınca Türklerde bir kişi bir başkasına iyilikte bulunduğu, iyilik görenin iyilik edene secde etmesi ve karşılık olarak ikramda bulunması icap etmekteydi. İbn Fazlân'ın ekibinin bu ikramına karşılık olarak Küçük Yınal da, “*Evlerim [çadırlarım] uzakta olmasa size koyun ve hediye getirirdim*” diyerek bu nezakete karşılık vermek istediğini söylemişti.⁸²⁸

Aynı esas Moğollarda da geçerliydi. Batılı elçiler olan Rubruk⁸²⁹ ve Carpini'ye⁸³⁰ Moğol hanlarının huzuruna çıkmadan önce onları takdim edecek olan bir memur tarafından herhangi bir hediye getirip getirmediği sorulmaştı. Hediye takdim etme bir saygı göstergesi olarak kabul edildiğinden, konuk olunan kişinin itibarına layık olacak değerinde bir şeyler verilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde bazı hoşnutsuzluklar ortaya çıkıyordu.⁸³¹

Tıpkı Moğollara seyahat eden Batılı seyyahlarda olduğu gibi, İbn Fazlân da seyahati esnasında Türk ülkelerinden geçebilmek için benzer bir uygulama yapmak durumunda kalmıştı. İbn Fazlân'ın seyahatnâmesine göre, herhangi bir Müslüman tüccarın, Oğuzların arasından misafir olabileceği bir dost edinmeden, İslam ülkesinden bu dostuna bir elbise ve karısına bir başörtüsü, bir miktar karabiber, darı, kuru üzüm ve ceviz gibi hediyeler götürmeden Oğuzların topraklarından geçmelerine asla izin verilmemektedir. Şayet Müslüman tüccar, bu şekilde Türk arkadaşının yanına gelirse, hoş karşılanmakta ve arkadaş da onun için kubbeli bir çadır kurarak, imkânı elverdiği nispette ona koyun takdim etmekteydi.⁸³² Aynı usul Moğollarda da geçerliydi. Güyük'ün sarayına ulaşan Carpini, kendisinin ifade

828 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.39.

829 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.44, 45.

830 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.131,147.

831 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.128; Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.45.

832 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.36-37.

ettiği üzere Moğolların örf ve âdetleri üzerine Güyük'ün emriyle kendilerine özel ikamet ve iâşe tahsis edilmişti.⁸³³

İbn Fazlân'ın belirttiğine göre, konuk tüccarlar yolculuklarına devam edecekleri zaman, yola tahammül edemeyecek hayvanlarını Türk arkadaşlarının yanında bırakabiliyordu. Verdiklerine karşılık olarak, Türk dostlarının hayvanlarından ve mallarından ihtiyaçları kadarını temin edebilmekteydiler.⁸³⁴ Kervan dönüş esnasında tekrar Türk topraklarından geçerken, işbu Türk, arkadaşı tüccara zamanında ödünç olarak verdiklerini geri alabilmek için kervanı durdururdu. Çünkü arkadaşı olan tüccarın, seyahatinin dönüşünde borç aldığı malları ve hayvanları tekrar kendisine geri iade etmesi gerekiyordu. Bu sebepten kervanda tüccar arkadaşını soruşturarak, onu arama hakkına sahipti. Şayet arkadaşı bir şekilde öldüyse veya firar ettiyse verdiği meblağ kadarını kendisinin belirlediği bir başka tüccardan temin ederdi. İşbu tüccara gerekçe olarak da, “O, *senin amcanın oğlu [yakının]. Onun borcunu senin ödemen en münasibidir*”, ya da “O da *senin gibi Müslümandı. Sen bu miktarı ondan al*” gibi sözler söyleyerek, tazminatı ödemesi için neden bu taciri arkadaşının kefil olarak seçtiğini izah etmekteydi. İbn Fazlân, böyle bir mağduriyete maruz kalan bir Türk'ün, mallarını geri alırken sergilediği dürüst ve ahlaklı davranışını; “Bir zerre fazlasız, ölen tacire verdiği kadar, bu tâcirin paralarından alır. Aynı şekilde, bu tâcirin develerinden ve hayvanlarından, verdiği miktar kadarını da alırdı.” şeklinde hayranlıkla anlatmaktadır.⁸³⁵

Elbette misafirlerine iyi muamele gösterenler olduğu gibi aynı konukseverliği göstermeyen, ketum ve cimri olan insanlar, hemen her toplumda olduğu üzere Eski Türklerde de mevcuttu. Genel olarak Eski Türk toplumunda pek sevilmeyen insan tipine giren bu kimselere, Argu lehçesinde *kız kişi* yani cimri insan denilmekte olup; “*Kız kişi sâwı yörıglı bolma.s. / “Cimrinin şöhreti yaygın olmaz, yayılmadan kalır.” Atasözüyle tanımlanmaktaydı-*

833 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.138.

834 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.37.

835 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.37-38.

lar.⁸³⁶ Bu duruma istinaden Kaşgarlı'da bir baba oğluna, cimri olmanın iyi bir ad sahibi olmaya mâni olduğunu söylemektedir:

*Bakmas bodun sewügsüz / Yüzü asık, iğrenç cimriye,
Yudkı yuğı saranka / İnsanlar iyi bakmaz.
Kazgan olıç tüzünlük / Ey oğul, yumuşak huy edin ki,
Kalsun çawuñ yarınka / Adın yarına kalsın.*⁸³⁷

Bir ailenin belki de sosyal hayatındaki en önemli vazifesi, gelen konuklarına iyi davranmak ve görgü kurallarına uymaktır. Toplumda yer alan her şahıs, çocuk yaşta ebeveynleri tarafından nasihatler ile telkin edilerek görgü kurallarını öğrenmektedir. Bir bakıma toplumun ahlakî terbiyesi, aileden alınan dersler neticesinde meydana gelmektedir:

*Algı.l öğüt mindi.n ogu.l erdem ti.le
Bo.yda ulug bilge bolup bilgi.ñ üle*
“Ey oğlum, benden öğüt al ve terbiyeye talip ol ki, kavmin büyüğü olasın ve onlara hikmet ve terbiye dağıtasın.”⁸³⁸

*Eştıp ata ana.ñnın sawlarını kadırma
Neñ kop bulup küwezlik kılıp yana kuturma*
“Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme. Bol mal bulursan da küstahlaşma; kibir ve şımarıklığa kapılma ve haddini aşma.”⁸³⁹

Misafir olmanın da belirli bir adabı olmakta ve gelen konunun bu adaba ve usule göre davranması gerekmektedir. Özellikle dış uluslardan gelen yabancı elçiler, hükümdarın otağına hemen kabul edilmemektedir. Yabancı elçilerin gerek konumları gerekte toplum kurallarını bilmemesi ve bu sebepten kolayca hata yapmaları nedeniyle, toplumda saf olmayana karşı bir korku duyulmaktaydı. Bu sebepten topluma yabancı insanlardan olası bir kara büyü, zehirlenme⁸⁴⁰ ve hastalık bulaşma tehlikesi karşısında duyulan çekingenlik, devamlı olarak arınma işlemlerini gerekli kılmaktaydı. En azından yas tutan

836 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.142.

837 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.306.

838 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.24.

839 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânu Lugâti't-Türk*, s.222.

840 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (124-1247)*, s.50.

kimselerin, mezarlıktan gelenlerin ve kampa giren yolcuların veya eşyaların da arındırılmasını gerektirmektedir.⁸⁴¹

Orta-Asya ateş kültünün, Zerdüştlük ile bir etkileşimi varmış gibi görünse de, bu doğru değildir. Çünkü her ikisi arasında sadece dış görünüş itibarıyla bir benzerlik söz konusu olmaktadır. İran'da mukaddes ateşe yaklaşan mōbedân (din adamları), nefesleri ateşi kirletmesin diye yüzlerini bir vualle örtmekteydiler. Türkler ise ateşin kötü ruhları kovduğuna inanmaktadırlar. Gumilëv'a göre buradaki esas fark, İran'da ateşe tapılması, Türkler de ise büyü unsuru olarak kullanılmasıdır.⁸⁴² Ateşin büyü ile alakalı olduğunu düşünen Gumilëv, aynı zamanda bunun bir dinî inanış olmadığı konusundaki tespitinde de bir noktaya kadar haklıdır. Ateşin gücüne olan inanç, bir büyüden ziyade kaynaklarında geçtiği üzere sadece kötü niyet, zehir ve olası hastalıkları arındırmasından ibarettir. Bu sebepten Gumilëv'un bu ritüelin bir çeşit büyü olduğu konusundaki düşüncesine katılmak mümkün değildir. Burada ateşin, herhangi bir şeyi efsunlaması değil, bir arındırıcı unsur olarak kullanılması söz konusu olmaktadır. Carpini'nin de izah ettiği üzere eşyaların ve hatta yıldırım çarpması sonucunda kirlendiği düşünülen insanların ateş ile temizlenmesi bu savı desteklemektedir:

... ateşin herşeyi temizlediğine inanırlar. Kendilerine elçiler, soylu kişiler veya diğerleri gelip hediyeler getirdiğinde, hem bu gelenlerin ve hem de eşyalarının temizlenmesi için, iki ateş arasından geçirirler ve bu suretle büyü, zehir ve diğer musibetlerden korunduklarına inanırlar. Bu ülkede sık sık görüldüğü gibi, yıldırım çarpması sonucu hayvanlar veya insanlar öldüğünde veya başlarına bu tarzda başka bir felâket geldiğinde, inanışlarına göre kirlendiklerini, günahkâr ve belâya uğramış olduklarını düşünerek, aynı şekilde kamın liderliğinde temizlenme ayinleri yaparlar. Diyebiliriz ki, bütün ümitlerini bağladıkları böyle bir ayinden sonra, bu yolla kötülüklerden kurtulduklarına inanırlar.⁸⁴³

841 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.233.

842 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.114-115.

843 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (124-1247)*, s.50.

Alban Tarihi'nde, Kafkasya Hunlarının kutsal kabul ettiği ve çevresinde bayram varî çeşitli şenlikler düzenledikleri, devasa bir meşe ağacından söz edilmektedir. Hunların bu meşe ağacı sayesinde çeşitli salgın hastalıklardan ve doğal felaketlerden korunduklarına dair bir inanca sahip oldukları ifade edilmektedir. Özellikle doğal olaylar konusunda aşırı yağışları azalttığı, gök gürültüsü ve yıldırımlardan sakındıkları belirtilmektedir. Ancak Hunlar arasında misyonerlik faaliyetleri yapan İsrail adında bir piskopos, Hıristiyanlığı henüz kabul ettirdiği Alp İlutuer adlı bir Hun beyinin aklını çelerek, ona bu devasa meşe ağacını kestirtmişti.⁸⁴⁴ Bunun üzerine Hunların din adamları, yukarıda sıralanan felaketlerden artık korunamayacaklarına dair büyük bir endişeye kapılmış ve beylerine, “*Biz sırf bunun (meşe ağacının) vasıtasıyla yağışları kestiriyor, göklerin gürültüsünü ve yıldırımlarını sakinleştiriyorduk...*” şeklinde bir takım sözler söyleyerek, sitem etmişlerdi.⁸⁴⁵

Otağın veya bir şeyin, yakınına yıldırım düşmesi sonucunda kirlendiği düşüncesi Bulgarlarda da mevcuttur. Ancak İbn Fazlân'ın belirttiği üzere, yıldırım düşen çadıra, insana, eşyaya veya diğer şeylere kimse yaklaşmamaktadır. Bulgarlara göre, “*Bu ev sakinleri Allah'ın gazabına uğramış kimselerdir*” denilerek kendi hallerine bırakılmaktaydı.⁸⁴⁶ Ancak İbn Fazlân seyahati esnasında karşılaştığı Türk boyları hakkında verdiği bilgiler arasında, MS VI. yüzyılda Batı Kök Türklerinde ve XIII. yüzyılda Moğollarda mevcut olduğu bilinen ateş ile temizleme uygulamasının yapıp yapılmadığına dair herhangi bir ifade yer almamaktadır.

Eski Türk toplumunda ateş, hava ve su kutsal sayılmakta olup, büyük saygı duyulmaktaydı. Ancak bu elementlere yönelik herhangi bir tapınma söz konusu değildi.⁸⁴⁷ Sadece ateşin her şeyi

844 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.244-245.

845 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.246.

846 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.59.

847 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.299, 313; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.233.

temizleyen bir arındırıcı gücü olduğuna inanılmaktaydı.⁸⁴⁸ Dış ülkelerden gelen elçilik heyetlerinin hükümdarların huzuruna iştirak edebilmeleri için öncelikle bir takım temizlik uygulamasından geçmelerinin gerektiğini belirtmiştik. İşbu temizlenme uygulaması Eski Türk toplumunda ve Moğollarda mevcuttu ve her ikisinde uygulanan usul aynı olup, önce saflığından kuşku-lanılan her şeyin kor halindeki iki ateş arasından geçirilmesi, sonrada ocağın çevresinde döndürülmesi ve söz konusu kişi-nin de ateşin üstünden atlamasını gerektirmektedir.⁸⁴⁹ Batı Kök Türklerin lideri İstemi Yabgu'ya Doğu Roma'dan gelen elçi Zemarkhos hakkında bilgi veren Menandros, bu ateş ile arınma törenini ayrıntılı olarak izah etmektedir:

*... Daha sonra tütsü ağacının dallarından bir ateş yaktilar, ziller ve davullar ile gürültü çıkararak İskit dillerinde bazı haşin sözler söylediler, alevlerle çatırdayan tütsü dallarını yüklerinin üzerinden geçirdiler ve cinnete düşüp deli adamlar gibi davranarak kötü ruhları uzaklaştırdıklarını düşündüler. Bu şekilde bazı adamların şeytana karşı engelleyici ve koruyucu oldukları düşünüüyordu. Düşündükleri gibi şeytanları uzaklaştırmca ve Zemarkhos'un kendisini ateşe yaklaştırdıklarında, bu sayede kendilerini de temizlediklerini düşündüler.*⁸⁵⁰

Zemarkhos, ateşle tamamen temizlendikten sonra ancak yabgunun huzuruna kabul edilmişti.⁸⁵¹ Menandros'un naklettiği bilgilerin hemen hemen aynısını söyleyen Carpini, Batu'nun huzuruna çıkmadan önce muhafızların isteği ile iki ateş arasından geçmek zorunda kalmıştı:

*Korkmadan yürüyün, biz sizin bu iki ateş arasından geçmenizi istiyoruz, çünkü eğer efendimize karşı aklınızda kötülükler varsa veya beraberinizde zehir taşıyorsanız, bu ateş bütün kötülükleri yok edecektir.*⁸⁵²

848 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.50.

849 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.233.

850 Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.58; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.114.

851 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.114.

852 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.131.

Ayrıca Batu Han'a tabi olmaya gelen Rus Knezlerinden Mikhael⁸⁵³, Papa tarafından Güyük Han'a elçilik vazifesiyle gönderilen Andreas von Longjumeau⁸⁵⁴ ve İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a gelen Mısırlı elçilik heyeti⁸⁵⁵ yine iki ateş arasından geçirilmek suretiyle arındırılmışlardı. Hükümdarın huzuruna çıkıldığında ise üç kere diz çökmeleri, kapı eşiğine kesinlikle basılmaması ve izin verilmediği takdirde konuşulmaması gerekiyordu.⁸⁵⁶ İstemi Yabgu'nun düzenlediği ziyafette, Sasânîleri Roma elçisi Zemarkhos'a şikâyet ettiği esnada, Sasânî elçisinin söz hakkı verilmeden konuşması şaşkınlık yaratmıştı. Zemarkhos olayı anlatırken Sasânî elçisinin bu geleneği bozduğunu şu şekilde söylemektedir:

*bu tür ortamlarda hâkim gelen susma geleneğini bozdu ve hızlı bir şekilde karşı çıkarak İstemi'nin suçlamalarını cesur bir biçimde yalanladı. Orada bulunanlar, elçinin geleneği terk edip ölçüsüz ifadelerde bulunmasını ve öfkesinin ölçüsüzlüğünü görünce şaşkına döndüler. Sasânî elçisinin söz verilmediği halde konuşması şaşkınlığa uğratmıştı.*⁸⁵⁷

Dolayısıyla Moğollarda daha net olarak bilinen bu geleneğin daha eski zamanda Türk toplumunda da mevcut olduğu görülmektedir. İbn Fazlân'ın seyahatnamesinde Hazar ve Bulgarların toplum yapısı hakkında naklettiği bilgilerde, hükümdar atı ile gezintisi esnasında, eğer bu hükümdar Hazar kağanı ise, onu gören halkın başlıklarını çıkararak o geçene kadar secdeye yatması,⁸⁵⁸ Bulgar ilteberi ise ayakta selamladığı belirtilmektedir.⁸⁵⁹ Hazar Kağanı doğrudan doğruya sarayına gelenler ile görüşmez, gerekli talimatları ve görüşmeleri şad yapardı.⁸⁶⁰ Bulgar hükümdarı şayet otağındaysa, huzuruna iştirak eden konukla-

853 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.46.

854 Spuler, *İran Moğolları*, s.193.

855 Spuler, *İran Moğolları*, s.194.

856 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (124-1247), s.131-132, 150.

857 Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler* s.56.

858 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.82.

859 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.59.

860 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.81.

rın, başlıklarını çıkararak diz çökmeleri ve huzurundan çıkana kadarda başlıklarını saklamaları gerekirdi.⁸⁶¹

Yas ve Yoğ Törenleri

Eski Türklerin tarihinin kayıt edilmeye başladığı en erken devirlerden itibaren münferit ulusların tarihçileri tarafından yazılan vesikalarda yer tutan en ayrıntılı bilgiler, cenaze törenleri olmuştur. Bu kayıtlarda Eski Türk ve Moğol toplumunun cenaze törenleri ve bu törenlerde uygulanan usullerin, kısmen birbirleri ile bir benzerlik taşıdığı dikkat çekmektedir. Ancak bu usuller, Avrasya bozkır göçebeleri içerisinde bazı farklı uygulamaları da barındırmaktadır.

Bozkırda savaş meydanında ölüm, bir kader olarak kabul edilirdi. Got asıllı Romalı tarihçi Jordanes'in kayıtlarında yer alan Katalan meydan savaşının hemen öncesinde Hunların lideri Attila'nın sarf ettiği, "*Ömrü olana hiçbir ok saplanmaz, oysa vakti gelenin günleri barışta bile sayılıdır*"⁸⁶² sözleri, belki de kadere olan inancın bir göstergesidir. Eski Türklerde savaş esnasında ölüm, ayrıcalıklı bir ölüm olarak kabul edilmektedir. Çin kaynaklarının aktardığına göre Eski Türkler, "*Savaşta ölmeyi bir onur, ömrün bir hastalıkla sona ermesini ise aşağılama olarak kabul etmektedirler*"⁸⁶³ Mücadele esnasında hayatını kaybeden bir savaşçıdan arta kalanlar, silah arkadaşları aracılığıyla en uzak bölgelerden dahi vatanına geri getirilirdi. Hatta Hsiung-nu'larda cenazeyi arabaya yükleyip getiren kişiye, ölen savaşçının sahip olduğu malları verilmekteydi.⁸⁶⁴ Bazı durumlarda geri getirilemez ise, cenazenin tamamı olmasa da, uygulanan özel bir yöntem ile sadece kemikleri getirilir ve onun kahramanlıklarını anlatan bir matem yazıtı (şiiri) ya da tasvirler ile anma töreni eşliğinde mezarına yerleştirilirdi.⁸⁶⁵ Kırgızların

861 Şeşen, *İbn Fâzlan Seyahatnâmesi*, s.58.

862 Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.66.

863 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.64; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.93.

864 Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.76.

865 İnan, "Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Husuiyetleri", s.209; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.92-93.

Manas Destanı'nda Kökötöy Han'ın vasiyeti usulünce böyle bir işlemin yapıldığı anlatılmaktadır:

*Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kırmızı yıka yınız. Etlerimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyrınız. Bana zırhımı giydiriniz... Başımı doğuya koyunuz, mezarıma gelecek olan kadınlara kumaşlar dağıtınız. Kara Sart, türbemi yapsın, kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyla terbiye-lesin... Aşımı veriniz...*⁸⁶⁶

Gerçekleştirilen merasim, bir savaşçının öbür dünyada hiçbir şeyinin eksik olmaması için, bu dünyadaki hizmetlerinin karşılığı olarak yapılmaktadır.⁸⁶⁷ Eski Türk toplumunda belki de en büyük endişe, insanoğlunun en eziyetli kusuru olan, hastalık ve yaşlılık nedeniyle yaklaşan doğal ölümden duyulmaktaydı.⁸⁶⁸

Göçebe toplumuna mensup bir kişi, ölümcül bir hastalığa yakalandığı zaman, çadırının önüne kara keçeyle sarılı bir mızrak dikilmekteydi.⁸⁶⁹ Eğer bu kimse fakir veya köle ise, tıpkı Oğuzların böyle kişileri sahraya atıp gitmelerinde olduğu gibi, kişi bir başına ölüme terk edilirdi.⁸⁷⁰ Şayet bu bir soylu ise, bazı ayrıcalıklar tanınarak, yanına cariyeleri, köleleri veya aile fertlerinin girmesine izin verilir; fakat onların hâricinde, yani hastaya bakandan başka çadıra hiç kimsenin girmesine izin verilmezdi.⁸⁷¹ Hastanın çadırı diğer evlerden uzakta kurulur; söz konusu kişi ölünceye veya iyi oluncaya kadar çadırdaki bırakılırdı.⁸⁷² Elbette bu çadır, ölenin hayattayken sahip olduğu çadırı değil, genellikle cenaze törenleri için kullanılan bir çadır ya da bu vesileyle kurulan özel bir yer idi.⁸⁷³ Hasta artık son nefesini vermekte ise, hemen hemen bütün akrabalarının onu terk et-

866 İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", s.232-233; İnan, "Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri", s.209.

867 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.92-93.

868 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.93.

869 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s.50-51; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.26.

870 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.40.

871 D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.26; Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.40.

872 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s.50-51.

873 Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.240.

mesi icap ederdi. Çünkü Moğol toplumundan bilindiği üzere, böyle bir hastanın ölümünde yanında kalan kişi veya kişilerin, hükümdarın otağına belirlenen süreden evvel girmelerine katiyen müsaade edilmemektedir.⁸⁷⁴

Ölen insanların cesedi her zaman kirli görülüyor ve tehlikeli kabul ediliyordu. Bu nedenle doğrudan temastan kaçınılmaya çalışılmaktaydı.⁸⁷⁵ Ölen kişiye olan sevgi ve üzüntüye rağmen bu korkunun altında iki temel sebep yatmaktadır. Birincisi, ölüye fiziksel temasta bulunmak veya yanında olmak suretiyle ölümün hayatta olan bir kimseyi de yanında götürebileceği, diğeri de ölen kişinin ölümü bir bulaşıcı hastalık gibi kişilere bulaştırarak onlar aracılığıyla topluma yayabileceği tehlikesine olan inançtır.⁸⁷⁶ Bu nedenle ölü ile temasta bulunanlar; ateş, su ve tütsüler ile temizlenme yöntemleriyle, ölümden ve ölülerden gelebilecek tehlikelerden korunabilmektedir.⁸⁷⁷

Söz konusu arınma işlemi uyarınca, yıldırım çarpması gibi doğal felaketler sonucunda bir kişinin ölümüne neden olan bazı özel durumlarda, ölen kişinin çadırında oturan akrabaları, orada bulunan diğer kimseler ve eşyalar, ateşle temizlenme işleminden geçmek zorundaydı. Aksi halde bu korkudan kaynaklı olarak, ölen kişinin geride miras bıraktığı çadırı, yatağı, arabası, keçeden örtüleri ve diğer özel eşyaları bir nevi kirlenmiş olduğundan, artık onları herhangi bir kimse ne alabilir, ne de dokunmaya cesaret edebilirdi.⁸⁷⁸ Bu sebepten işbu usul uyarınca iki küme ateş yakılarak yanlarına iki tane mızrak dikilir ve bu iki mızrağın uçları ip ile bağlanılırdı. İbn Fazlân, Oğuzların bu iplere Bağdat kumaşından yapılmış putları taktığını ifade etse de,⁸⁷⁹ muhtemelen bunlar koruyucu muska varî birer tıl-

874 Moğollarda böyle bir durumda olan kişinin, senenin 9. ayına kadar hükümdarın otağına girmesine izin verilmemektedir. Bkz. Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi* (1245-1247), s.50-51.

875 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.138.

876 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.136-137.

877 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.143.

878 Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi* (1245-1247), s.55.

879 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.59; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.26.

sım olmalıydı. Ateşlerin arasından ve ipin altından işbu tehdit içeren insanlar, hayvanlar, çadırlar ve diğer tüm eşyalar geçirilirdi. Ateşlerin sağında ve solunda iki yaşlı kadının durarak ve aradan geçenlere su serperek bir takım duaları okuması gerekiyordu. Bu törenlerde bazı arabalar hasara uğrar ve arabaların üzerinden yere bir şey düşerse, bunlar ayinleri düzenleyenlere bırakılırdı. Dolayısıyla ateşten geçme işlemi neticesinde, söz konusu kişiler ve eşyalar temizlenmiş kabul ediliyordu.⁸⁸⁰ *Alban Tarihi*'nde Kafkasya'da yaşayan Hunların kutsal bir meşe ağacına hürmet ettikleri ve bu meşe ağacının Hunları birçok felaketten koruduğu söylenmektedir. Özellikle Hunlar bu meşe ağacı için, “sırf bunun vasıtasıyla yağışları kestiriyor, göklerin gü-rültüsünü ve yıldırımlarını sakinleştiriyorduk” şeklinde bir açıklama yapmaktaydılar. Bir bakıma bu meşe ağacı, yıldırımların düşmesi gibi doğal felaketler ve salgın hastalıklara karşı koruyucu bir tılsım vazifesi görmekteydi.⁸⁸¹ İbn Fazlân İtil Bulgar toplumunun, hastalık sonucunda hayatını kaybedenlerini tıpkı Müslümanların ve Harezmlilerin yaptıkları gibi yıkadıklarını belirtmektedir.⁸⁸² Bu uygulamanın suyun kıt olduğu kurak bozkır ve ırmaksız dağların yer aldığı bir coğrafyada yaşayan Eski Türklerde ne derece geçerli olduğu kesin değildir.⁸⁸³ Çünkü İbn Fazlân'ın haricinde, Eski Türklerin cenazeyi su ile yıkadıklarına dair diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Çünkü su, eski Avrasya göçebeleri tarafından kutsal kabul edilmekte ve kirletilmesi kesinlikle yasak olan bir doğal kaynaktı.⁸⁸⁴ Bu sebepten cenazeler, su ile yıkanması yerine tıpkı Han Kökötöy'ün vasiyetinde olduğu üzere, kırmızı ile yıkanıyor olabılırdı.⁸⁸⁵ Fakat *Manas Destanı* haricinde bir başka örneğe tesadüf edilmemektedir.

880 Ayan, *Plano Carpinî'nin Moğolistan Seyahatnâmesi* (1245-1247), s.55; Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.59; Dohsson, *Moğol Tarihi*, s.26.

881 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.245-246.

882 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.66.

883 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.171.

884 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.143-144.

885 İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri”, s.209.

Defin işleminden önce özellikle soylu kişiler, çadırın ortasına konulmuş bir taht üstüne oturtulur, önüne de sahan et ve bir tas kısrak sütün yer aldığı bir sofra eşliğinde halka teşhir edilirdi.⁸⁸⁶ Ölen kişinin aile fertlerinden her biri öncelikle birer koyun ve at kesmeleri ve bu kurban etlerini çadırın önüne koymaları, sonra da atlarına binerek, çadırın çevresinde yedi kez dönmeleri ile mükellefti.⁸⁸⁷ *DLT*'de kurban etmek amacıyla kesilen hayvana, *yağış/yağış*⁸⁸⁸ veya *ıdhuk/ıduk*⁸⁸⁹ denilmektedir.⁸⁹⁰ Çadırın önüne geldiklerinde gelenek usulünce erkekler saçlarını keser ve bıçakla yüzlerine derin yaralar açarlardı. Bu vesileyle açılan yaralardan dökülen kanla gözyaşı birbirine karışmaktaydı.⁸⁹¹ Saç örgülerinin açılması ve saçların kesilmesi en yaygın yas âdetlerinden biri olarak görülmektedir.⁸⁹² Herodot'un İskitlerin cenaze törenleri ile ilgili sunduğu bilgilerde, "*Bir kulaklarının memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, kollarının etini çizerler, alınlarını ve burunlarını yırtarlar, sol ellerine ok sapları*" şeklinde yas tuttuklarını söylemektedir.⁸⁹³

Cenazenin defnedilmesi için belirli bir süre çadırda muhafaza edilmesi gerekmektedir.⁸⁹⁴ Bir dizi işlemten sonra sadece kemiklere indirgenerek hafif örtülü bir şekilde birkaç gün, bir ay, bir yıl ya da daha uzun bir süre bekletilirlerdi.⁸⁹⁵ Örneğin MS III. yüzyıl öncesi Kırgızların aralarından biri öldüğü za-

886 D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.26-27, 153. Kırgızlar ise, ölen kişinin çadırının etrafında 3 kere dönmekteydiler. Bkz. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.69.

887 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22, 64; Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, s.117-118; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.26.

888 Yağış/Yağış: *DLT*'de kelime anlamı olarak, putlara kesilen kurban şeklinde geçmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmud (b), *Düvânü Lûgat-it-Türk*, cilt III, s.10.

889 *Idhuk/Iduk*: kutlu ve mübarek olan; aslında sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak yünü kırılmayan, sütü sağılmayan, yük vurulmayarak başıboş bırakılıp salıverilen her hayvana bu ad verilir. Bkz. Kâşgarlı Mahmud (b), *Düvânü Lûgat-it-Türk*, cilt I, s. 65.

890 Üren, "Türkler'de At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri", s.66.

891 Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, s.117-118; Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.255; Harva, *Altay Panteonu*, s.239.

892 Harva, *Altay Panteonu*, s.239.

893 Herodotos, *Tarih*, s.322-323.

894 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.255.

895 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.188.

man, önce onu yakar ve ardından kalan kemiklerini toplar; bu kemikleri 1 sene muhafaza ettikten sonra da gömerlerdi.⁸⁹⁶

Eski Türklerde cenazenin üstünün örtülmesi, yani kefe-ne sarılması usulü de vardı. Kâşgarlı, ölü beylerin ve hanların üzerine örtülen bir kumaş olarak *eşük*⁸⁹⁷ kelimesini vermektedir. Bu kelime *Minusinsk Yazıtı*'nda da bulunmaktadır. Bir ölü, "*Arkadaşlarım beni kefen içinde gömdünüz*" şeklinde seslenmektedir. L. Bazin, *esük* kelimesini *Orhun Yazıtları*'nda ilk okuyan olmuştur. Yazıtta geçen kısmın tercümesinde "*cenaze kefenini getirdi ve onu dikti*" şeklinde geçmektedir. Bazen ölüye özenle en güzel elbiselerini giydirebilirler, kemer ile yayı beline sararlardı.⁸⁹⁸

Genellikle ilkbaharda veyahut yazın vefat edenleri, ağaçların yapraklarının sarardığı ve döküldüğü sonbaharda, sonbahar ve kışın vefat edenleri de tam aksi şekilde doğanın yeşerdiği ilkbahar aylarında defnedilmesi âdettir.⁸⁹⁹ MS 731 yılının Mart ayında vefat eden Köl Tigin'in defin merasimi, ancak Ekim ayında gerçekleştirilmişti.⁹⁰⁰ Bu süre zarfında Köl Tigin'in cesedi normal şartlarda çürüyeceğinden, İskitlerin yaptığı gibi cenazesi üzerinde herhangi bir mumyalama işleminin yapıp yapılmadığına dâir kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak cesedin bu denli uzun süre bekletilmesinden, muhtemel olarak bir işleme tâbi tutulduğu sonucuna varabiliriz. Tıpkı İskitlerin cenazeyi gömmeden önce bekletebilmek için bir takım işlemlere tâbi tutmalarında olduğu gibi, işbu bilginin sonraki kuşak Türkleri tarafından da biliniyor olması yüksek bir ihtimal dâhilindedir. Herodot, İskitlerin cenazeleri üzerinde uyguladıkları yöntemde gerekli malzemeleri kaydederek, bu işlemi şu şekilde anlatmaktaydı:

896 Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.69.

897 Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.241; Kâşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lugâtî't-Türk*, s.34; Kâşgarlı Mahmud (a), *Divan-ü Lügat-it-Türk*, s.180.

898 Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.241; Schiltberger, *Türklerin ve Tatarların Arasında*, s.91-94.

899 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22; Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.67, 256.

900 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.67.

*Gövde mumla kaplanmıştı; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş sapar-
na ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiş-
tir.*⁹⁰¹

Aynı şekilde Herodot, gömme işleminden bir sene sonra tekrar at ve insan kurbanı yapıldığını bildirirken, cesetlerin hazırlanışı hakkında şu bilgileri de ilave etmektedir:

*Aradan bir yıl geçtikten sonra tekrar toplanır ve kurgan-
nı daha yükseltirler. Kralın hizmetkârlarından en çok
hizmet etmiş olanlar seçilir; bunlardan ve en güzel at-
larından ellişer tanesi boğulur. Bağıruları çıkartılır, içleri
temizlenir, saman doldurularak dikilir...*⁹⁰²

Grakov'a göre, Herodot'un tarihinde anlatılanların çoğu ile İskit kral kurganlarında yapılan kazılarda arkeologların elde ettiği sonuçlar, aralarında bazı farklılıklara karşın, çoğunlukla örtüşmektedir.⁹⁰³ Ancak atlardan ziyade bu kadar çok insanın kurban edilip edilmediği, Avrasya göçebeleri hakkındaki sonraki dönemlerde verilen bilgilere kıyasla rakamın biraz abartılmış olması muhtemeldir. Kafesoğlu, bu denli büyük rakamları abartılı ve kaynakları yazan müelliflerin bunu zorlama ile yaptıklarını söyleyerek, Eski Türkler'in cenazelerinde insanları kurban ettikleri görüşünü kabul etmemektedir. Ona göre bu uygulama Moğol ve İndo-Germen kavimlerinde mevcut olup; Eski Türkler bunun yerine kurganlarının etrafına, ölen kişinin hayatta iken savaşta öldürdüğü kadar insanı temsil eden bal-
balları dikiyorlardı.⁹⁰⁴ Eberhard, Türkler arasında insan kurbanının olmadığı düşüncesinde olup, bu hususta aynı fikirde olan Ögel'de, tıpkı Kafesoğlu gibi bu uygulamanın bir Moğol geleneği olduğu görüşündedir.⁹⁰⁵ Aksi yönde bir görüşte olan Şeşen ise, eski kavimler de mevcut olan insan kurban etme geleneğinin, Türkler arasında da rastlandığını ifade etmektedir.

901 Herodotos, *Tarih*, s.322-323.

902 Grakov, *İskitler*, s.141.

903 Grakov, *İskitler*, s.140-141.

904 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.292-293.

905 Üren, "Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri", s.67.

Özellikle Ak Hun (Eftalit), Kök Türk ve Hazarlarda bu âdetin mevcut olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰⁶ Bundan başka insan kurbanına sözlü edebî eserler arasında Başkurtların ünlü *Ural Batır Destanı*’nda da görülmekte olup, destanda yer alan kağan, yılda bir defa insan kurban ettirmektedir.⁹⁰⁷ *Dede Korkut Kitabı*’nın Tepe Göz hikâyesinde Oğuzlar, söz konusu devin gazabından sakınmak için ona günde iki insan ile beş yüz koyun vermekteydiler. Bir bakıma Tepe Göz’ün yemesi için hergün aralarından iki kişiyi kurban olarak göndermekteydiler.⁹⁰⁸ Münferit kaynaklarda yer alan kayıtlara istinaden, belki tam olarak bir kurban anlamını ihtiva etmese de, soylu kimselerin cenazelerinde ona eşlik etmesi için insanların kurban edildikleri ve yahut gönüllü olarak intihar ettikleri, yine de yadsınamaz bir gerçek olarak önümüzde durmaktadır. Böyle bir gönüllülüğe dair bilgileri Pers Savaşları kitabında yer veren Prokopius; Ak Hunlar da bir liderler öldüğünde yakın adamlarının da onunla beraber canlı olarak mezara girdiklerini ve bunun onlarda bir gelenek olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰⁹

Eski Türk toplumu ile ilgili bilgilerin yer aldığı kaynakların kimisinde cenazelerin yakıldığı ve küllerin gömüldüğüne dair bilgiler yer almaktadır.⁹¹⁰ Cesetlerin yakılma işlemi muhtemel olarak daha erken dönemlerden kalan bir anlayışın kalıntısı olmalıydı. Fakat bu uygulama daha sonra terk edilmeye başlanarak, cenazenin belirli işlemlerden geçtikten sonra defnetmeye bırakmıştır. Kök Türkler ile ilgili Çin kroniklerinde yer alan bilgilerde bu değişim dikkatlerden kaçmamıştı. Özellikle T’ang imparatoru T’ai-tsung bununla ilgili olarak “*Eskiden ölü yakmak T’u-küe’lerde âdetti, ama şimdi (!) onları gömüyor ve mezar tepeleri yapıyorlar*” şeklinde söz etmişti. Mau-Tsai, bunun sebebinin Türklere Çinlilerden veya T’ie-le (Töles) gibi gö-

906 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.128.

907 Üren, “Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut’taki İzleri”, s.67.

908 Tezcan - Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s.148.

909 Prokopius, *History of Wars I&II - The Persian War*, s.9

910 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.596.

çebe boyların etkisinden kaynaklı olduğunu düşünmektedir.⁹¹¹ Cenazenin yakma işlemi belli ki hemen terk edilmemişti ve Kök Türk iktidarının nihayete ermesinden neredeyse 300 sene sonra dâhi muhtelif Türk boylarında uygulanmaya devam etmiştir. Bunlar arasında Ebü'l-Fidâ'nın *Takvimü'l-Buldan* adlı coğrafya kitabında yer alan Peçenek bahislerinde, onların ölümlerini yaktıklarından söz etmekte ve hatta şu ifadeleri kullanmaktadır: “Peçenekler Türklerden bir kavim olup kendi ölümlerini yakarlar, yanlarına düşen kişileri de yakarlar.”⁹¹² Benzer bir bilgiyi Mervezî; Kırgızlar için söylemektedir.⁹¹³ Kırgızlar ile ilgili bilgi veren diğer kaynaklar, onların cenazelerini yaktıklarını doğrulamaktadır.⁹¹⁴ XI. Yüzyıl İslam coğrafyacılarından olan Gerdizî’de; “Kırgızlar, Hintliler gibi ölümlerini yakarlar ve (onlara göre) ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur. Ateş, ölüyü de kirlerinden ve günahlarından temizler”⁹¹⁵ demektedir. Ancak mevcut kaynaklar Kırgızların ölümlerini yaktıklarını bildirilmek ile beraber, Mervezî onların daha sonra bunu terk ettiklerini ifade etmektedir:

*Kırgızların âdetlerinden biri de ölümlerini yakmalarıdır. Onlar ateşin ölümleri temizlediğini ve günahlardan arıttığını sanırlar. Bu yakma âdeti onlar arasında eskiden vardı. Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölümlerini gömmeye başladılar.*⁹¹⁶

Gerek yakılmak suretiyle küllerin toplanması, gerekse cesedin bir takım işlemlere tabi tutularak bekletilmesi olsun, her iki durumda da cenaze ilkbahar veya sonbahar aylarında belirlenen bir günde defnedilmektedir.⁹¹⁷ Çin kaynaklarında söz konusu bekleme süresinin ardından cenazenin defin töreni hakkında şu bilgiler verilmektedir:

911 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.596-597.

912 Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s.184.

913 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.103.

914 Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.51.

915 İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.8.

916 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.103.

917 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s.104.

Sonra herhangi bir günü belirliyorlar ve o gün ölen kişinin atını, elbiselerini, kullandığı eşyayı, cesediyle birlikte yakıyorlardı. Sonra, bunları uygun zamanda top-rağa gömmek üzere, küllerini topluyorlardı... Sonra bir çukur kazılıyor, içine küller gömülüyordu. Defin günü akrabalar yine ellerinde kurbanlarıyla geliyorlardı, mezarın etrafında dönerek yüzlerine bıçakla çizik atıp yaralıyorlardı.⁹¹⁸

Eski Türklerin bu gelenekleriyle ilgili bilgiler eski Grek, Çin ve Bizans kaynaklarına dayanmaktadır.⁹¹⁹ Bu kaynaklar birbirinden bağımsız olarak, Türklerin yerleşim bölgelerini ziyaret eden yabancılardan, cenaze törenlerine katılmalarını talep ettikleri gerçeğini aktarmaktadır.⁹²⁰ Dış ülkelerden gelen konukların bu törenlere katılmaları diplomatik ilişkiler gereği önem arz etmektedir. Bu sebepten yuğ törenlerine katılacak olan konukların ölünün na'sına duydukları saygının bir göstergesi olarak ağlayıcı, yasçı ve mezara koyulması için hediye eşya getirmeleri beklenmekteydi. Bilge Kağan, kardeşinin cenazesine gelen konukları sıralarken bu ayrıntıları da belirtmektedir:

Yogçı sıgıtçı Kıtay Tatañ budun başlayı Udar sengün kelti. Tabgaç kağanda İsiyi Likeng kelti. Bir Tümen ağı altun kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt kağanda bölün kelti Kuriya kün batsıkdaki Sogd Berçik er Bukarak uluş budunda Enik sengün Ogul Tarkan kelti. On Ok oglum Türgiş kağanda Makaraç tamgaçı Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız Kağanda Tarduş İnançu Çor kelti... / Yasçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatañ milletinden başta Udar general geldi. Çin kağanından İsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altın gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Enik General, Oğul Tarkan geldi. On Ok oğlum Türgiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi...⁹²¹

918 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22.

919 Herodotos, *Tarih*, s.110, 322-324, 346-347; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.164.

920 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.164.

921 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.61.

Bazen hükümdarların ölümlerine tesadüfen denk gelme söz konusu olabilmekteydi. Böyle bir durumda kalan elçilerin, bıçakla yüzlerini kesmeleri ve bu saygıyı göstermeleri talep edilebilmekteydi. Bizanslı elçi Valentinus, İstemi Yabgu'nun öldüğü zamanda gelmişti ve talihsizliğine ona karşı sert bir tutum sergileyen Türk Şad'ın hışımına uğramıştı. Böyle zor bir durumda kendisinden Türk geleneklerine uygun olarak yüzünü yırtması istenmişti. Çaresiz bir durum içerisinde kalan Valentinus, beraberindekiler ile bu isteği yerine getirmek zorunda kalmıştır.⁹²² Elbette bu yabancı konuklar için yapılması zorunlu olan bir uygulama değildi. İmparator Wu-ti'nin taziyelerini iletme için Ötüken'e elçi olarak gönderilen Wang-K'ing'i karşılayan Türkler, elçinin cenaze usullerine uymasını isteyerek ona hitaben şu sözleri söylemişlerdi:

Bugüne kadar bize gelen elçilerden biri tesadüfen hükümdarlarımızdan birinin cenazesine rastlarsa, sadakatini kanıtlamak için bizim yaptığımız gibi, yüzünü bıçakla keserdi. Eğer devletlerimiz bu evlilik aracılığıyla birbirleriyle dost olduysa, bunu sizin de yapmanız gerekir.⁹²³

Wang-K'ing bu talebe inat edip karşı çıkınca, Valentinus'a yaptıkları gibi onu daha fazla zorlayamamışlardı.⁹²⁴ Çin kaynaklarının ihtiva ettiği bu bilgilerde, defin töreni esnasında da, hayvan kurbanı ve bıçak ile yüzleri yaralama işleminin tekrar edildiği görülmektedir. Ancak ölenin kişisel eşyalarının ceset ile beraber yakıldığı da ilave edilen bilgiler arasında yer almaktadır. Eski Türk mezarlarının oda şeklinde yapıldığı ve buraya ölenin kişisel eşyalar ile atının kurban edilerek koyulduğu ile ilgili ifadeler, diğer kaynaklarda da sıklıkla geçmektedir. Bu ifadelere örnek olarak Herodot, defin işlemi esnasında kişisel eşyaların da koyulduğunu söylemektedir:

Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir, dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü geti-

922 Mangaltepe, *Bizan Kaynaklarında Türkler*, s.81-82; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s.72.

923 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.42.

924 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.42; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.304.

rirler...⁹²⁵ Mezarın içine çimen yayılır, kral üzerine konur; ölü yere sağlanmış mızraklarla çevirilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür... kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur [gümüş ve bakır kullanmazlar.]⁹²⁶

Çin kaynaklarında Kao-ch'e boylarında yapılan uygulama tıpkı Herodot'un İskitler için sarf ettiği ifadelerle benzer şekilde tasvir edilmektedir:

Cenaze ve defin törenlerinde [toprak] açıldıktan sonra, ölünün bedeni mezarın ortasına oturtulur; kolları açılır; [eline] gerilmiş bir yay verilir. Kılıcını kuşanmıştır, kolunun altına da mızrağı sıkıştırılmıştır; handiyse hayattaki haliyle hiç fark yoktur. bunun yanında mezarın üstünü açık bırakır [bütünüyle] örtmezler.⁹²⁷

İbn Fazlân, Bulgar cenaze törenleri hakkında verdiği bilgide diğer örnekleri kanıtlayan ifadelerden mevcuttur:

ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedini alıp hırkasını (elbisesini) giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebîz olan bir ağaçtan bir kadeh verip, önüne içinde nebîz bulunan ağaçtan bir kap koyarlar. Sonra bütün şahsî eşyasını getirip onunla birlikte bu oda gibi çukura koyarlar. Daha sonra ölüyü çukurda oturtup üzerini tavanla örterler.⁹²⁸

Kaşgarlı, 'kara orun' sözcüğünün kabir anlamına geldiğini bildirmektedir. Bir bakıma yer-mevki anlamını ihtiva eden orun sözcüğü, 'kara' ile nitelenerek mezardaki yer anlamında kullanılmıştır:

*Birmiş senin bil yalñuk tapar karınca
Kalmış tawar adının kirse kara orunka*

"Sana verilen ve yediğin bil ki senindir. Zaten insan karına hizmet eder. Terk ettiği mal da, insan kabre girince başkasının olur."⁹²⁹

925 Herodotos, *Tarih*, s.322-323.

926 Herodotos, *Tarih*, s.323.

927 Kırilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, s.65.

928 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.40.

929 Kaşgarlı Mahmud (c), *Divânü Lugâti't-Türk*, s.443.

Hükümdarların mezarları Attila ve Cengiz’de olduğu üzere geceleyin gizlice yapılmaktadır.⁹³⁰ Ayrıca mezarlar gizli tutulur ve nerede olduğunu sadece belirli kişiler bilirdi. Jordanes’in de tasvir ettiği üzere, cenaze defnedilirken yanında büyük ve değerli hazineler olduğundan, bunları hırsızlardan ve soygunculardan uzak tutmak amacıyla kabrin yerini kimsenin bilmemesi için mezarı kazanlar öldürülmekteydi.⁹³¹ Özellikle mezar soyguncularına karşı alına bu sert tutumlar, Herodot’un İskitler ile ilgili bahislerinde yer almaktadır. Perslerin Dareios’u, İskit ülkesine olan seferinde İskit kralının sürekli ondan kaçmasından dolayı şikâyetini belirten bir iletisini elçi yoluyla ona göndermişti. Buradaki amacı İskitleri tahrik ederek onunla mücadele etmeleri sağlamaktı ancak İskit Kralı İdanthyrso’sun verdiği cevapta atalarının mezarlarına olan hassasiyet dile getirilmişti:

*İranlı, işte benim kanaatim: Beni hiç kimse ne korkutabilir, ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; senden de kaçtığım yok. Şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var, ne de bir tek dikili ağacımız ki, elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim. Ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın! O zaman görürsünüz. Mezarlarımız için dövüşüyor muyuz, dövüşmüyor muyuz? Ama daha önce -ve keyfimiz istemediği sürece- sizinle savaşmayacağız.*⁹³²

Doğu Romalı tarihçi Priskos’un Attila ile ilgili bahislerinin yer aldığı kayıtlarında da bu dikkatle izah edilmektedir. Attila Doğu Roma’ya saldırmış ve bu saldırısının gerekçesi olarak, Margos Piskoposunun kendi sınırlarına izinsiz girerek atalarının mezarlarını soyduğunu göstermiştir.⁹³³ Moğollarda da bu hassasiyet mevcut olup, mezarın muhafazasına bir miktar asker görevlendirilmekteydi. Halktan insanların bu mezarlara yak-

930 Spuler, *İran Moğolları*, s.196; Ahmetbeyoğlu, *Attila’nın Sarayı’nda Bir Romalı*, s.118.

931 Ahmetbeyoğlu, *Attila’nın Sarayı’nda Bir Romalı*, s.118.

932 Herodotos, *Tarih*, s.346-347.

933 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.292; Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a göre Avrupa Hunları*, s.24-25.

laşmasına izin verilmez, bu kuralı ihlâl edenin evi yıkılırdı.⁹³⁴ Tesadüfen cenaze alayına denk gelenlerin akıbeti daha vahim-di. Çünkü gizlilik sebebiyle derhâl öldürülmekteydiler.⁹³⁵

Soylular için, çok fazla yaygın olmasa da anıt mezar tarzında bir yapı yapılabilmekteydi. Tıpkı oda mezarlarda olduğu üzere, bu yapıların duvarları da kitabe ve resimler ile süslenmekte ve çevresine balballar yerleştirilmekteydi. Géza Fehér'e göre Tuna Bulgarları'nın Madara şehri bu amaç ile inşa edilmiş bir dinî merkezdi. Madara şehrinde bir tapınak misali kutsal taş, hamam ve kutsal kabul edilen bir de mağara bulunmaktaydı. Burada heykellerde mevcut olup, muhtemelen ölenlerin aziz hatırasına ithafen yapılmış olmalıydılar. Heykel yapımının Eski Türklerde mevcut ve yaygın olduğu kaynaklarda yer alan bilgilerden bilinmektedir. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin'in ölümünün ardından bir heykelini yaptırmıştı.⁹³⁶ Ayrıca Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin için bir anıt mezar da inşa ettirmişti. Bu meşhur anıt mezarın yapımı için Çin'den özel ustalar getirten Bilge Kağan, *Bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkını Çang sengün kelti...* / "Türbe yapıcı, resim yapan, kitâbe yaşı yapıcısı olarak Çin Kağanının yeğeni Çang geldi.." diyerek cenaze törenine gelen konuklar arasında bu kişilerin adlarını da saymaktadır.⁹³⁷ Manas için de benzer bir anıt mezar yapılmış ve bunun içinde defnedilmişti:

*Manas'ın canı uçmuştu, asıl evine gitmişti. Aksaray gibi bir bina yaptılar, mavi bir mezar yaptılar, dokuz gün orada kaldılar, doksan kısırak kestiler, altı gün orada kaldılar, altmış kısırak kestirip dokuz kat da altın kumaş bulup halka dağıttılar. Çamdan da bir tabut yapıp, iç yüzünü altın kapladılar. Dış yüzünü gümüş kapladılar. Tabuta Manas'ı koydular, mezarı sıkıca kapadılar. Yerden nem sızmasın diye, güneş de vurmasın diye, sarayın içine koydular.*⁹³⁸

934 D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.26-27.

935 Spuler, *İran Moğolları*, s.196.

936 Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.74.

937 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.61.

938 Radloff, *Manas Destanı*, s.93; İnan, "Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri"s.209.

Ölünün defnedilmesi işleminden sonra, ailesi onun yasını tutmaya başladılar. Mezarı başında bazı ağıtlar söylenerek, dualar edilirdi. Kıpçak Türkçesinde matem tutmaya *soğran* ve mezar başında edilen dualara da *telkin* denilmektedir.⁹³⁹ Bir erkek için tutulan yas, bir kadın için tutulan yastan daha uzun sürmekteydi. Reşidüddin Moğollarda, bir kadının eşinin ölümü için çadırın terki ve üzüntülerle birlikte üç yıllık bir süreden söz etmektedir. Bunun nedeni belki de ölümün anormal sayılmasından kaynaklanmaktaydı: “*Kadın aniden öldüğünden kocası hiç ara veremedi üç yıl yas tuttu.*”⁹⁴⁰ İbn Fazlân’a göre Bulgarlar da yas tutma genel olarak iki yıl devam ederdi:

*İki sene dolunca çadırın kapısı üzerindeki bayrağı indirip saçlarını keserler. Ölünün akrabaları bir dâvet hazırlarlar. Bu ziyafetle matemden çıktıkları anlaşılır. Ölenin dul kalan karısı varsa bundan sonra evlenir. Bu şekilde cenaze merasimleri reisler yapılır. Halk ise ölülerine sâdece bu merasimlerin bir kısmını yapmaktaydı.*⁹⁴¹

Mezar başında ölen kişiyi anmak adına onu seven dostları ve ailesi tarafından; öleni metheden ve özlemlerini dile getiren güzel sözler söylenmekteydi. Bu tür yâd etmek amacıyla söylenen sözler yas tutmanın bir parçasıydı ve Eski Türk toplumunda da yaygındı. Bu ağıtlara belki de en iyi örnek, Alp Er Tonja için söylenen dizelerdir:

<i>Alp Er Tonja öldi mü /</i>	Afrasiyab Han (Alp Er Tonja) öldü mü?
<i>i.si.z aju kaldı mu /</i>	hırçın ve kötü dünya onsuz kaldı mı?
<i>öğlek öçin aldı mu /</i>	felek ondan intikamını ve öcün aldı mı?
<i>emdi yürek yırtılı.r /</i>	Şimdi zamana kızmaktan ve onun saltanatına üzmekten yürek yırtılır.

939 Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.238.

940 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.293.

941 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s. 67; İnân, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.188-189.

Kâşgarlı, ölen bir kişinin ardından söylenen ve onun meziyetlerini anlatan dizelere şöyle bir örnek vermektedir:

<i>Yagı ötın očürge.n</i>	/	Ölümçül savaşların ateşini söndüren o idi.
<i>To.ydun amı köçürge.n</i>	/	Onları karargahlarından süren de o idi.
<i>Işlar üzüp keçürge.n</i>	/	Bunlara ek olarak planlar yapan da o idi.
<i>Tegdi okı öldürü</i>	/	Sonunda feleğin öldüren oku ona isabet etti.

Belki de ölen kişinin ardından söylenen en güzel sözleri, Bilge Kağan söylemektedir. Bilge Kağan, çok sevdiği kardeşi Köl Tigin için söylediği özlem dolu sözleri şu şekildedir:

İnim Köl Tigin kergek boldı. Özüm sakındım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı. Özüm sakındım. Öd Tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümiş. Ança sakındım. Közde yaş kelser tıda köngülte sıgıt keşser yanduru sakındım. Katıgdı sakındım. İki şad ulayu ini yigünüm oğlanım beglerim budunum közi kaşı yablak boldaçı tip sakındım... / "Küçük kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülünden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım..."⁹⁴²

Bilge Kağan ve Köl Tigin'in kitabelerinin yazarı ve aynı zamanda onların yeğeni olan Yollug Tigin, Köl Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde yer alan kısmında, amcalarının kaybindan dolayı keder dolu hislerini şu son sözler ile ifade etmektedir:

"Bunça bitig bitigme Köl Tigin atışı Yol[l]ug Tigin bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka bu tamka kop Yol[l]"

ug Tigin bitidim. Igar oglanınızda taygununguzda yig-di igidür ertigiz. Uça bardıgız. Tengr[ide] tirigdekiçe... / "Bunca yazıyı yazan Köl Tigin'in yeğeni Yollug Tigin, yazdım. Yirmi gün oturup bu taş, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım. Değerli oğlunuzdan, evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz. Uçup gittiniz. Gökteki hayattaki gibi..."⁹⁴³

Eski Türk toplumunda ruhların ölümsüz olduğuna ve ölümden sonra hayatın devam ettiğine dair inanç yangındı.⁹⁴⁴ Bu sebepten defin işleminde cenaze, özenle giydirilir ve oturur vaziyette silahları ile birlikte mezara konulurdu.⁹⁴⁵ Ölümünden sonra hayatın devam ettiğine inanıldığından, mezar içine ona eşlik etmesi için insan kurban edilmekteydi. Özellikle soylular için yapılan bu uygulamada, öteki tarafta ona hizmet etmeleri amacıyla ölenin hizmetkârları arasından gönüllü olanlardan ya da esirlerden alınan insanlar, boğdurularak mezara koyulmaktaydı. Herodot bu olayı, *"... mezarın içinde boş kalan geniş yerlere karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları, boğulup konulur"* şeklinde ifade etmektedir.⁹⁴⁶ MS 576 yılında Batı Kök Türk yabgusu İstemi'nin cenaze töreninde, öbür dünyada yabguya refakat etsinler diye dört Hun savaş esirinin boynu vurulmuştu.⁹⁴⁷ Bu olaya tanık olan Bizanslı Valentinus şu şekilde anlatmaktadır:

Daha sonra bir sabah Türk-Şad, vefat eden babası için bağlı dört Hunlu köle getirdi. Kendi dillerinde cenaze törenlerini dogia (yoğ) olarak adlandırmaktadırlar ve bu sefil adamları babasının atlarının ortasına koyarak, barbar dilinde oraya gitmelerini ve babası İstemi'ye onun için ne kadar büyük olduğunu söylemelerini istedi..."⁹⁴⁸

943 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.62-63.

944 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.111.

945 Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s.91-94; Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

946 Herodotos, *Tarih*, s.323.

947 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.111-112.

948 Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.82; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.304; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s.72.

Bazen soyluların maiyetinde yer alan hizmetlilerin gönüllü olarak efendilerine refakat etmek amacıyla intihara kalkıştıkları durumlar da olabilmekteydi. MS 634 yılında Elig (Hie-li) Kağan'ın ölmesi üzerine, Elig Kağan'ın doğduğu günden beri yanından hiç ayrılmayan ve onu büyüten Ulu Tarkan Tuyuhun Hsieh (Tu-yühun-ye), duyduğu büyük kederden ötürü acı içinde ağlamış ve ardından ona eşlik etmek amacıyla intihar etmişti.⁹⁴⁹ Hatta İmparator T'ai-tsung bunu öğrendiğinde bu olaya hayranlık duymuş ve Çin geleneği icabı ona ölümünün ardından Çung-lang tsiang (alay subayı) unvanını vermiştir. Tuyü Hun Hsieh'in cenazesinin de, Elig (Hie-li) Kağan'ın yanına gömülmesini emrederek, onun anısına bir de mezar taşı diktirmiştir.⁹⁵⁰ Yine bir başka örnek olarak T'ang imparatoru T'ai-tsung öldüğünde, A-şi-na Şe-ör onun tabutunu korumak için mezarına girerek arkasından gitmek istemiş, ancak sonraki İmparator Kao-tsu buna izin vermemiştir.⁹⁵¹

İnsan kurbanı veya intiharı, bir bakıma ölene eşlik etmek ve öteki tarafta hizmet etmek amacıyla yapılıyor olsa da, kurban edilecek kişilerden, tıpkı Türk Şad'ın sözlerinde olduğu gibi bir talebi yerine getirmeleri istenmekteydi. MS VI. yüzyılda Türk Şad'ın bu isteğine benzer bir durum, bundan yaklaşık 600 sene gibi çok geç bir tarihte IX. Louis'in düzenlediği VII. Haçlı Seferi'ne onunla birlikte katılmış olan Fransız Lordu Jean de Joinville'in hatıralarında geçmektedir. Joinville bu hatıratında, Konstantinopol'den kralın yanına gelen Lord Philip Toucy'nin Kumanların ordugâhında bizzat kendisinin tanık olduğu bir olayı anlatmaktadır. Kendisi olayı şu şekilde ifade etmektedir:

... Onların varlıklı emirlerinden birisi ölmüştü, bu sebeple çok büyük ve geniş bir mezar kazmışlar ve cesedi çok gösterişli ve güzel bir şekilde giydirdikten sonra bir sandalyeye oturtup mezara koymuşlardı. Bunun ardından da onunla birlikte kendisinin sahip olduğu en iyi at ve en

949 Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi*, s.22; Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkler*, s.195.

950 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.195.

951 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s.236.

iyi asker, her ikisi de canlı olarak mezarın içerisine koyulmuştu. Bu asker, efendisi ile birlikte mezara konmadan önce Kumanların hükümdarı ve diğer varlıklı emirler ile vedalaştı. Bu vedalaşma sırasında onlar askerin kuşağına çok miktarda gümüş ve altın koydular ve ona şöyle dediler: 'Ben öbür dünyaya geldiğimde, benim şimdi sana verdiğim emanetleri bana geri iade edeceksin.' Asker ise onlara: 'Bunu büyük bir memnuniyetle yapacağım' dedi. Bunlardan sonra Kumanların büyük hükümdarı, onların ilk hükümdarına hitap eden bir mektubu bu askere verdi. Bu mektupta onun çok dürüst ve iyi bir asker olarak yaşadığı ve efendisine çok iyi hizmet ettiği bu sebeple de uygun bir şekilde ödüllendirilmesi gerektiğini bildiriliyordu. Bütün bu işler tamamlandığında, onlar askeri ve canlı atı efendileri ile birlikte mezara yerleştirdiler ve sonra da mezarın üst üste gelecek şekilde koyulan tahtalarla kapattılar. Daha sonra bütün ordu, onun üzerini toprak ve taşlarla örttü ve onlar o gece uyumadan önce gömdükleri kişinin anısına orada büyük bir tepecik yaptılar.⁹⁵²

Mezara koyulmadan önce cenazelerin üstü örtülü bir tabuta yerleştirilmesi geleneği de yaygındır.⁹⁵³ Bu tabutlar bir dağın içine, ağaçların üzerine,⁹⁵⁴ ya da ağaçtan yapılmış dört direk üzerine koyulurdu.⁹⁵⁵ İnan, XVI. yüzyılda Kırğızların ve XVII. yüzyılda Yakutların ölülerini tabutuyla ağaca asarak bu uygulamayı söz konusu tarihlere kadar devam ettirdiklerini belirtmektedir.⁹⁵⁶ *Şan Kızı Destânı*'nda Honların Ajdaha'nın parçalarını ağaçlara astıklarından bahsedilmektedir.⁹⁵⁷ Ayrıca Tulpar'ın mezarına ziyarete giden ve bu yolculuk sırasında ölen Audan'ı da kardeşleri meşe ağaçlarının arasında zincirlerle asılı bir altın tabuta koymuşlar ve daha sonra zincirlerin rüzgâr yüzünden kopmasından dolayı onu Buri-Çay'ın dibine yerleştirmişlerdi.⁹⁵⁸

952 Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, s.219.

953 Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s.94; Kırılan, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

954 Harva, *Altay Panteonu*, s.247; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.179.

955 Harva, *Altay Panteonu*, s.250.

956 İnan, "Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri", s.210.

957 Mikail - Baştı İbn Şams Tebir, *Şan Kızı Destânı*, s.122.

958 Mikail - Baştı İbn Şams Tebir, *Şan Kızı Destânı*, s.402.

İbn Fazlân'ın seyahatnâmesinde, İtil Bulgarlarının bazı insanları ağaçlara astıklarına dair bahisler yer almaktadır. İbn Fazlân, Bulgarların arasında kaldığı süre zarfında Sindli bir adamın, ticaret yapmak amacıyla yerli halktan bazı tüccarlar ile bir gemiye bindiğini öğrenmişti. Fakat bu adamın, bilgili ve zeki biri olmasından ötürü gemideki Bulgarların dikkatini çektiğinden, seyahat esnasında ormanlık bir alanda durduklarını ve “*Bu rabbımızın hizmetine layıktır. Ona gönderelim*” diyerek onu Tanrı'nın hizmetine göndermek amacıyla bir ağaca astıklarından bahsetmektedir.⁹⁵⁹ Bunun haricinde Bulgar hükümdarının emri ile Yecüc ve Mecüc kavminden geldiği sanılan İri yarı bir adamında yüksek bir ağaca asıldığından, hatta bizzat onun kemiklerini gördüğünü de söylemektedir.⁹⁶⁰ Bir diğer İslam müellifi olan Gerdizî, Kırgızların savaşta bir silah arkadaşları öldüğü zaman, onu dağa götürdüklerini ve zarar görmemesi için bir ağaca astıklarını belirtmektedir⁹⁶¹.

Çin Kaynaklarında ölülerin tabuta koyulması usulünü Hsiung-nu'ların da yaptığı söylenmektedir. Hsiung-nu'lar tabutlarını iç ve dış olmak üzere iki katlı olarak yapmaktaydılar. *Pei-şi*'de mezar için bir anı direği diktikleri ve mezarın iç kısmında yer alan bir oda da; ölenin resmi ve yaşamından savaş sahneleri tasvirleri yaptıkları söylenmektedir.⁹⁶² Bir başka Çin kaynağı olan *Chou-shu*'da yer alan bir bilgide, Tuyü Hunlarında ölülerini tabutla defnettikleri ifade edilmektedir.⁹⁶³ Tabutların içlerine altın, gümüş, işlemeli kumaş ve kürklerden giysiler konmaktaydı.⁹⁶⁴ Jordanes'in Priskos'tan alıntılandığı bilgide Attila'nın cenazesi de katmanlı bir tabuta koyulmuştu:

Attila'nın cesedi birbiri ardına üç tabuta kondu. Bunlardan birincisi altın, ikincisi gümüş, üçüncüsü ise demirden-

959 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.60.

960 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.64.

961 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.78.

962 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22-23, dipnot 68.

963 Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.21.

964 Onat - Orsoy - Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s.9; İnönü, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.177.

*di. Bu, güçlü kralın üçüne de değdiğini göstermek içindi.
Demir, kavimleri yendiğinin, altın ve gümüş ise her iki
Roma İmparatorluğu'nda kazandığı mevkii işareti idi.*⁹⁶⁵

Kırgızların *Manas Destanı*'nda da Manas'ın birinci ölümünden sonraki defin merasiminde tıpkı Attila'da olduğu gibi bir katmanlı tabuta koyulma uygulaması söz konusudur:

*Çam ağacından kalın tabut yaptırıp iç tarafını altınla, dış
tarafını gümüşle süsleyerek Manas'ı koydular ...*⁹⁶⁶

Tabut mezara koyulduktan sonra üzeri toprak ile örtülerek kubbe gibi bir höyük haline getirilmektedir.⁹⁶⁷ Defin esnasında yapılan tören, ölüm günü yapılan törene benzemektedir. Gömme işi bittikten sonra mezarın başında tekrar bir kurban kesme işlemi yapılmaktadır.⁹⁶⁸ MS VI. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Jordanes'in *strava*⁹⁶⁹ ya da Valentinus'un *dogia*⁹⁷⁰/*dochia*⁹⁷¹ olarak tabir ettiği, genel olarak Türkçe de *yoğ/yuğ* adı verilen cenaze töreni gerçekleştirilirdi. Kelimenin başındaki 'y' yerine 'd' harfinin kullanılması, özellikle MS II. yüzyılda Batlamyus devrinden sonraki yerel Orta-İtil Türkçesinde tatbik edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla MS VI. yüzyıl *Orhun Yazıtları*'nda kelimenin 'yoğ' şeklinde görülen yazımına karşılık, yine aynı yüzyıl Bizans kaynaklarında 'd' şekli ile *dogia/dochia* olarak yer alması, bu nedenle olmalıdır.⁹⁷²

Yuğ törenlerinde dost veya düşman farketmeksizin herkesin davet edilmesi ve konukların da buna iştirak etmesi icap ederdi. *Manas Destanı*'nda buna bir örnek olarak, Kökötöy Han'ın ölümünün ardından oğlu Bok-murun adamlarına dost ve düşman boy beylerine haber vermelerini ve aş törenine katılmalarını

965 Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, s.118.

966 Radloff, *Manas Destanı*, s.93; İnanc, "Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri", s.209.

967 Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.42-43.

968 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22-23.

969 Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, s.118.

970 Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.82.

971 Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.21.

972 Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.21.

emretmekteydi.⁹⁷³ Yuğ törenine çağırılmayan darılır, törene davet edildiği halde gelmeyene de kötü gözle bakılırdı.⁹⁷⁴ Mezarın yanında ölünün ruhu için yapılan ve ölü aşı denilen cenaze yemeği pişirilerek, konuklara dağıtılırdı.⁹⁷⁵ Ölüyü gömdükten sonra âdet gereğince yapılan ve yenen bu yemeğe, Kâşgarlı'da *basan* ya da *yög basan* denilmektedir.⁹⁷⁶ Yemeğin hazırlanması için gereken hayvanlar İbn Fazlân'ın ifadesine göre ölünün sahip olduklarından temin edilmekteydi ve hayvanların miktarına bağlı olarak, birden yüze veya iki yüze kadarı aş için kurban edilirdi.⁹⁷⁷ Türk toplumunda yoğ törenleri ile ilgili bilgi veren müellifler, bu törenlerde insanların yas tutarken yeri geldiğinde eğlenmelerine pek anlam verememekteydiler. Hunlar hakkında bilgi veren *Alban Tarihi*'nde bu dikkatlerden kaçmaz ve bir bakıma bu garipsenerek tasvir edilir:

*Taptıkları dev ve biçimsiz, Farsların Aspandiat dediği Tanrıhan isimli ilahlarına at kesip kurban ediyorlardı: hiçbir sağlam fikirleri olmadan muhtelif hatalara düşüyorlardı. Naaşlar üstünde dümbelek ve zurna çalıyor, bıçak veya hançerle yanaklarını, el ve ayaklarını çizip kan akıtıyorlardı. Çoğu vakit erkeklerin anadan doğma halde birbirleriyle veya kabristan yakınındaki meydanda gurup gurup kılıçlarla döğüşmeleri gibi çok çirkin ve murdar sahneler görü-lüyordu. Büyük büyük gruplar birbirleriyle yarışıyor veya güreşiyor, sonra da ahlaksızlığa veya at çapmaya girişiyor-lardı. Kimisi ağlayıp uluyordu, kimisi de şeytan gibi kendini kaybediyordu. Onlar sarhoş oluyor, oynuyor, raks ediyor ve çirkin işlerle meşgul olup murdarlığa gark oluyorlardı.*⁹⁷⁸

MS VI. yüzyılda Got asıllı Doğu Romalı tarihçi Jordanes, kalemeye aldığı *Gethica* adlı eserinde Attila'nın cenaze törenini tasvir ederken, Priskos'un tarihinden kalan fragmanlardan alıntı yapmış olmasından kaynaklı benzer bilgileri vermektedir:

973 Radloff, *Manas Destanı*, s.112-115.

974 Moğolların Gizli Tarihi, s.23-24.

975 Dohsson, *Moğol Tarihi*, s.26.

976 Kâşgarlı Mahmud (a), *Divan-ü Lügat-it-Türk*, s.84; Kâşgarlı Mahmud (c), *Divan-ü Lügat-it-Türk*, s.172.

977 Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.40.

978 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.238-239.

Ordugâhın ortasındaki ipek çadırın içerisinde Attila'nın naaşı duruyordu. Bunun etrafında Hun askerlerinden seçilmiş süvariler savaş oyunları oynuyorlardı. Erkekler halk geleneğine uygun olarak saçlarını kestiler. Korku uyandıran yüzlerini derin yaralarla çirkinleştirdiler.⁹⁷⁹

Manas Destanı'nda Kökötöy Han'ın yoğ törenine iştirak edecek olan davetlilere gönderilen haberlerde, tören alanına ilk gelecek olana ödül verileceği ve onun onuruna hitaben kurban kesileceği gibi bildirilir.⁹⁸⁰ Çin kaynaklarında Türklerin her yılın beşinci ayının sekizinci gününde, Tanrı'yı, kutsal ruhları ve atalarını anmak için Tamir nehri kıyısında bir araya geldikleri, kağan ve asillerin atalarının geçmişte yaşadığı mağarayı ziyaret ederek onların anısına kurban kestikleri ve bu kurban işlemini gerçekleştirmesi için kıdemli bir memur görevlendirdikleri belirtilmektedir.⁹⁸¹ Bu törenlere katılım önem arz etmekteydi ve kurban kesimleri esnasında spor müsabakaları gibi eğlenceler de düzenleniyordu:

T'u-küe'ler beşinci ayda, koyunlarını ve atlarını keserek gökyüzüne kurban ederlerdi. Erkekler gülle atar, kadınlar da futbol [çevgan] oynardı. Mayalanmış süt (kımız olabilir) içerek kendilerinden geçer, sarhoş olurlardı. Sonra da bağrıışarak hep birlikte şarkı söylerlerdi. Tanrılara ve ruhlara saygı duyarlar, iblis kadınlara [wu] iblis erkeklerle [hi] inanırlar; savaşta ölmeye değer verirler, hastalığa yakalanıp ölmekten utanırlardı. Âdetleri ve gelenekleri aşağı yukarı Hiung-nu'larla aynıydı.⁹⁸²

Ataların ruhuna değmesi için yapılan bu ziyafete katılmak önemliydi. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Ho'elun-ucin, ilkbaharda ataların anısına kurban sunmak amacıyla yapılan törene geç kaldığı için azar işitmişti. Atalarının anısına yapılan yemekten, kocası Yesugai-ba'atur'un ölümünden dolayı kasıtlı olarak kendisine pay bırakılmadığını söyleyerek, sitem etmişti:

979 Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, s.117-118.

980 Radloff, *Manas Destanı*, s.111.

981 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.23, 64.

982 Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.64.

*Yesugai-ba' atur öldü diyerek oğullarımın küçük oluşundan istifade ile, nasıl beni cedlerin payından, kurban eti bakiyelerinden ve kurban etinden mahrum bırakıyorsunuz? Uyuduğumu gördüğünüz halde, yemek için beni uyandırmadan gittiniz!*⁹⁸³

Yoğ törenlerinde kesilen hayvanların etleri yendikten sonra kurban hayvanlarının geri kalan kısımları, başları, ayakları, derileri ve kuyrukları bir tarafa ayrıılıp, özel olarak kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asılmaktaydı.⁹⁸⁴ *Şan Kızı Destânı*'nda da Tanrı'ya kurban edilen beyaz at, kale direğine asılmıştı.⁹⁸⁵ İbn Fazlân'ın ifadesine göre Türkler bunlara "Ölünün Cennet'e giderken bineceği hayvanlardır" demektedir.⁹⁸⁶ *Alban Tarihi*'nde Hunların kutsal kabul ettiği büyük meşe ağacı ile ilgili olarak, "Onlar bu (meşe) ağaca at kurbanı kesiyor, kanını yapraklarına saçıyor, kellesini ve derisini de budaklarına asıyorlardı. Bu meşe ağacı bütün öteki ağaçların anası sayılıyordu." şeklinde bahsedilmektedir.⁹⁸⁷ Herodot atın hazırlanması için gereken işlemi ayrıntıları ile anlatırken, bu esnada insanların da kurban edildiğinden bahsetmektedir:

*Atlara, enseye kadar uzunlamasına birer ağaç kazık geçirirler ve yarım tekerleğin üzerine kaldırır. Atı bir kısmı önden, omuzlarının altından tutup kaldırır; öbürleri arkadan, butlarının yanından karnını tutarak kaldırır; atın iki yandan bacakları sarkar, ama yere değmez. Atlara gem ve dizgin vurulur ve dizginin ucu bir ayağa bağlanır. Boğulan delikanlılardan her birini bir atın üzerine çekerler ve şöyle yaparlar: Gövdeye belkemiği boyunca enseye kadar sert bir kazık geçirirler; kazığın alt ucu dışarı çıkar ve atın içinden geçen kazığın üzerinde özel olarak açılmış yuvaya oturur. Mezarın çevresine bu görülmemiş atlıları dizdikten sonra, bırakılır giderler.*⁹⁸⁸

983 Moğolların Gizli Tarihi, s.23.

984 Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s.22-23.

985 Mikail - Baştı, Şan Kızı Destânı, s.338.

986 Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnâmesi, s.40.

987 Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s.245.

988 Herodotos, Tarih, s.323-324.

İbn Fazlân'ın Oğuzlar ile ilgili verdiği bilgilerde, ölen kişinin hayvanlarından bir kısmını kurban etmeleri gerektiğinden bahsetmektedir. İbn Fazlân'a göre, eğer cenazeden sonra kurban işlemi yapılmaz ise, bir müddet sonra Oğuzlar arasından yaşlı birinin gelerek, rüyasında ölen kişiyi gördüğünü ve onun ruhunun huzursuz olduğunu söylemekteydi:

Bazan hayvanları kurban etmeyi bir-iki gün geciktirirler. Bunun üzerine aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar onları, kurbanları çabuk öldürmeye teşvik eder. "Ölüyü rüyamda gördüm. Bana 'Görüyorsun, arkadaşlarım beni geçtiler. Onları takib etmekten ayaklarımın altı yara oldu. Onlara yetişemiyorum. İşte, tek başıma kaldım' dedi." der. Bunun üzerine ölünün hayvanlarına varıp bir miktarını öldürürler ve kabrinin yanına asarlar. Bir veya iki gün geçtikten sonra ihtiyar tekrar onlara gelir. "Falanı (ölüyü) rüyamda gördüm. Bana 'Aileme ve arkadaşlarıma haber ver. Beni geçenlere yetiştim. Yorgunluğum geçti' dedi." der.

Yine İbn Fazlân'a göre Oğuzlar cenaze esnasında, ölen kişinin mezarına öldürdüğü kişi kadar ağaçtan yapılmış sûretler de dikmekteydiler:

Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman biriyse öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan sûret yontup bunları kabrin üzerine dikerlerdi. "Bunlar onun hizmetçileridir. Cennet'te ona hizmet edecekler." derler.⁹⁸⁹

Aynı bilgi Çin kaynağı *Pei-shi*'de geçmekte ve Türkler arasında ölen bir kişi daha önce birini öldürdüyse, bunun için bir taş konulduğu ve bu taşların sayısının yüzlere, hatta binlere ulaştığı ifade edilerek İbn Fazlân'ın verdiği bilgiye kanıt oluşturmaktadır.⁹⁹⁰

Kaynakların sunduğu bilgilerden ve bunlar üzerinde yapılan tetkiklerden yola çıkarak, taş babalar ve balballar arasında bazı farklar yer aldığı görülür. Her ikisi de benzer malzemeden yapılmasına karşın temsil ettikleri şey aynı değildi. Taş babalar,

⁹⁸⁹ Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s.40.

⁹⁹⁰ Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.22-23.

Türk halkları tarafından, ölenlerin anısına yapılmış külliyele-
 rin ana unsurunu teşkil etmektedir. Her iki cinsiyetten insanların
 tasvir edildiği, sıklıkla yaratıcı başörtülü elbiseleriyle, hatta
 elbisenin ve silah kuşamının en ince ayrıntılarına işaret ettiği
 heykellerdir. Bu heykeller kısmen ya da tamamen çıplaktır. Her
 iki durumda da yaş bloğa kadeh, testi veya kupa şeklinde ka-
 bartılmış, göbek hizasının tam üstünde birleşmiş ellerde (bazen
 de birinde) tutulan kap, karakteristik özelliğidir.⁹⁹¹ Bu heykelle-
 rin tasvir ettikleri şeyler üzerine en tartışmalı konulardan biri,
 bunların ölmüş Türk asilleri mi, yoksa onlar tarafından öldü-
 rülmüş düşmanlar mı olduklarıdır.⁹⁹² Moğolların yanına seya-
 hat eden Rubruk, Kuman mezarlarını görmüş ve “Kumanlar
 ölümlerinin üzerine büyük bir höyük yaparlar, üzerine yüzü doğuya
 dönük ve göbek hizasının üstünde elinde bir içki kupası bulunan
 bir heykel dikerler.” diyerek taş babaların mezar-kurganların
 üzerinde dikili olduğuna dikkat çekmiştir.⁹⁹³ Ancak arkeolojik
 saha araştırmalarından ve buluntularından elde edilen bilgilere
 göre, taş babaların önemli bir bölümünün mezarların üstüne
 (kurganların tepesine) değil, onlardan belli bir uzaklığa dikil-
 miş oldukları ortaya çıkmaktadır.⁹⁹⁴ Taş babaların yapım ama-
 cında Tanrı veya tanrılara tapınmayla herhangi bir ilgi yoktur.
 Aslında onlar ailenin geçmişini hatırlatan bir anıt, atalar kül-
 tünün bir biçiminin göstergesi ve atalara duyulan bir saygıyı
 temsil etmektedirler. Bu sebepten eski zamanlarda taş heykel-
 lerin bulunduğu yerlerden geçen yolcuların, heykellerin yanına
 yaklaşırken yavaşlayarak durmaları ve eğilip kurban sungusu
 olarak okluğuna bir ok bırakmalarının sebebi bundan kaynaklı
 olmalıdır.⁹⁹⁵ Barthold’a göre bu heykeller, Güney-Rusya boz-
 kırlarından başlayarak geniş bir coğrafyaya uzanmakta ve çok

991 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.444.

992 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.452.

993 Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.42-43; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.454; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.12.

994 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.454-455.

995 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.455. Taş Babalar ile ilgili daha ayrıntılı tartışmalar ve görüşler hakkında bilgi için bkz, Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.444-457.

uzak mesafelerde görülebilmektedir.⁹⁹⁶ Ayrıca Ruslar tarafından ‘Taşnine’ (Kamennaya boba) diye adlandırılan bu heykellerin, aslının Türk olduğuna dair hiçbir şüphenin olmadığını da sözlerine ilave etmektedir.⁹⁹⁷

Balballar ise öldürülmüş insanları temsilen yine taş baba- lar gibi toprağa dikilmiş ya da gömülmüş taşlardır. Bu taşlar ölenlerin anısına dikilmiş anıtların en önemli unsurunu temsil etmektedir. Ölen kişiye öbür tarafta hizmet edecek kişileri temsil eden balballar, aslında ölen kişi tarafından savaşta mı, yoksa başka bir şekilde mi öldürüldüklerini belirtmek amacıyla belirgin bir görkem ile yapılmaktadırlar.⁹⁹⁸ Balballar kendi içlerinde ikiye ayrılmakta olup, birincisi anıta en yakın yere, ölünün öldürmüş olduğu en tehlikeli ve en ünlü *baş düşman*’ı temsil eden en yüksek taştan yapılmakta; diğeri ise anıttan doğuya doğru, bozkıra kadar *önemsiz düşman*’ı temsil eden küçük ve basit taşlar dizisini oluşturmaktadır.⁹⁹⁹ Barthold’a göre, eski bozkır insanı bir kimseyi öldürdüğü için kıyamette ceza görmekten korkmamakta, aksine ne kadar fazla düşman öldürürse o kadar fazla itibar göreceğini tasavvur etmekteydi. Bu sebepten ötürü, öldürülen insanların ahirette kendilerine hizmet edeceklerine dâir bir yaygın bir inanç hâkimdi.¹⁰⁰⁰ Ancak bazı görüşlere göre bir kişinin bu kadar düşman öldürmesinin imkânsız olduğu, sadece *Köl Tigin Anıtı*’nda 169 balbalın yer aldığı ve bu sebepten belki de bunların bir kısmının cenazeye gelenler tarafından ona hizmet etsin diye hediye edilmiş olabileceği belirtilmektedir. Bu görüşe destek olarak iki büyük balbalda yazan “*Bu İşbara Tarkan balbalıdır.*” ve “*Bu Tölis Şad balbalıdır.*” yazıları gösterilmektedir. Bu görüşe göre bu balballar söz konusu kişiler olan İşbara Tarkan ve Tölis Şad tarafından diktirilmiş olmalıydı.¹⁰⁰¹ Bu yargıya bir kanıt olarak *Orhun*

996 Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.12

997 Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.12-13.

998 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.457.

999 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.458.

1000 Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.12.

1001 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.458-459.

Yazıtları’nda yer alan ve Bilge Kağan’ın amcası Kapgan Kağan tarafından, daha önceki bir mücadelede öldürdükleri Dokuz-Oğuzların Baz Kağan’ının,¹⁰⁰² Bilge’nin babası İltiş Kutluk Kağan’ın mezarına balbal olarak diktirildiği şeklindeki ifade gösterilebilir:

*Kangım kağan [anča ilig törüg kazganıp uça barmış].
Kangım [kaganka] baş[lay]u Baz Kagamıg balbal [tikmiş.
Kangım] kağan uçdukda özüüm sekiz yaşda kaltım. Ol tö-
rüde üze eçim kağan olurtı... / Babam kağan öylece ili,
töreyle kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz
Kağanı balbal olarak dikmiş. Babam kağan uçtuğunda
kendim sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amcam
kağan oturdu...*¹⁰⁰³

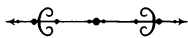
Balballar, cenaze esnasında bir hediye yahut bir kişinin kahramanlığının göstergesi olarak, savaşta öldürülen düşmanların sonsuz bir hizmetle görevlendirilmesi için bedenlerinin sadece fiziksel olarak yok edilmesi değil, uzaklaşmaması ve bu şekilde mezarda ya da yeni efendisinin anıt külliyesinde kalması amacıyla bir taş hapsedilmesini temsil etmektedir. Tryjarski’nin ifade ettiği üzere, bunlar düşmanların öldürülmesinde bizzat rol almış hakanların ve ordu komutanlarının anıtlarında yer almakta olan bir ayrıcalıktır.¹⁰⁰⁴

1002 Gumilëv, *Eski Türkler*, s.348-349.

1003 Ergin, *Orhun Abideleri*, s.44-47, 70-71.

1004 Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s.460-461.

SONUÇ

MÖ II. binyılın sonundan itibaren şekillenmeye başlayan göçebelik ve buna bağlı olarak gelişen Türk kültürü, özellikle devletleşmeden evvelki safhasında, kısmî ölçüde bir takım hukuk kurallarını vücuda getirmiştir. Eski Türklerin bozkırdaki sosyo-ekonomik yaşam tarzlarını ve zamanla hukukî-sosyal değer kazanmış davranışlarını kapsayan, genellikle kanun mânasında alınan bu sözlü hukuk kurallarına, *törü* ya da *töre* denilmektedir. Töre, Türklerin devlet hukukunu, ahlâki değerlerini, dinî inançlarını, kısaca Eski Türklere atalarından miras kalan ve sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaidelerin bir bütünü anlamına gelmektedir.

Töre sözcüğü, *Orhun Yazıtları*’nda *törüñ* şeklinde geçmektedir. Töre, hem “doğmak, türemek”, hem de “töre, kanun, gelenek, nizam” anlamlarıyla tıpkı Türkçede olduğu gibi Moğolcada da yer almaktadır. Ancak eski Türkçede *kanun* manasına karşılık gelen *yasa/yasak* sözcüğü, Moğol istilasından sonra daha yaygınlık kazanmış ve törenin yerini tutmuştur. Töreyi meydana getiren etmenlerin ve teamüllerinin şekillenmesinde en önemli etken, Avrasya göçebeliğinin sosyo-ekonomik hayatının getirdiği zorluklar olmuştur. Göçebeliğin çetin hayatı ve çarvacı üretim tarzı bir anda gerçekleşen bir süreç olmayıp, MÖ III. binyılın sonlarından itibaren gelişen ekonominin ve teknolojinin bir sonucu olmuştur.

Avrasya bozkırlarında yaşamlarını idame ettirmeye çalışan Türk menşeli boylar, coğrafyanın sert iklim ve arazi yapısı yüzünden yerleşik hayatı benimseyememişlerdir. Bu geniş coğrafyanın ot ve su bakımından da fakir olmasından dolayı hayvancılık için de zorluk teşkil etmiştir. Ancak yerleşikliğe nazaran gereken kaynaklarının bol olduğu zengin yaylalara doğru hareket etmek uygulanabilir bir çözüm olmuştur. Avrasya bozkırlarında bu tarz bölgeler çok fazla olmadığından, göçebeliliğin erken dönemlerinde göç takvimi ve güzergâhı da zamanla bir düzene oturtulmuştur. Ancak mevsimlik taşınmalar esnasında çok sık uğranılan göç noktalarının başka aileler tarafından işgal edilmesi ile bazı sorunlar meydana gelmiştir. Ufak sorunlar ile başlayan tartışmalar devamında büyük kavgalarında oluşmasına sebep olacağından, çatışmalar gücü daha fazla olan ailenin lehine göre sonuçlanmaktaydı. Buna karşı genellikle alınabilecek en makul tedbir, aileler arasında evlilik aracıyla akrabalık bağlarının oluşturulması şeklinde alınmıştır. İbn Haldun'a göre böyle bir sorunla karşılaşan zayıf ailelerin başvuracağı çare, diğer yakın akrabaları ile birbirlerine yardım ederek diğer yabancı veya dışarıdan gelenlere karşı ittifaklar oluşturmalarıdır.

Bozkırda meydana gelmeye başlayan bu ittifaklar büyüyerek bir aileler birliği haline dönüşmüştür. Bir bakıma boylar birliği olarak literatürde yer alan bu topluluklar, dış tehditlere karşı savunma sorununu çözmelerine karşın, içteki huzursuzlukları da çözümleme ihtiyacı hissetmekteydi. Herhangi bir toplumda görülebilen kamusal sorunlar, doğal olarak bu ittifaklar içerisinde de meydana gelebilmekteydi. Özellikle ot bakımından zengin alanların paylaşımı konusunun da baş gösteren anlaşmazlıklar, içteki dayanışmayı kuvvetlendirmek için, bir an evvel çözüme ulaştırılması gereken sorunların başında gelmekteydi.

Bozkırda göçebe hayatı yaşayan Türk boyları, hiçbir zaman başıboş gezen bir toplum olmamıştır. Her boyun kendine ait bir bölgesi vardı ve bu bölge içerisinde veya anlaşmalı olduğu boyun izni dâhilinde onun topraklarında göç edebilmekteydi.

Çin kaynaklarında bununla ilgili olarak, her birinin kendine ait bölgelerinin olduğu şeklinde bir ifadenin yer alması, bozkır göçebe boylarında çok erken vakitlerde özel mülkiyet kavramının gelişmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile özel mülkiyet kavramının varlığı, bu yönde hukukî teamüllerin varlığına da işaret etmektedir. Toplum içerisinde at ve koşum takımları gibi hırsızlıkların en büyük cezalar arasında yer alıyor olması da, bir diğer kanıtı teşkil etmektedir.

Sosyo-ekonomik sorun temelli ortaya çıkan bu kurallar, cinayet, başkasının malını gasp etme, borçlanma gibi diğer konulara yönelik davaları da çözüme ulaştırmayı gerektiriyordu. Zina, çocuk istismarı ve tecavüz gibi ahlakî sorunlarında vuku bulması ile yeni hukuk kurallarının meydana gelmesini zaruri kılmaktaydı. Böyle önemli davalar, boyların ileri gelen büyüklerinin istişare yoluyla ortak alınan kararlar neticesinde oluşturulmaktaydı. Bu yeni hükümler, her boyun mensubu insanları tarafından uyulmasını mecbur kılmaktaydı. Kural ihlalleri ve suç tekrarları gibi ihtimaller, ibretlik cezalar ile caydırıcı hale getirilmekteydi. Dolayısı ile bu kurallara uymak zorunluydu. Bu tür meclisvarî toplantılar, bir bakıma kurultayında meydana gelmesine ön ayak olmaktaydı. Töreyle meydana getiren ve töre kanunlarını belirleyen bu toplantılar, olayın ne kadar ciddi olduğunu ifade etmekteydi. Bu sebepten töre, toplumda herkesin bildiği ve hassasiyet ile teamüllerini yerine getirdiği bir yasa idi.

Boylar federasyonunun ileri gelen lider boyu bozkırda meydana gelen kargaşalarda, sahip olduğu güç ile ailelerden gittikçe farklılaşmaktaydı. Soysal basmakalıplardan kısmen veya tamamen kopmaya başlayan bu lider aile, kan ve soya bağlı ayrı bir sınıfa dönüşmeye başlamaktadır. Bu uygun şartların meydana gelebilmesinde en temel etken, literatürde ak kemik olarak tabir edilen aday kabile önderlerinin, köken ve gücü kullanışları itibarıyla ailenin ününden ziyade ilk etapta kazanacakları başarılar ile elde edecekleri karizma sayesinde gerçekleştirmeleri olmuştur. Bu başarı neticesinde elde edilen itibarla çevrelerinde

komşu olarak yaşayan, dil ya da akrabalık bağları bulunan diğer aşiretler, isteyerek veyahut işbu yönetici ailenin bulunduğu aşirete yenildikten sonra zorla onlara destek vermeye başlamışlardır. Aksi halde mağlup kabileler, topraklarını terk etmeye ve başka yerleri yurt edinmek için göç etmek zorlanmaktaydılar. Oluşan yeni konfederasyon, genellikle güç kullanarak komşu aşiretleri de bünyesine katarak ve yerleşik toprakları fethederek bir bozkır imparatorluğu haline gelmekteydi.

Teşkilatlanma sürecine giren ve devletin kurumlarını meydana getirmeye başlayan yönetici kabilenin lideri, kaçınılmaz bir sürecin gereği olarak diğer kabile liderleri ile eşit olmadığının ve onlardan üstün olduğunun bir göstergesi olarak bir unvana sahip olmak mecburiyetinde kalmaktaydı. *Kağan*, *kan* veya *han* olarak bilinen ve eski Türk devletlerinde devletin hükümdarlarının en yaygın olarak kullandığı bu unvanın ilk defa Hsien-pi'ler (Sienpiler) arasında kullanıldığı bilinmektedir. *Orhun Yazıtları*'nda, *İl/El* ile beraber anılan kağanlar, Gumilëv'a göre devletin bütünlüğünü ve merkeziyetçiliğini bir mertebede temsil edildiğini simgelemek amacı taşıyor olmalıydı.

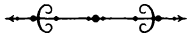
Kağanlar, hükmü altındaki boylara bir iç teşkilatlanma sürecini de başlatmaktaydılar. İtaat altına alınan boyların liderleri, gücü elinde bulunduran aşiret liderinin yetkilendirmesi ile bir hiyerarşik düzen meydana getirmekteydi. Beylerin rütbelerine karşılık olarak liderin sofrasında oturmaları ve yemekten pay almaları, töreye yeni teamüllerin dâhil edilmesine neden olmaktaydı. Elbette bunun yanında iktidarı elinde bulunduran kağan ailesinin soylu fertleri de, bundan nasibini alarak hiyerarşik yapının üst tabakasını meydana getirmekteydiler. Özellikle itaat altına alınan boylar üzerine yetkilendirerek, devletin idari birimlerinde kendi ülüşlerine atanmaktaydılar.

Bozkırın sosyo-ekonomik yapısı ile vücut bulan töre kuralları, bunun gibi siyasî konular ile genişleyerek, şekillenmiştir. Adından sıklıkla bahsedilen fakat teamüllerinin neler olduğu konusunda kesin bir cevap verilememesinin altında yatan sı-

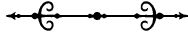
kıntı, törenin zaman içerisinde birçok alana nüfuz etmiş olmasından kaynaklıdır. Töre kuralları, birçok açıdan gelenekler ile karıştırılmış ve hatta çoğu zaman aynı anlamı ifade ettiği de düşünülmüştür. Fakat bozkır töresi, bir gelenekten ziyade bir düzenlemeyi temsil etmektedir. Elbette hukukta bir düzendir fakat ozamanın töresi bugünkü hukuk anlamından biraz farklıdır. Örneğin bir gencin erlik adı alması gibi sosyal içerikli bir uygulama, Eski Türklerde bir gelenek değil, bir hukuku ifade etmektedir. Ancak günümüz bakış açısı ile bu durum bir gele-neği ifade etmektedir.

Hemen her hukuk kuralları gibi bozkır töresi de gelişen ve zamanın yargılarına be gereksinimlerine ayak uydurmaktadır. Türk boyları ile yayılan bu kanunlar, zaman içerisinde değişik kaideleri de bünyesine dâhil etmiştir. Moğolistan'dan Macaristan bozkırlarına kadar geniş kuzey paralelinde yayılım gösteren Türk boyları, temel töre kurallarını bu coğrafyalara beraberinde götürdüklerinden, münferit yabancı kaynaklarda dikkat çeken kısımları ile yer teşkil etmiştir. Bu çalışma, son yıllarda eksik kalan bozkır Türk töresi üzerine yoğunlaşarak, dağınık halde kaynaklarda yer alan teamüller birleştirmiş ve ortaya çıkan tabloda töre kaidelerinin neler olduğu anlamayı kolaylaştırmayı esas almıştır. Törenin yerli ve yabancı kaynaklarda dağınık halde yer alan teamüllerini belirleyip bir araya getirirken, mümkün mertebe kaynakların sunduğu ortak ifadeleri göz önüne almaya çalıştık. Bu maksat ile ele alınan bilgileri, destanlar ile kıyaslayarak, teyit etmeye gayret gösterdik. Ortaya çıkan tabloda Eski Türk töresini meydana getirmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynakçalar

AHMETBEYOĞLU, Ali (1995), *Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, TDAV, İstanbul.

-----, (2014), *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yay., 1. Baskı, İstanbul.

AHMED Bin Mahmud (2011), *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., 1. Baskı, İstanbul.

ALAADDİN Ata Melik Cüveynî (2013), *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., 1. Baskı, Ankara.

ALİMOV, Risbek (2013), “Kırgızistan Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, çev. Fikret Yıldırım - Erhan Aydın - Risbek Alimov, haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yay., Ankara, ss.279-302.

AMMIANUS Marcellinus (1911), *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, trans. by Charles Duke Yonge, George Bell & Sons, Ltd., London.

AYAN, Ergin (2015), *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Gece Kitaplığı, İstanbul.

AYDIN, Erhan (2013), “Yenisey Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, çev. Fikret Yıldırım - Erhan Aydın - Risbek Alimov, haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yay., Ankara, ss.15-278.

BANG, W. - Rahmeti, G. R. (1970), *Oğuz Kağan Destanı*, 1000 Temel Eser, Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı, İstanbul.

DANUU, Ankhbayar (2012), *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta Shi Lu*, haz. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

CHAVANNES, Edouard (2013), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul.

CODEX Cumanicus (2015), haz. **Mustafa Argunşah - Galip Güner**, Kesit Yay., 1. Baskı, İstanbul.

CONSTANTINE Porphyrogenitus (1967), *De Administrando Imperio*, Volume I, haz. Gy. Moravcsik, İngilizceye çev. R. J. H. Jenkins, Harvard Uni., Washington, DC.

EBERHARD, Wolfram (1996), Çin'in Şimal Komşuları, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara.

EBÜ Hayyân (2001), *Kirābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrak*, çev. A. Melek Özyetgin, KÖKSAV Yay., 1. Baskı, Ankara.

EBÜ Osmân Amr b. Bahr el-Cāhiz (1988), *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri (Manâkib Cund el-Hilafa ve Fazâ'il el-Etrāk)*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 2. Baskı, Ankara.

EBÜLGAZÎ Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, çev. Muharrem Ergin, Tercüman Yay., 1001 Temel Eser, İstanbul.

EDİGEY Destanı (1998), haz. Rüstem Sulti, TÜRKSOY Yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yay., 1. Baskı, İstanbul.

ERGİN, Muharrem (2013), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 47. Baskı, Ankara.

GALSTYAN, A. G. (2005), *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., 1. Baskı İstanbul.

HERODOTOS (2015), *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, 11. Baskı, İstanbul.

İBN Havkal (2014), *10. Asırda İslam Coğrafyası (Kitābü Sûrat el-Arz)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., 1. Baskı, İstanbul.

İSTAHRÎ (2015), *Ülkelerin Yolları (Kitābü'l Mesâlik ve'l-Memâlik)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları Yay., 1. Baskı, İstanbul.

KALANKATLI Moses (2006), *Alban Tarihi*, çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine akt. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul.

KÂŞGARLI Mahmûd (a) (2012), *Dîvānu Lügâti't-Türk Türk Dili Divanı*, haz. Fuat Bozkurt, Eğitim Yay., Konya.

KÂŞGARLI Mahmud (b) (2013), *Düvânü Lûgat-it-Türk*, haz. Besim Atalay, I-II-III-IV. Cilt, Birleştirilmiş 1. Baskı, , TDK Yay., Ankara.

KÂŞGARLI Mahmud (c) (2015), *Dîvânu Lugâti't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.

KIRİLEN, Gürhan (2015), *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, 1. Baskı, Ankara

(2016), *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, Gece Kitaplığı, 1. Baskı, Ankara.

MANGALTEPE, İsmail (2009), *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor & Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi, 1. Baskı, İstanbul.

MAU-TSAI, Liu (2011), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu Deniz Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul.

MAVRIKIOS (2011), *Strategikon*, haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul.

MESUDÎ (2014), *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 3. Baskı, İstanbul.

MINORSKY, V. (2008), *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı, KİTABEVİ Yay., İstanbul.

MİKAİL - BAŞTU İbn Şams Tebir (1991), *Şan Kızı Destânı*, çev. Avidan Aydın, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara.

Moğolların Gizli Tarihi (Manghol-un Niuça Tobça'an) (2016), çev. Ahmet Temir, TTK Yay., 5. Baskı, Ankara.

ONAT, Ayşe (2012), *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yay., Ankara.

Orsoy, Sema Ercilasun, Konuralp (2015), *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara.

ORKUN, Hüseyin Namık (2011), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Birleştirilmiş 3. Baskı, Ankara.

OROZBAKOĞLU, Sığınbay (2007), *Manas Destanı*, haz. S. Musayev – A. A. Akmataliyev, Türkiye Türkçesine akt. Fikret Türkmen - Şurubu Uraimova, Kırgız Destanları 6, TDK Yay., Ankara.

PROCOPIUS (2005), *History of Wars I&II: The Persian Wars*, trans. by H. B. Dewing, Harvard University Press, London.

RADLOFF, Wilhelm (1995), *Manas Destanı*, çev. Emine Gürsoy-Naskali, TÜRKSOY Yay., 1. Baskı, Ankara.

SCHILTBERGER, Johannes (1997), *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara.

-----, (2011), *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Bedir Yay., 2. Baskı, İstanbul.

-----, (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Yeditepe Yay., 1. Baskı, İstanbul.

TEKİN, Talât (2014), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., 5. Baskı, Ankara.

TEZCAN, Semih - **BOESCHOTEN, Hendrik** (2012), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yay., 4. Baskı, İstanbul.

TOGAN, A. Zeki Velidi (1982), *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul.

TOGAN, İsenbike - **Kara, Gülnar** - **Baysal, Cahide** (2006), *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, TTK Yay., Ankara.

YOLDAŞ OĞLU, Fazıl (2000), *Alpamış Destanı, Türkiye Türkçesine çev. Aysu Şimşek-Canpolat – Aynur Öz, haz. Sadık Tural - İristay Kuçkartay*, AKM Başkanlığı Yay., Ankara.

YUSUF Has Hacib (a) (2008), *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., 2. Baskı, İstanbul.

YUSUF Has Hacib (b) (2015), *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, 1. Baskı, İstanbul.

WILHELM von Rubruk (2012), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığıkitapları Yay., 2. Baskı, İstanbul.

Araştırma Eserler

AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2015), *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yay., 7. Baskı, İstanbul.

AKTAŞ, Erhan (2013), “Türklerde ve Macarlarda And İçme ve Kan Kardeşliği”, *Yemin Kitabı*, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Kitabevi Yay., 1. Baskı, İstanbul, ss.109-114.

ALINGE, Curt (1967), *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, AÜHF Yay., No: 227, Ankara.

AHİNCANOV, Sercan M. (2014), *Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul

AHMETBEYOĞLU, Ali (2013), *Avrupa Hunları, Yeditepe Yay.*, 1. Baskı, İstanbul.

ALMAS, Turgun (2013), *Uygurlar, Türkiye Türkçesine çev.* D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul.

ARIK, Feda Şamil (1995), “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Der.*, sayı: 28, cilt: 17, ss.3-50.

ARSAL, Sadri Maksudi (2014), *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yay., Ankara.

AYDIN, Mehmet Âkif (2015), *Türk Hukuk Tarihi*, BETA Yay., 13. Baskı, İstanbul.

BAŞER, Sait (2011), *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yay., 5. Baskı, İstanbul.

BARTHOLD, V. V. (2013), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, terc. Râgıp Hulusi Özdem, haz. Kâzım Yaşar Koprman - İsmail Aka, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara.

BORLANDI, Massimo - Boudon, Raymond - Cherkaoui, Mohamed Valade, Bernard (2011), *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, çev. Bülent Arıbaş, İletişim Yay., 1. Baskı, İstanbul.

BOSWORTH, Clifford Edmund (2005), *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yay., 1. Baskı, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (2015), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., 3. Baskı, Ankara.

CLAUSON, S. Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.

ÇOBAN, Erdal (2014), *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, I. Baskı, Nobel Yay., Ankara.

KOÇ, Dinçer - Yıldırım, Kürşat (2016), "Hun Tarihi Kaynağı olarak Yan Tie Lun", *TDAV Der.*, s.220, Şubat, Ankara, ss.51-62.

KOÇAK, Kürşat (2011), "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay)", *UASBD*, Haziran, Yıl: 2, Sayı: 3, ss.30-34.

D'OHSSON, Abraham C. M. (2014), *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yay., 1. Baskı, İstanbul.

DOKUR, İbrahim Doğukan (2016), *Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usulleri*, Ege Üni. TDAE, Türk Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bornova, İzmir.

DONUK, Abdülkadir (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul.

DURMUŞ, İlhami (2015), *İskitler*, Akçağ Yay., 5. Baskı, Ankara.

EBERHARD, Wolfram (2008), "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", çev. Osman G. Özgüdenli, *Türk Kültürü İncelemeleri Der.*, Bahar, sayı: 18, İstanbul, ss.1-8.

ESİN, Emel (1978), *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, *Türk Kültürü El Kitabı II Cild 1/b'den Ayrı Basım*, İÜEF Matbaası, İstanbul.

(2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yay., 1. Baskı, İstanbul.

FEHÉR, Géza (1999), *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara.

FRYE, Richard N. (2009), *Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç - Tunç Tayanç, Arkadaş Yay., 2. Baskı, Ankara.

GIRAUD, René (1999), *Gök Türk İmparatorluğu: İltiş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul.

GOLDEN, Peter B. - Halasi-kun, Tibor (1982), "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II, ss.37-76.

(2006), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, KARAM, Genişletilmiş 2. Baskı, Çorum.

GÖKALP, Ziya (2014), *Türk Töresi*, haz. Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul.

(2015), *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

GÖMEÇ, Saadettin (1997), *Kök Türk Tarihi*, TÜRKSOY Yay., 1. Baskı, Ankara.

-----, (2006), "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Turkish Studies / Türkoloji Der.*, 1, Sayı 2, ss.9-19.

GRAKOV, B. N. (2008), *İskitler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul.

GUMİLËV, L. N. (2004), *Etnogenez - Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul.

-----, (2011), *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 7. Baskı, İstanbul.

-----, (2013), *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 5. Baskı, İstanbul.

GÜLENSOY, Tuncer (2011), *Barbar Türkler*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara.

HARVA, Uno (2014), *Altay Panteonu 'Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar'*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.

HASSAN, Ümit (2000), Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler, Alan Yay., 2. Baskı, İstanbul.

İNAN, Abdülkadir (1998), “Eski Türklerde ve Folklorda ‘Ant’”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.317-330.

-----, (1998), “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.305-316.

-----, (1998), “Göçebe Türklerin Destanlarında Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri”, Makaleler II, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara, ss.206-212.

(1998), “Güvey”, Makeleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.335-340.

-----, (1998), “Kazak-Kırgızlar’da ‘Yeğenlik Hakkı’ ve ‘Konuk Aşı’ Meseleleri”, Makeleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.281-294.

-----, (1998), “Orta Türk Destanları ve Kırım I”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.76-85.

-----, (1998), “Orun ve Ülüş Meselesi I Mevki Orun Hukuku”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.241-254.

-----, (1998), “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, Makaleler I, TTK Yay., 3 Baskı, Ankara, ss.220-237.

-----, (1998), “Türk Düğünlerinde Exogami İzleri”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.341-349.

-----, (1998), “Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.275-280.

-----, (1998), “Manas Destanı”, Makaleler I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.114-117.

-----, (1998), “Manas Destanı Üzerine Notlar”, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara, ss.125-160.

-----, (1998), “Yasa, Töre-Türe ve Şeriat”, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara, ss.222-228.

-----, (2015), Tarihte ve Bugün Şamanizm ‘Materyaller ve Araştırmalar’, TTK Yay., 8. Baskı, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim (2014), Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, 36. Baskı, İstanbul.

-----, (2014), *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar, Ötüken Neşriyat*, 1. Baskı, İstanbul.

KARA, Gülnar (2016), “Kazak Türklerinde Barımta Geleneği Hakkında”, *Erciyes: Aylık Fikir ve Sanat Der.*, Sayı 460, Ay: Nisan, Yıl: 39, ss.28-32.

KARATAY, Osman AYGÜN, Emre (2010), “Alplar ve Efeler: Türk ve İskandinav Dünyalarında Kahramanlık Olgusu”, *Karadeniz Araştırmaları Der.*, Sayı 33, ss.1-12.

-----, (2011), “Göçebe Toplum ve Türklük”, *Turán İlim, Fikir ve Medeniyet Der.*, Sayı: 15, ss.1-10.

-----, (2012), “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, 21-22 Aralık, I. UTHTK, İÜHF, İstanbul, ss. 1-7.

-----, (2013), “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kitabevi Yay., 1. Baskı, İstanbul, ss.273-294.

-----, (2013), “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kitabevi Yay., 1. Baskı, İstanbul, ss.335-408.

-----, (2014), *Hazarlar - Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yay., 1. Baskı, Ankara.

-----, (2016), *Hırvat Ulusunun Oluşumu*, Kripto Yay., 1. Baskı, İstanbul.

-----, (2016), “Turco-Slavica -I-: Ortak Slav Zakon ‘Kanun’ Kelimesinin Kökleri Hakkında”, 13-14 Mayıs, II. UTHTK Bildiri Kitabı, cilt I, İstanbul, ss.1-10.

KAYA, Köroğlu (2014), “Kanun ve Kültür: Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi”, *Türkiye Adalet Akademisi Der.*, Yıl: 5, Sayı: 16, ss.405-440.

KHAZANOV, Anatoly M. (2012), *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, 1. Baskı, İstanbul.

KLYASHTORNY, S.G. - Sultanov, T.I. (2013), *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 3. Baskı, İstanbul.

KÖYMEN, Mehmet Altan (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, KBKE: 4, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet (2016), *Peçenekler*, haz. D. Ahsen Batur, TTK Yay., 1. Baskı, Ankara.

LESSING, Ferdinand D. (2003), Moğolca - Türkçe Sözlük 1-2, çev. Günay Karaağaç, TDK Yay., Ankara.

LIGETI, Lajos (2011), Bilinmeyen İç Asya, çev. Sadrettin Karatay, TDK Yay., 3. Baskı, Ankara.

MANGALTEPE, İsmail (2008), “Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat”, Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul, ss.121-152.

MERÇİL, Erdoğan (2015), Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Bilge Kültür Sanat Yay., 10. Baskı, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin (2001), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, TDAV, 4. Baskı, İstanbul.

-----, (2014), Türk Mitolojisi I-II, TTK Yay., 5. Baskı, Ankara.

(2015), Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara.

-----, (2016), Türklerde Devlet Anlayışı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

ÖZYETGİN, A. Melek (2004), Eski Türk Vergi Terimleri, KÖKSAV Yay., Ankara.

RÁSONYI, László (1993), Tarihte Türklük, TKAE Yay., 3. Baskı, Ankara.

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1999), Toplum Sözleşmesi, çev. Alpogut Erenuluğ, Öteki Yay., 3. Baskı, Ankara.

ROUX, Jean-Paul (1999), Altay Türklerinde Ölüm, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yay., 1. Baskı, İstanbul.

-----, (2011), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yay., 2. Baskı, İstanbul.

SAMİ, Şemsettin (2015), Kamus-ı Türkî, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.

SERTKAYA, Osman Fikri (1999), “Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Atasözü”, İlmî Araştırmalar Der., sayı 8, İstanbul, ss. 233-240.

SINOR, Denis (2012), “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, Erken İç Asya Tarihi, çev. Talat Tekin, İletişim Yay., 6. Baskı, İstanbul, ss.383-424.

SİPAHİ, Tunç (2008), “Eski Yakındoğu’da, Kültürel ve Sosyal Gelişmelerin Işığında Yasa Kavramı”, Eski Çağlarda Anadolu’da Hukuk-1: Asur, Hitit, Sümer, ed. Argun Bozkurt, 5 Nisan - 23 Mayıs 2008 AB Hukuk Müzesi’nde “Eski Çağlarda Anadolu’da Hukuk 1” adlı panel bildirileri kitabı, AB, 1. Baskı, Ankara, ss.38-49.

SPULER, Bertold (2011), İran Moğolları, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara.

SÜMER, Faruk (2016), Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, TDAV 6. Baskı, İstanbul.

TANYU, Hikmet (1979), “Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma”, s.104; Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, AÜİF Der., Cilt:23, Sayı: 1, Ankara, ss.97-120.

TDK (2011), Türkçe Sözlük, 11. Baskı, TDK Yay., Ankara.

TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), Umumi Türk Tarihi’ne Giriş, İÜEF Yay., 3. Baskı, İstanbul.

TOPARLI, Recep - Vural, Hanifi - Karaatlı, Recep (2014), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay., 3. Baskı, Ankara.

TOSUN, Mebrure - Yalvaç, Kadriye (2002), Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara.

TRYJARSKI, Edward (2012), Türkler ve Ölüm, çev. Hafize Er, Pinhan Yay., İstanbul.

TÜRKMEN, Fikret (2011), “Dede Korkut’ta Halk Hukuku Unsurları”, Bilig Der., Sayı: 58, ss.245-256.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1969), Sosyoloji Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

ÜREN, Umut (2015), “Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut’taki İzleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Der., 15/2, Kış sayısı, İzmir, ss.65-74.

VÁCZY, Péter (2014), “Avrupa’da Hunlar”, Attila ve Hunlar, ed. Gyula Németh, Macarcadan çev. Tarık Demirkan, Kömen Yay., 2. Baskı, Konya, ss.57-152.

VÁMBÉRY, Arminius (1886), The Story of Hungary, Press of G. P. Putnam’s Sons, New York.

VLADIMIRTSOV, B. Y. (1995), Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara.

YÜCEL, Mualla Uydu (2013), “Peçenekler”, Doğu Avrupa Türk Tarihi, Kitabevi Yay., 1. Baskı, İstanbul, ss.449-528.

- 1 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.42, 89.
- 2 Togan, Oğuz Destanı, s.49.
- 3 Togan, Oğuz Destanı, s.23-28, 48.
- 4 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.42-43.
- 5 Togan, Oğuz Destanı, s.53-54.
- 6 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.54.
- 7 Togan, Oğuz Destanı, s.54.
- 8 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.54-55.
- 9 Togan, Oğuz Destanı, s.54.
- 10 Ebülğazi Kuzı Yavı ve Inal Yavı arasındaki kişiyi bilmediğini ifade etmektedir. Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.55.
- 11 Togan, Oğuz Destanı, s.54.
- 12 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.55, 58.
- 13 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.58.
- 14 Togan, Oğuz Destanı, s.55.
- 15 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.58-59.
- 16 Togan, Oğuz Destanı, s.55.
- 17 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.63-64.
- 18 Togan, Oğuz Destanı, s.55-56.
- 19 Ebülğazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), s.59-62.
- 20 Togan, Oğuz Destanı, s.56-61.

TÜRK TÖRESİ

Eski Türklerde Töre Uygulamaları

“

"Nereden bakılırsa bakılsın bundan sonra töre hakkındaki çalışmalarda başucu kitabı olmayı hak eden bu eseri hazırladığı için Hasan Göktürk Erdoğan'ı tebrik ediyor, bize yaşattığı gurur için de teşekkür ediyoruz."

Prof. Dr. Osman Karatay

Türkler, tarihlerinin tüm dönemlerinde toprağı bir araç olarak görmüşler, kendilerini de bu toprakta bir misafir olarak bilmişlerdir. Bu durum, onların nereye giderlerse gitsinler belirli töreleri de beraberlerinde götürmelerini sağlamıştır. Töreler vesilesiyle Türklerin birçok âdeti, geleneğı ve göreneğı asırlarca yaşamış, ödün verilmeyen bu sıkı kanunlarla birlikte hem maddi hem de manevi gelişmeler sağlanmış, ortaya ucu bucağı olmayan ve coğrafyaları aşan bir medeniyet çıkmıştır.

Kadim Türklerde töreleri ortaya çıkaran sebepler, bunların çeşitli uygulamalar yoluyla yaygınlaşması ve yaptırım gücü hakkındaki araştırmalar, kısıtlı bilgiler sunmaktadır. Türkler ve töre dendiğinde, devlet idaresinde ve toplumsal hayatta oldukça geniş bir saha karşımıza çıkmaktadır.

Hasan Göktürk Erdoğan, "Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları" adlı bu eseriyle Türkler ve törelerini enine boyuna inceliyor. Orta Asya bozkırlarından itibaren Türklerin askerlik, savaş, adalet ve ceza hukukundaki töre anlayışından evlatlık alma, evlilik, görgü kuralları, misafir ağırlama ve yas törenlerine kadar törenin her safhasını tespit ediyor, kritik tahlillerde bulunuyor. Türk tarihine dair bir başucu kitabı sunuyor.

”

30.00₺

ISBN:978-605-2290-06-4

9 786052 290064

KAROKUM

